T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HİTİTÇE BELGELER VE ARKEOLOJİK MALZEMELER IŞIĞINDA HİTİTLERDE AİLE YAPISI

DOKTORA TEZİ

Pınar KURŞUN CENGİZ

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA 2022

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HİTİTÇE BELGELER VE ARKEOLOJİK MALZEMELER IŞIĞINDA HİTİTLERDE AİLE YAPISI

DOKTORA TEZİ

Pınar KURŞUN CENGİZ

TARİH ANABİLİM DALI

DOÇ. DR. ESMA ÖZ KİRİŞ

DANIŞMAN

ANKARA 2022

ONAY SAYFASI

Pınar KURŞUN CENGİZ tarafından hazırlanan "Hititçe Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Hititlerde Aile Yapısı" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU	AYBÜ/İTBF/Tarih Bölümü	
Kabul	Red	
Doç. Dr. Esma ÖZ KİRİŞ	AYBÜ/İTBF/ Tarih Bölümü	
Kabul	Red	
Doç. Dr. Yusuf ALBAYRAK	AYBÜ/İTBF/ Sanat Tarihi Bölümü	
Kabul	Red	
Prof. Dr. Turgut YİĞİT	Ankara Üniversitesi /DTCF / Tarih Bölümü	
Kabul	Red	
Doç. Dr. Murat ÇAYIR	Ankara Üniversitesi/ Eski Çağ Dilleri Kültürleri Bölümü	
Kabul	Red	

Tez Savunma Tarihi: 28.04.2022

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. (28.04.2022)

Pınar KURŞUN CENGİZ

Jan ve Elbruz'a…

TEŞEKKÜR

Lisansüstü eğitimime başladığım ilk günden bu yana bana yol gösteren, doktora tez hazırlama sürecim boyunca yardım ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Doç. Dr. Esma ÖZ KİRİŞ'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca lisansüstü eğitimim boyunca derslerine katılma şansı bulduğum, ihtiyaç duyduğum her an bana destek olan ve yol gösteren Prof. Dr. Turgut Yiğit'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu uzun ve yorucu süreçte her zaman manevî desteğini hissettiğim kıymetli eşim Şahin CENGİZ'e ve aileme sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Gözümün nurları kızım Jan Sare'ye ve oğlum Elbruz Derda'ya sağlıklı ve güzel bir ömür dileklerimle…

ÖZET

Hititçe Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Hititlerde Aile Yapısı

"Hititçe Belgeler ve Arkeolojik Malzemeler Işığında Hititlerde Aile Yapısı" başlıklı bu çalışmada M.Ö. II. binyılda Anadolu'da var olan farklı etnik kimlikleri tek bir otorite altında toplayan Hititlerde aile kavramı farklı yönleri ile bir bütün olarak ele alınmıştır. Çalışmanın hazırlanması esnasında Boğazköy Devlet Arşivi'nde yer alan kanun maddeleri, bürokratik yazışmalar, envanter metinleri, ritüel ve bayram metinleri, mitler ve arazi bağış belgeleri ve Hattuša (Boğazköy), Šapinuwa (Ortaköy) ve Šarišša (Kuşaklı) gibi kentler başta olmak üzere diğer Hitit yerleşimlerinde ele geçirilen bazı çivi yazılı tabletler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmamızın ilgili yerlerinde Hitit yerleşimlerinde gün yüzüne çıkarılan başta İnandık Vazosu, Bitik Vazosu, Hüseyindede A Vazosu ve Alacahöyük Rölyefleri olmak üzere çeşitli arkeolojik buluntulardan örnekler sunulmuştur. Kullanılan mezkûr birinci el kaynakların yanında ilgili kısımlarda konu ile alakalı mevcut kitap ve makaleler de değerlendirilmiştir.

Tezimizin birinci bölümde Hitit kanunları hakkında kısa bir değerlendirme yapılmış ardından Hititlerden önce Anadolu'da aile yapısı ele alınarak bu yapının Hititler döneminde ne derece varlık gösterdiği geçirdiği değişimler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bölümde son olarak kısaca Hitit aile yapısı üzerinde durulmuştur. Tezimizin ikinci bölümünde Hitit kanunları çerçevesinde Hitit ailesinin oluşum safhaları söz kesme, nişanlanma, başlık parası, çeyiz, evlilik ve muhtemel evlilik töreni tasvirleri, iç güveyilik, farklı sınıflar arası evlilikler, boşanma ve velayet-veraset gibi alt başlıklar altında değerlendirilmiş, konu ile alakalı kanun maddelerinden ve ilgili çivi yazılı metinlerden referanslar verilmiştir. Tezimizin üçüncü bölümünde, Hitit ailesi sosyal yönden irdelenmeye çalışılmıştır; bu bağlamda, Hattuša, Alaca Höyük, Šarišša, Tapigga, Šapinuwa, Alişar Höyük ve Hüseyindede Tepesi gibi başlıca Hitit kentleri hakkında kısa bir değerlendirme yapılmış ardından Hitit konutları duvar, dam, pencere, kapı, ocak, fırın ve kanalizasyon sistemleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mezkûr kentlerde ortaya çıkarılabilmiş konut planlarından örnekler sunulmuştur. Bu kısımda ayrıca toplumun sosyal yönü bağlamında Hitit bireyleri tarafından kullanılan kıyafetler, kadın ve erkekler olmak üzere alt başlıklar şeklinde ele alınarak ve İnandık Vazosu, Bitik Vazosu, Hüseyindede A Vazosu üzerinde bulunan betimlemelerden örnekler sunulmuştur. Hitit mutfak kültürü bu kısımda ele alınan diğer bir konudur. Çivi yazılı metinler ve arkeolojik eserler ışığında Hitit mutfağında tüketilen et ve süt

ürünleri, meyve ve sebzeler, şarap ve bira, bal, baharat, hububatlar ve ekmek çeşitleri alt başlıklar halinde irdelenmiştir. Tezimizin dördüncü ve son bölümünde Hitit ailesinde çocuk konusu farklı yönleri ile ele alınmıştır. Gebelik, kısırlık, doğum, isim verme ve çocuk eğitimi gibi konular bazı çivi yazılı belgeler, çeşitli masallar ve mitolojik metinler eşliğinde değerlendirilmiş olup bahsi edilen bu temel kaynaklardan alıntılamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Aile, *ḫamenkanza*, "*kušata*", "*iwaru*", *LÚantiyant-*, *DUMU*.

ABSTRACT

Family Structure of Hittites in the Light of Hittite Documents and Archaeological Materials

In this study entitled “Family Structure in Hittites in light of Hittite documents and Archeological Materials” the concept of family among the Hittites, who gathered the different ethnic identities that existed in Anatolia in the second millennium BC under a single authority, dealt with from different aspects. During the preparation of the study, the articles of law, bureaucratic correspondence, inventory texts, ritual and holiday texts, myths and land donation documents that in the Boğazköy State Archive and some cuneiform tablets found in other Hittite settlements, especially in cities such as Hattuša (Boğazköy), Šapinuwa (Ortaköy) and Šarišša (Kuşaklı), were used as the main source. In the relevant parts of our study, examples from various archaeological finds, especially the Inandık Vase, the Bitik Vase, the Huseyindede A Vase and the Alacahöyük Reliefs, unearthed in Hittite settlements are presented. In addition to the aforementioned first-hand sources, existing books and articles related to the subject were also evaluated in the relevant sections.

In the first part of our thesis, a short evaluation was made about the Hittite laws, and then the family structure in Anatolia before the Hittites was discussed in order to reveal the changes in the existence of family structure during the Hittites period. In this section finally, the Hittite family structure is briefly discussed. In the second part of our thesis, the formation phases of the Hittite family evaluated under sub-headings such as engagement, bride price, dowry, marriage and possible marriage ceremony descriptions, domestic bridegroom, marriages between different classes, divorce and custody-inheritance within the framework of Hittite laws. Also, references were given from the relevant law articles. In the third part of our thesis, the Hittite family has been tried to be examined socially; in this context, a brief evaluation was made about the main Hittite cities such as Hattuša, Alaca Höyük, Šarišša, Tapigga, Šapinuwa, Alişar Höyük and Hüseyindede Hill and then Hittite houses were evaluated within the framework of walls, roofs, windows, doors, furnaces, ovens and sewer systems. Examples of housing plans that have been uncovered in the aforementioned cities are presented.

Also in this section, the clothes used by the Hittite individuals in the context of the social aspect of the society were handled as sub-headings as women and men, and examples from the descriptions on the Inandık Vase, the Bitik Vase, and the Huseyindede A Vase were presented. Hittite culinary culture is another subject discussed in this section. In the light of cuneiform texts and archaeological artifacts, meat and dairy products, fruits and vegetables, wine and beer, honey, spices, cereals and bread types consumed in Hittite cuisine are examined under sub-titles. In the fourth and last part of our thesis, different aspects of the child in the Hittite family are discussed. Subjects such as pregnancy, infertility, birth, name-giving and child education have been evaluated in the presence of some cuneiform documents, various tales and mythological texts and also quotations have been made from these fundamental sources.

Keywords: Hittites, Family, *ḫamenkanza*, "*kušata*" , *"iwaru", LÚantiyant-, DUMU.*

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
ÖZEL İŞARETLER VE KISALTMALAR ..... **IX**
ÇİZİMLER DİZİNİ ..... **XI**
RESİMLER DİZİNİ ..... **XIII**
TABLOLAR DİZİNİ ..... **XIV**
PROBLEMİN SUNUMU ..... **XV**
GİRİŞ **1**

I. BÖLÜM

1. HİTİT KANUNLARI HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME **14**
2. HİTİTLERDEN ÖNCE ANADOLU'DA AİLE YAPISI **25**
3. HİTİTLER DÖNEMİNDE ANADOLU'DA AİLE YAPISI **34**

II. BÖLÜM

HİTİTÇE BELGELER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA EVLİLİK KURUMU

1. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERDE EVLİLİK ÖNCESİ BAĞLANMAYA İLİŞKİN BAZI KAYITLAR **37**
2. HİTİTÇE BELGELERDE EVLİLİĞE İLİŞKİN KAYITLAR **40**
2.1. Başlık Parası **40**
2.2. Çeyiz **42**
2.3. Aile Birliğinin Kurulması **44**
2.3.1.Hitit Toplumunda İç güveyilik **47**
2.3.2. Farklı Sınıflar Arasında Evlilikler **52**
2.3.3. Hitit Toplumunda Kız Kaçırma **61**
2.4. Arkeolojik Eserlerde Hitit Düğün Töreni Tasvirleri **62**
2.4.1. Bitik Vazosu: **63**
2.4.2. İnandık Vazosu: **65**

2.4.3. Hüseyindede Vazosu: 70

3. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERDE BOŞANMAYA İLİŞKİN BAZI KAYITLAR 74

4. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERDE VELAYET ve VERASETLE İLGİLİ BAZI KAYITLAR 76

III. BÖLÜM

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA "EV: É"

1. ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA MEKÂN OLARAK "EV: É" 83

1.1. ARKEOLOJİK KONUT KALINTILARI VEREN BAŞLICA HİTİT KENTLERİ 85

1. 2. HİTİT KONUTLARININ TEMEL YAPISAL BİRİMLERİ 92

1.2.1. Hitit Yapılarında Temel ve Duvarlar 92

1.2.2. Hitit Yapılarında Dam/Çatı 96

1.2.3. Hitit Yapılarında Kapı 102

1.2.4. Hitit Yapılarında Pencere 103

1.2.5. Hitit Yapılarında Ocak ve Fırınlar 104

1.2.6. Hitit Yapılarında Kanalizasyon Sistemi 106

1. 3. HİTİT YERLEŞİMLERİNDE TESPİT EDİLEBİLMİŞ BAŞLICA KONUT PLANLARI 107

2. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA SOSYAL BİR YAPI OLARAK "EV:É" 113

2.1. HİTİT TOPLUMUNDA GİYİM-KUŞAM 113

2.1. 1. Hitit Kadınları Tarafından Giyilen Kıyafetler 114

2.1.1.1. ^{TÚG} E.İB: Kısa Tunik 115

2.1.1.2. ^{KUŠ}*E.SIR:* Ayakkabı 115

2.1.1.3. ^{TÚG}GAD.DAM.MEŠ/ ^{TÚG}KABALLUM: Çorap 116

2.1.1.4. ^{TÚG}*BAR.SI*: Saç Bandı 117

2.1.1.5. ^{TÚG}kureššar/kueššar: Baş Örtüsü 117

2.1.1.6. Kadınlar Tarafından Kullanılan Süs Eşyaları 119

2.1.1.7. Hitit Toplumunda Kadın Kıyafetlerine Örnek Bazı Arkeolojik Betimlemeler 120

2.1.2. Hitit Erkekleri Tarafından Giyilen Kıyafetler 123

2.1.2.1.^{TÚG}*E.İB:* Kısa Tunik.....123

2.1.2.2.^{TÚG}*GÚ.É.A*: İç Gömlek ve *TÚG.SIG*: İnce Giysi.....123

2.1.2.3.^{TÚG}BAR.TE /^{TÚG}BAR.DUL: Uzun Manto/Palto.....125

2.1.2.4. ^{KUŠ}E.SİR: Ayakkabı 125

2.1.2.5. Erkekler Tarafından Kullanılan Süs Eşyaları 125

2.1.2.6. Hitit Toplumunda Erkek Kıyafetlerine Örnek Bazı Arkeolojik Betimlemeler 126

3. YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT MUTFAK KÜLTÜRÜ.....130

3. 1. Hitit Mutfağında Tüketilen Et Ürünleri 132

3.1.1. Koyun ve Keçi 132

3.1.2. Sığır 135

3.1.3. Domuz.....141

3.1.4. Kuş ve Diğer Hayvanlar 145

3.2. Hitit Mutfağında Tüketilen Süt Ürünleri 148

3.3. Hitit Mutfağında Tüketilen Sebze ve Meyveler 150

3.4. Hitit Mutfağında Şarap ve Bira 153

3.5. Hitit Mutfağında Yağ, Bal ve Baharatlar 158

3.6. Hitit Mutfağında Hububatlar ve Ekmek 165

IV. BÖLÜM

ÇİVİ YAZILI BELGELER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA ÇOCUK

1. HİTİT RİTÜEL METİNLERİNDE GEBELİK.....173

2. HİTİTÇE METİNLERDE KISIRLIĞA İLİŞKİN BAZI KAYITLAR.....178

3. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLER IŞIĞINDA HİTİTLERDE DOĞUM 182

3.1. Doğum Hakkında Bilgi Veren Masallar 183

3.2. Doğum Hakkında Bilgi Veren Bazı Ritüel Metinleri..... 184

3.3. Hitit Metinlerinde Anormal ve Ölü Doğumlarla İlgili Bazı Kayıtlar 193

4. HİTİT METİNLERİNDE GEÇEN BAZI ÇOCUK HASTALIKLARI 196

5. HİTİTÇE METİNLERE GÖRE ÇOCUKLARA İSİM KOYMA..... 199

5.1. "Appu ve İki Oğlu Masalı"..... 199

5.2. Ullikummi Şarkısı 200

5.3. KBo XVII 61 Numaralı Metin 200

6. HİTİT TOPLUMUNDA ÇOCUK EĞİTİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 201

7. HİTİT COĞRAFYASINDA TESPİT EDİLEBİLMİŞ ÇOCUK MEZARLARI 217

SONUÇ 220

KAYNAKÇA..... 228

EKLER..... 249

ÇİZİMLER LİSTESİ 250

RESİMLER LİSTESİ 253

TABLOLAR LİSTESİ 255

DİZİN..... 256

ÖZEL İŞARETLER VE KISALTMALAR

[ ] Tablette kırık olan işaretler

[( )] Yuvarlak parantez içerisindeki kısmın metnin dublikatı ya da paralelinden tamamlandığını gösterir

[….] Kırık metin yeri

[x] Metin yüzeyinde kaybolmuş işaretler

< > Tablete ilave edilen işaret veya kelimeler

X Okunamayan işaretler

(?) Tercümesi şüpheli

( ) Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveyi gösterir

§ Kanun maddesi

a.g.e Adı geçen eser

a.g.m Adı geçen makale

bkz. Bakınız

Res. Resim

Çiz. Çizim

Çev. Çeviren

Ed. Editör

s. Sayfa

vd ve diğerleri

v.d. ve devamı

ö.y. Ön yüz

a.y. Arka yüz

CTH E. LAROCHE, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris 1971

ABoT Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri

IBoT İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri

KBo Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig/Berlin 1916 vd.

KUB Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921 vd.

StBoT Studien zu den Boğazköy-Texten.

VBoT Verstreute Bogazköi-Texte, Marburg.

AKT Ankara Kültepe Tabletleri I, II, III.

TC Tablettes Cappadociennes du Louvre

Bo Inventarnummer von Tafeln aus Boğazköy

Mşt. Maşathöyük

Kt. Kültepe

BIN Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies

CCT Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum

TC Tablettes Cappadociennes du Louvre

OIP Oriental Institute Publications

KTS Keilschrifttexte in den Antiken Museen zu Stambul

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çiz. 1: İnandık Vazosu renklendirme.....69
Çiz. 2: İnandık Vazosu, 3. Frizde yer alan kutsal çift ve düğün alayı 70
Çiz. 3: Hüseyindede A Vazosu 3. Friz.....73
Çiz. 4: İnandık Vazosu, 3. Frizde yer alan düz damlı tapınak yapısı.....98
Çiz. 5: Bitik Vazosu, Tapınak Yapısı.....99
Çiz. 6: Hüseyindede A Vazosu 3. Frizde Betimlenen Düz Damlı Tapınak Yapısı 100
Çiz. 7: Hüseyindede Vazosu 3. Friz Ocak Taşıyan Kadın 105
Çiz. 8: Hattuša 2 Odalı Ev Planı 109
Çiz. 9: Hattuša 2 Odalı-Avlulu Ev Planı.....109
Çiz. 10: Alaca Höyük Çok Odalı Avlulu Ev Planı 110
Çiz. 11: Hattuša Çok Odalı Avlulu Ev Planı.....110
Çiz. 12: Maşat Höyük Çok Odalı Avlulu Ev Planı.....111
Çiz. 13: Hüseyindede Çok Odalı Ev Planı 111
Çiz. 14: Büyükkale ve Aşağı Şehir Koridorlu Evler 112
Çiz. 15: Šarišša Koridorlu Ev Planı 113
Çiz. 16: İnandık Vazosu: Yemek Yapan ve Çalpara Çalan Kadınlar.....120
Çiz. 17: Hüseyindede A Vazosu: Çalpara Çalan ve Dans Eden Kadınlar 120
Çiz. 18: Hüseyindede B Vazosu: Dans Eden ve Çalpara Çalan Kadınlar.....121
Çiz. 19: İnandık Vazosu: Çalpara Çalan Kadınlar.....121
Çiz. 20: Bitik Vazosu: Oturakta Oturan Kadın 122
Çiz. 21: Hüseyindede A Vazosu: Yatakta Oturan Kadın 122
Çiz. 22: Hüseyindede A Vazosu: Akrobatlar 126
Çiz. 23: Yumruk Biçimli Riton: Kült Sahnesi 127
Çiz. 24: Geyik Ritonu: Kült Töreni 128
Çiz. 25: Alacahöyük Ortostatları: Akrobatlar.....129
Çiz. 26: Hüseyindede A Vazosu kurbanlık koç.....135
Çiz. 27: İnandık Vazosu Boğa Kurban Sahnesi 139
Çiz. 28: Eskiyapar Vazosu Kurbanlık Boğa 140
Çiz. 29:Alacahöyük Sfenksli Kapı Kabartmaları Domuz Avı Sahnesi 144
Çiz. 30:Kastamonu Kınık Taprammi Çanağı'ndaki Av ve Hayvan Dövüş Sahneleri 145
Çiz. 31 :Yağrı Steli Ziyafet Sahnesi.....146

Çiz. 32: İnandık Vazosu Tahıl Öğütme Sahnesi.....167

RESİMLER DİZİNİ

Res. 1: Bitik Vazosu.....64
Res. 2: Bitik Vazosu kutsal çift 65
Res. 3: İnandık Vazosu, cinsel birleşme, kutsal evlilik ve boğa kaidesi.....67
Res. 4: İnandık Vazosu, müzisyenler, tapınak ve sunak yapısı 68
Res. 5: İnandık Vazosu, akrobatlar ve müzisyenler.....68
Res. 6: İnandık Vazosu, müzisyen kadınlar, sunak ve aşçı kadın 69
Res. 7: İnandık Vazosu, Kutsal İzdivaç Yatağı'nda oturan kutsal çift 70
Res. 8: Hüseyindede A Vazosu: Düğün Alayı, Tapınak Yapısı, Kurbanlık Hayvanlar 72
Res. 9: Hüseyindede A Vazosu: Kutsal Çift, Ocak Taşıyan Kadın, Kurbanlık Hayvanlar 73
Res. 10: İnandık Vazosu, 3. Frizde yer alan düz damlı tapınak yapısı 98
Res. 11: Bitik Vazosu Muhtemel Düz Damlı Tapınak Yapısı 99
Res. 12: Hüseyindede Vazosu 3. Frizde Betimlenen Düz Damlı Tapınak Yapısı 100
Res. 13: Hüseyindede Vazosu 3. Friz Ocak Taşıyan Kadın.....105
Res. 14: Alacahöyük ortostatlarında kurban edilmek üzere götürülen hayvanlar 134
Res. 15: Zincirli Yemek Sahnesi 137
Res. 16: İnandık Vazosu Boğa Kurban Sahnesi 139
Res. 17: Eskiyapar Vazosu kurbanlık boğa 140
Res. 18: İvriz Kaya Kabartması ^{D}*Tarhu* ve *Varpalavaš* 155
Res. 19: Šapinuwa'da Bulunan Bira Yapma Kabı.....157

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. K.Bittel ve H.V.D. Osten'in Alişar Höyük katmanlandırılması 89
Tablo 2. Bazı kâtipler ve üst soyları 204
Tablo 3. Hattuša'da İkinci Aşama Okul Metinlerinin Külliyatı.....210

PROBLEMİN SUNUMU

Anadolu'da yaklaşık olarak M.Ö. 1650-1200 yıllarına arasında varlık göstermiş olan Hititler hakkında pek çok malzeme olmasına karşın, bugüne kadar toplumun sosyal yönünü yansıtan "Hitit aile yapısı" hakkında toplu bir çalışma yapılmamıştır. Elbette, Hitit siyasi tarihine, kültürüne, dinine ve daha birçok yönüne ışık tutan kitap ve makaleler yayınlanmıştır. Öte yandan "Hitit aile yapısı" farklı yönleri ile bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bu çalışmada çivi yazılı Hitit tabletleri ve Hitit arkeolojik eserleri temel alınarak mevcut kitap ve makalelerdeki bilgiler değerlendirilerek bir araya getirilmiş, arkeolojik tasvirler değerlendirilmiştir.

Hitit İmparatorluğu'nu sosyal açıdan değerlendirdiğimiz çalışmamızda karşılaştığımız temel problem, konumuzun temel ve birinci el kaynakları olan çivi yazılı metinlerin devlet arşivine ait olması, Hitit toplum yapısını ve aile yaşantısını doğrudan yansıtan metinlerin bulunmayışıdır. Çivi yazısının devlet bürokrasisi tarafından kullanılıyor oluşu, Hitit İmparatorluğu'nda toplumun sosyal yönünün geniş bir çerçevede değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, Hitit sosyal hayatını ve kültür yaşantısını daha özelde Hitit ailesini ve bireylerini konu alan çalışmamızda bürokratik bir bakış açısı ile oluşturulmuş devlet arşivinin irdelenmesini ve satır aralarından çıkarımlar yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Diğer taraftan unutulmamalıdır ki buradan elde edilecek veriler, Hitit siyasi erkinin bakış açısını yansıtıyor olup kısıtlı bir çerçevededir ve yanlı olması kuvvetle muhtemeldir. Metinlerde yansıtılan Hitit toplumu, ailesi ve bireyleri esasında daha çok yönlü ve metinlerde yansıtılandan çok daha fazlası olmalıdır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Hitit toplumunun sosyal bir yönü olan aile, devlet arşivinden elde edilen çıkarımlar ışığında farklı yönleri ile incelenmeyi beklemektedir.

Söz konusu bu durumla alakalı olarak mevcut çivi yazılı metinlerin ve arkeolojik eserlerin sunduğu dolaylı bilgiler ışığında cevaplandırmayı umduğumuz sorular bulunmaktadır. Hitit hukuku ile alakalı sorularımız şunlardır: "Hitit kanunlarını bir kanun kitabı olarak değerlendirmek mümkün müdür?", "Hitit kanunlarının temelinde bir felsefeden söz edilebilir mi?", "Bu kanun maddeleri arasında sınırları kesin olarak çizilebilen bir düzenden söz etmem mümkün müdür?", "Kanun maddelerinin kayda geçiriliş tarihi belirlenebilir mi?"

Hitit aile yapısını anlamak adına cevaplamak istediğimiz sorular şunlardır: "Çivi yazılı metinler Hitit toplumunda aile yapısı hakkında bilgi vermekte midir?", "Hitit toplumunda aile bireyleri kimlerdir?", "Hitit toplumu tek eşli midir?", "Evlilikler hangi aşamalardan geçerek gerçekleştirilmektedir?", "Boşanma ve akabinde ortaya çıkan veraset ve velayet konuların kanun maddeleri tarafından düzenlenmiş midir?", "Hitit ailesinin farklı yönleri var mıdır?", "Bir bütün olarak sosyal hayatta nasıl varlık göstermektedir? Bu konuda çivi yazılı belgeler ve arkeolojik kaynaklardan ne gibi veriler elde edilebilir?"

Hitit ailesini farklı yönleri ile anlayabilmek adına bireylerin yaşadıkları mekânsal çevre hakkında incelemeler yapılmalıdır, bu bağlamda cevaplandırmayı umduğumuz sorular şu şekildedir: "Hitit ailesi ne tür konutlarda ikâmet etmiştir? Konut kalıntıları arasında ortaya koyabileceğimiz plan türleri mevcut mudur?", "Bu konut türlerinin temel yapı birimleri hakkında Hititçe belgeler ve arkeolojik kaynaklardan bilgi edinmek mümkün müdür?"

Yine Hitit ailesinin farklı bir yönü çerçevesinde Hitit bireyleri tarafından kullanılan kıyafetler önemli bir diğer konu başlığıdır. Bu bakımdan "Mevcut belgeler ve arkeolojik veriler Hitit bireylerinin kullandıkları kıyafetler ve aksesuarlar hakkında veri sunmakta mıdır?" sorusunda cevap bulmayı ummaktayız. Şüphesiz mutfak kültürü, bir toplumun sosyal yönünü yansıtmakla kalmaz içinde yaşanılan coğrafya, üretilen ve tüketilen ürünlerin anlaşılması bakımından da önemlidir. Bu bağlamda "Hitit mutfak kültürü Hititçe belgelere ve arkeolojik tasvirlere yansımış mıdır?" sorularına cevap aramaktayız.

Son olarak toplumun "en küçük bireyi olarak çocuk" değerlendirmesi gereken önemli bir konudur. Çivi yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin ele aldığı konuların kısıtlı olması sebebiyle genel olarak eskiçağ toplumlarında çocuklar hakkında veriler sınırlıdır. Hititler döneminde Anadolu'da çocuk meselesi hakkında cevaplamayı umduğumuz konu başlıklarını şu şekilde sıralamak mümkündür: "Çocuğun Hitit toplumdaki yeri nedir?", "Gebelik süreci nasıl ilerlemektedir? Çocuk ne şekilde dünyaya gelmektedir?", "Hitit toplumunda doğum ve ritüeller arasında bir bağlantı kurulmuş mudur, çivi yazılı metinler bu konuda neler söylemektedir?", "Hitit toplumunda çocuk eğitiminden bahsetmek mümkün müdür?"

GİRİŞ

Anadolu'da M.Ö. II. binyılda yaşamış ve büyük bir imparatorluk kurmuş olan Hititler, "ht halkı/Heth Oğulları" olarak Kutsal Kitap Tevrat'ta ve daha sonra İncil'de yer almaktadır. Ayrıca Asur vesikalarında "Heta" ve Mısır hiyerogliflerinde "ht" şeklinde de Hititlerden bahsedilmektedir.[1] Anadolu'nun yerli halkı olmadığı bilinen Hititlerin, Anadolu'ya tam olarak nereden ve hangi göç yolları üzerinden geldikleri hâlâ tartışmalıdır. Bu konuda kabul edilen üç yaygın varsayım: doğudan Kafkasları geçerek; batıdan, Trakya ile Çanakkale veya üçüncü varsayım Kuzey Suriye üzerinden geldikleri yönündedir.[2] Bu göçün tek bir seferde yapılmayıp kuşaklar boyu sürdüğü kabul edilmektedir.[3]

Hititlerin, merkezi bir otorite olarak varlık göstermeden önce, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde (M.Ö. 1975-1723),[4] Anadolu'da var olduklarını önemli merkezlerden biri olan Kültepe'de gün yüzüne çıkarılan tabletler ortaya koymaktadır.[5] Anadolu'da siyasi birliği sağlayan Hititler, başlarda Hint-Avrupalı halklar ve Hatti unsurlarının bir karışımı şeklindedir. Askerî fetihler, diplomatik, dinî ilişkiler ile ticari faaliyetler aracılığıyla dönemin birçok etnik ve kültürel unsuru ile bağlantı kuran Hititler, bu unsurların devlet bünyesine katılması ile imparatorluk şekline dönüşmüş ve çok kültürlü bir devlet halini almıştır. Genel olarak iki veya üç evreye ayrılan Hitit tarihinde bu ayrımın sınırları kesin olmamakla beraber bir

[1] Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi- En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, Ekin Yayınevi, Bursa 2017, s. 46-47; Sayce Archibald Henry, "The Hittite Inscriptions", *The Biblical World*, Vol. 26, No. 1, 1905, s. 30.

[2] Memiş, *Eskiçağ Türkiye*, s. 45; Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1998, s. 35.

[3] Fatma Sevinç, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Sosyal ve Ekonomik Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2008, Sayı. 17, s. 12.

[4] 1992 ve 2001 Kültepe kazılarında ele geçen ve Kt 92/k 193 ve Kt 2001/k 287 gibi *līmmum* isimlerinin kayıtlı olduğu tabletlerden, Asur Ticaret Kolonileri Devri'nin 1975-1723 yıllarına tarihlendiği anlaşılmıştır. (Cahit Günbattı, "Asur Ticaret Kolonileri Devrine Bir Bakış", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 10-11. Nisan 2004, s. 257.)

[5] Sedat Alp, "Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneš Neša'da Hititler'in Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt 3, Sayı 1, 2, 1997, s. 1-17.

gruplandırmaya göre,[6] aşağı yukarı M.Ö. 1400'e kadar olan dönemi Eski Krallık, M.Ö. 1200'lerin başlarına kadar olan dönemi ise Yeni Krallık/Büyük Krallık dönemi olarak adlandırılmaktadır. Diğer gruplandırmaya göre[7] ise I. Hattušili (M.Ö. 1650-1620) ile Telepinu (M.Ö. 1500-1475) dönemi Eski Krallık; Tahurwaili (M.Ö. 1475- ?) ile III. Tudhaliya (?) dönemi Orta Krallık ve son olarak I. Šuppiluliuma (M.Ö. 1350-1320) ile II. Šuppiluliuma (M.Ö. ?- 1200) arasındaki dönem ise İmparatorluk Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Kesin tarihlendirmenin ötesinde yaklaşık M.Ö. 1650–1200 yıllarını kapsayan dönem içerisinde Hititlerin bir şehir devleti kimliğinden çıkarak bütün Eski Yakındoğu'da gücünün ve nüfuzunun zirvesine ulaşarak güçlü ve devletlerarası arenada söz sahibi bir imparatorluk haline dönüştüğü açıktır.

Zamanla hem sınırları hem de kültür alanı genişleyen Hititlerin hâlihazırda Anadolu'da var olan ve daha sonra karşılaşılan kültürlerden etkilenmediğini düşünmek imkânsızdır. Hititler, iç içe yaşadıkları Hatti ve Hurri kültürünü yakından tanımış, bu kültürlerden derinden etkilenmiş, onlara ait birçok kültür ögesini bünyesine katmıştır. Hitit krallarının Hattice isimler alması, Hitit panteonunda Hatti ve Hurri tanrılarının olması, birçok Hatti ve Hurri dua ve ritüelinin uygulanmaya devam etmesi bu kültür ögelerinin ne derece benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yerel Anadolu halkları dışında siyasi gücün artmasıyla bağlantılı olarak girilen diplomatik ilişkiler, yapılan siyasi evlilikler ve savaşlar Hititlerin Eski Mezopotamya'nın zengin kültür mirası ile kaynaşmasını sağlamıştır. Eski Krallık Dönemi'nin başından itibaren yürütülen Kuzey Suriye politikası, köklü Mezopotamya kültürünün Anadolu'ya taşınmasının kapılarını açmıştır. Bütün bu sözünü ettiğimiz kültür unsurlarının sentezlenmesinden meydana gelen "Hitit kültürü" kurulan toplumsal, ekonomik, dinî ve siyasi sistemin çekirdeğini oluşturmuş ve bu vesileyle merkezi otoritenin sağlanması ve toplumsal yapının kontrol altında tutulması amaçlanmıştır.

---

[6] Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 25; Çiğdem Atakuman, Tuğba Tanyeri Erdemir vd, *Hititler*, Ed. İlker Koç, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s. 14-15; Akurgal, *Anadolu Kültür,* s. 110.

[7] Theo Van Den Hout , "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu /Hittites- An Anatolian Empire,* ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 15; Gregory McMahon, "The History of the Hittites", *The Biblical Archaeologist,* Vol. 52, No. 2/3, 1989, s. 64.

Hitit dünyasında sosyal tabakalaşmanın en üst sırasında kral, kraliçe ve kraliyet ailesinin oluşturduğu asiller bulunmaktadır. "Büyük Aile"[8] adıyla anılan bu grup son derece kalabalıktır. Önemli görevler ve memurluklar bu grup tarafından işgal edilmektedir. Toplumun bu üst tabakası dışında halk, hürler ve köleler olarak sınıflandırılmıştır. Hürler, devlet toprağı üzerinde kullanım hakkına sahip olmakla beraber kölelerden tek farkları alınıp satılamıyor oluşlarıdır. Köleler ise diğer toplumlarda olduğu gibi sahiplerinin üzerlerinde sonsuz haklara sahip olduğu kesimdir. Bu grubun yasalarla belirlenmiş bazı hakları bulunmakla beraber erken dönemlerde sahip oldukları toprak edinme haklarını zamanla kaybetmişlerdir.[9]

Halk, genelde köylerde yaşamakta olup arkeolojik kazılar ve çivi yazılı metinler kentlerin de varlığına işaret etmektedir. Sıradan bir Hititli için hayat, içinde doğduğu küçük tarım toplulukları etrafında şekillenmiştir. Din, Hitit toplumunun ana motivasyon kaynağıdır, toplumun çekirdeğini meydana getiren aileden başlamak üzere Hitit bürokrasisine, kraliyet ailesine varana dek toplumun her tabakası, hayatının merkezine tanrılar, kurbanlar, sunular, ritüeller ve bayram kutlamaları gibi dinî olguları koymuştur. Eldeki çivi yazılı metinler, Hitit toplumunda bireylerin temel yaşamsal ihtiyaçları dışında neredeyse sadece tanrıları memnun etmek ve onları kızdırmamak adına yaşadığı izlenimini vermektedir.

Hitit ailesi tamamen ataerkil bir yapıya sahiptir. Erkek, eşi ve çocukları üzerinde mutlak hak sahibidir. Evliliklerin kadınlar üzerindeki baba otoritesinin kocaya devri şeklinde gerçekleştiriliyor olması, pragmatik nedenlere dayanması ve babanın öldürdüğü bir adamın yerine oğlunu tazminat olarak verebilmesi gibi örnekler ataerkil toplum yapısının yansımalarıdır. Hitit kraliyet üyeleri arasında devlet yönetiminde, diğer ülkelerle yürütülen diplomatik ilişkilerde, din ve ekonomide söz sahibi olan kraliçelerin varlığı bilinmesine karşın Hitit halk kadını hayatın birçok alanında erkeğin gerisinde kalmıştır. Hitit kadını, boşanmanın akabinde çocukların paylaşılması noktasında haksızlığa uğramakta, çocuklarından yalnızca birini kendisi alıp diğerlerini babaya vermek durumunda bırakılmaktadır. Erkeğin toplum içerisindeki belirgin üstünlüğüne rağmen, erkek ile kadını aile ve evlenme ilişkilerinde eşit

[8] "Büyük Aile": Hitit sosyal tabakalaşmasının en üst sırasında yer almaktadır ve sahip oldukları imtiyazları kötüye kullandıkları düşünülmektedir. Devletin en üst makamları "Büyük Aile" üyelerine tahsis edilmiştir. Muhafız Başı, Harem Ağası, Baş Saki, Haznedar, Baş Asa Taşıyıcı ve Binbaşı gibi ünvanlara sahiptirler. (Oliver R. Gurney, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 63.)

[9] Sevinç, "Sosyal ve Ekonomik Sistem", s. 23-28.

tutan, nadir de olsa kadına ayrıcalık tanıyan bazı kanun hükümlerinin varlığı da göz ardı edilmemelidir.

Çalışmamızın amacı, devletin ve toplumun temel yapı taşını oluşturan "aile" kavramını, aile birliğinin kurulmasından başlamak üzere yukarıda zikredilen yönleri ile ele alarak, doğumundan itibaren çocuk yetiştirme sürecini de gözlemleyerek bu konuda bütüncül bir çalışma ortaya koymaktır. Bu çalışmada Hitit ailesi, oluşumundan itibaren bütün yönleri ile ele alınarak Anadolu eskiçağ tarihine kapsamlı ve özgün bir katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Hitit ailesini bütün yönleri ile ele alan çalışmamız, Hitit İmparatorluğu'nun siyasi yönünün anlaşılabilmesi için de önemlidir çünkü devleti oluşturan yalnızca siyasi ve ekonomik kodlar olmayıp sosyal ve kültürel kodlar da göz ardı edilmemelidir. Hitit örneğinde olduğu gibi genelde bütün topluluklarda bahsedilen kodlar, toplumun en küçük birimi olan ailede başlamaktadır.

Tezimiz dört bölüm olarak ele alınmıştır. I. bölümde ilk olarak Hitit hukuku hakkında bilgilendirme yapmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda Hitit hukuk maddelerini içeren iki seri ele alınmıştır, ardından yasaların yazılış tarihleri hakkında öne sürülen çeşitli görüşlere yer verilmiş ve kanun maddelerinin geçirmiş olduğu aşamalar incelenmiştir. Devam eden bölümde Hitit kanunlarının temelinde bir felsefe olup olmadığı meselesi ele alınmış ve bu yasa maddelerinin bir kanun kitabı olup olmadığı konusu üzerinde durulmuştur. Hitit kanunları hakkında yapılan bu genel değerlendirmenin akabinde Hititlerden önce Anadolu'da var olan aile yapısına kısaca değinilmiş ardından Hititlerde aile yapısı ele alınmıştır.

II. bölümde ilk olarak evlenmeden önce tarafların birbirlerine bağlılıklarını beyan ettikleri söz/nişan konusuna değinilmiştir. Kanun maddelerinde geçen "*taranza*" ve "*ḫamenkanza*" terimlerinin değerlendirmesi yapılarak karşılıklı hediyelerin verildiği nişanlılık evresinde taraflardan birinin vazgeçmesi halinde nişanın bozulabileceği meselesi üzerinde durulmuştur. Nişanlılık evresinin ardından evlilik arifesinde ödenen başlık parası ve bunun Hitit toplumu için anlamı üzerine ortaya atılan görüşlere değinilmiştir. Hitit toplumunda evliliğin gerçekleşmesi için gerekli görülen ve kız tarafının götürdüğü çeyiz, başlık parasının ardından ele alınmış ve çeyizin kadınların baba evinden aldıkları miras payı olup olmadığı mevzusu kanun maddeleri esas alınarak değerlendirilmiştir.

Hitit kanun maddeleri içerisinde "evlenmek" eylemini karşılayan özel bir ifade bulunmamaktadır. "Almak" ve "sahip olmak" kalıplarıyla kaydedilmiş olan evlilik, erkek

tarafının kız tarafına başlık parasını ödemesinin ardından kadının erkeğin evine gitmesi ile gerçekleşmektedir. Diğer taraftan kanun maddeleri ve çeşitli çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı üzere bazı hallerde erkek, kadının evine gelmektedir. Çalışmamızın bu kısmında Hitit toplumunda iç güveyilik olgusu çeşitli örneklerle ele alınmıştır. Bu kısımda ayrıca levirat olgusu ve kız kaçırma mevzusu da değerlendirilmiştir. Ayrıca, sınıflar arası evliliklerin önünde yasal olarak bir engel bulunmadığı da bu bölümde ele alınan bir diğer konudur.

Evlilik konusu bağlamında düğün tören tasvirleri devam eden bölümde arkeolojik veriler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan Ankara'nın 42. km kuzeyinde yer alan Bitik Höyük'te bulunan Bitik Vazosu, olası evlilik töreni tasvirleri bakımından değerlendirilen ilk arkeolojik eserdir. Değerlendirilen ikinci eser Ankara-Çankırı yolu üzerindeki İnandık'ta bulunmuş olan İnandık Vazosu'dur. Vazonun üçüncü frizinde yer alan tasvirler, düğün töreni betimlemesi olabileceğinden bu bölümde ele alınmıştır. Hüseyindede Tepesi'nde gün yüzüne çıkarılmış olan Hüseyindede A Vazosu ve üzerindeki betimlemeler yine bu kısımda değerlendirilmiştir.

II. bölümde ele alınan son konu ise boşanmadır. Hitit kanun maddeleri ışığında halk tabakasında ve RS 17.226, RS 17.355 ile RS 17.159/CTH 107 numaralı metinler aracılığıyla da toplumun üst tabakasında boşanmaların ne şekilde gerçekleştiği konusu ele alınmıştır. Boşanmanın ardından ortaya çıkan velayet ve veraset gibi konulara kanun maddeleri, KBo VI 26, CTH 6 (I. Hattušili'nin Vasiyetnamesi), KBo III 27, KBo IV 10 ve KUB XXVI 43 numaralı metinler elverdiği ölçüde açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde kraliyet çiftinin evliliklerine ve Hitit İmparatorluğu'nda siyasi çıkarlar sebebiyle gerçekleştirilen bürokratik evliliklere yer verilmemiştir.

Çalışmamızın III. bölümünde "Ev/*É*" ideogramı ve bunun Hitit toplumu için farklı anlamları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Öncelikli olarak mekân olarak içerisinde ikâmet edilen ev konusu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, başkent Hattuša, Alaca Höyük, Šapinuwa, Šarišša, Alişar Höyük, Hüseyindede Tepesi ve Tapigga gibi arkeolojik konut kalıntıları veren başlıca Hitit kentleri ve bunların coğrafi özellikleri üzerinde kısaca durulmuştur. Devam eden bölümde bu kentlerde ortaya çıkarılan evlerin yapısal birimleri; temel ve duvarlar, çatı, kapı, pencere, ocak, fırın ve kanalizasyon sistemleri gibi alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. Söz konusu bu yapısal birimlere örnek veren çeşitli metinlerden alıntılamalar yapılmış özellikle konut damları hususunda İnandık Vazosu, Bitik Vazosu ve Hüseyindede A Vazosu'nun ilgili betimlemeleri yorumlanmıştır. "Ev/*É*" ideogramını mekân olarak incelediğimiz bu bölümün son kısmında Hattuša, Šapinuwa, Alaca Höyük, Šarišša,

Hüseyindede Tepesi ve Tapigga gibi Hitit kentlerinde bugüne kadar ortaya çıkarılmış olan evler ve ev planları hakkında bilgi verilmiş ve plan çizimleri sunulmuştur.

III. bölümün ikinci kısmında "Ev/*É*" ideogramının sosyal yönü, ilk olarak Hitit toplumu tarafından kullanılan kıyafetler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Öncelikli olarak Hitit kadınları tarafından kullanılan kıyafetler KUB XXIX 4, KUB XVII 18, KBo XVIII 192, KUB XVII 18 II,KUB XXIX 4 ve KBo V 1 gibi çivi yazılı kaynaklar ışığında ele alınmıştır. Hitit kadınlarının kullandıkları kısa tunik, manto, ayakkabı, çorap, saç bandı, başörtüsü ve çeşitli süs eşyalarına İnandık Vazosu, Bitik Vazosu ve Hüseyindede A Vazosu'nda yer alan tasvirlerden örnekler sunulmuştur. Akabinde §182, KBo XXXIII 28, KUB XIV 3, KUB XI 35 I ve KUB XXXIV 118 numaralı metinler ışığında Hitit erkekleri tarafından kullanılan kıyafetler irdelenmiştir. Yumruk Biçimli Riton, Geyik Biçimli Riton, Alacahöyük Ortostatları ve Hüseyindede A Vazosu kıyafet tasvirleri sunması bakımından önemli arkeolojik kaynaklar olmaları sebebiyle bu bölümde kullanılmıştır.

III. bölümün son kısmında Hitit mutfak kültürü değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde et ürünleri koyun-keçi, sığır, domuz, balık, kuş ve diğer hayvanlar çeşitli alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. Hitit mutfağında tüketilen bu ürünler hakkında en fazla bilgi veren ritüel ve kutlama metinlerinden alıntılamalar yapılmıştır. Alacahöyük Ortostatları ve Hüseyindede A Vazosu'nda yer alan koyun/koç kurban sahneleri; Zincirli kabartmalarındaki yemek sahnesi, İnandık Vazosu ve Eskiyapar Vazosu'ndaki boğa tasvirleri; Alacahöyük Ortostatları'nda yer alan domuz avı sahnesi, Kastamonu Kınık Taprammi Çanağı ve Yağrı Steli'ndeki tasvirler ilgili yerlerde başvurulan arkeolojik kaynaklardır.

Hitit mutfağında tüketimi söz konusu olan süt ürünleri devam eden bölümde ele alınmıştır. KBo V 1, KUB LIII 22 ve KUB XXIV 43 gibi metinler bu bölümde başvurulan kaynaklardır. Ardından Hitit mutfağında tüketilen çok sayıda sebze ve meyveden bazıları incelenmiştir, her bir ürünün Sumerce ideogramı, yer aldığı metin numaraları verilmiş ve KBo V 7 a.y. 28, KBo V 7 a.y. 38 ve KUB XII 26 numaralı metinlerden alıntılar yapılmıştır.

Hitit mutfağında ve dinî hayatında önemli bir yeri olan şarap ve bira bu bölümde ele alınan bir diğer konu başlığıdır. Başta kanun maddeleri olmak üzere çok sayıda çivi yazılı metin, arkeolojik buluntular ve kaya resimleri Hitit mutfağında şarap ve biranın önemini anlamamız bakımından önemlidir. Dolayısıyla, çalışmamızın bu kısmında şarap ve bira hakkında bilgi sunan ilgili kanun maddelerinden, saray yıllıklarından ve Telepinu Fermanı'ndan faydalanılmıştır. Arkeolojik kaynak olarak ise İnandık Vazosu, Hüseyindede A

Vazosu, Alacahöyük Rölyefleri, Yumruk Biçimli Riton ve Geyik Riton'un ilgili libasyon sahneleri değerlendirilmiş ve İvriz Kaya Kabartması sunulmuştur.

Bu bölümün son kısmında Hitit mutfağında kullanılan hayvansal ve bitkisel yağlar ele alınmış, balın geniş kullanım alanı başta ritüel metinleri olmak üzere çeşitli metinler ışığında irdelenmiştir. Bir tarım toplumu olan Hititlerde hububat üretimi ve buna bağlı olarak ekmek tüketimi yaygındır. Çivi yazılı metinlerden ve arkeolojik betimlemelerden anlaşıldığı üzere Hititler geniş bir ekmek çeşitliliğine sahiptir. Bu bölümde arpa ve buğday gibi çeşitli hububatlar değerlendirilmiş, akabinde yüzün üzerinde olduğu tahmin edilen ekmek çeşitleri üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Ekmeğin mayalanma aşamalarından, şekil ve içerik bakımından sınıflandırılmasından bahsedilmiştir. Son olarak Yumruk Biçimli Riton ve Geyik Riton üzerinde yer alan ekmek tasvirleri irdelenerek bu bölüm sonlandırılmıştır. Temelini saray mutfağının oluşturduğu çivi yazılı metinler ve arkeolojik betimlemeler, Anadolu'da tarımı yapılan ürünleri göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu bu ürünler Hitit halkı tarafından üretilmektedir, dolayısıyla halk kendi ürettiği bu ürünlerden tüketmiş olmalıdır.

Hitit toplumunda kadın ve erkek, çalışmamızın II. ve III. bölümlerinde farklı yönleriyle ayrıntılı olarak ele alındığından tezimizin IV. ve son bölümü müstakil olarak Hitit toplumunda çocuk konusuna ayrılmıştır. Hitit toplumunda çocuk konusunun ayrı bir bölümde değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir çünkü bu konuyla ilgili malzeme dağınık bir biçimde durmaktadır, şimdiye kadar bu konuda toplu bir çalışma yapılmamıştır. Bazı kitap bölümlerinde Hitit toplumunda çocuk konusu kısmen ele alınmış ve bu konuda çeşitli makaleler yayınlanmıştır ancak Hitit toplumunda çocuk meselesi Hititçe çivi yazılı kaynaklar ışığında tüm yönleriyle, bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bu açığı gidermek amacıyla "Çivi Yazılı Belgeler Işığında Hitit Toplumunda Çocuk" başlığı altında ele aldığımız IV. bölümde ilk olarak KUB XXIV 8, KBo XXVIII 30, KBo XV II 65 numaralı metinler, kanun maddeleri 17-18 ve Kumarbi Efsanesi, "İnek ve Balıkçı" ve "Appu ve İki Oğlu" Masalları ışığında Hitit toplumunda gebelik konusu ele alınmış, gebeliğin süresi, gebelik sürecinde uyulması gereken kurallar ve uygulanması gereken ritüeller hakkında bilgi sunulmuştur.

Devam eden bölümde Hitit toplumunda doğum konusu ele alınmış, öncelikli olarak çivi yazılı belgelerde kaydedilmiş olan doğumla ilgili terimlere yer verilmiştir. Doğum olayı, doğumda hazır bulunan görevliler ve yaşanabilecek aksilikler Kaneš Kraliçesi Masalı ve "İnek ve Balıkçı" Masalı ile KUB XXX 29, KUB XXI 27, KBo VI ö.y. I, Bo 2469 ve KBo XVII 62+63 numaralı ritüel metinleri çerçevesinde alt başlıklar altında ele alınmıştır. Fiziksel ve ruhsal kirliliğin göstergesi olarak kabul edilen anormal ve ölü doğumlar, KBo VI 25+KBo XIII

34, KUB VIII 83, KBo XIII 3, KUB XXXIV 18, Bo 5306 I, Bo 4951 ve KBo XVII 61 numaralı metinlerden yapılan alıntılarla birlikte incelenmiştir.

Akabinde sınırlı kaynaklardan elde edilen veriler ışığında çocuk hastalıkları konusu ele alınmıştır. Bu konuda en kapsamlı bilgiyi sunan CTH 90 numaralı metinde Ayatarša, Wattiti, ve Šušumanniga adlı kadınların hasta çocukları iyileştirmek için icra ettikleri beş ritüelden bahsedilmektedir. CTH 90 numaralı metin dışında KUB XXXV 88 numaralı metin ise genel anlamda çocuk hastalıkları hakkında bilgi vermesi bakımından önem arz ettiğinden bu bölümde kullanılması uygun görülmüştür. Devam eden bölümde çocuklara isim koyma geleneğine "Appu ve İki Oğlu" Masalı ve Ullikummi Şarkısı çerçevesinde değinilmiştir.

Hitit toplumunda çocuk eğitimi konusu IV. bölümde değerlendirilen bir diğer konu başlığıdır. İlgili kısımda ele alınacağı üzere çocuk eğitimi konusunda bilgiler kısıtlı olmakla beraber Hitit kanunları çocukların ücreti karşılığında zanaatkârlık eğitimi alabildiğini ortaya koymaktadır. Çocuk eğitimi meselesinde en fazla bilgi kâtiplik eğitimi üzerinedir ve bu konudaki temel kaynağımız kâtipler tarafından kaydedilen metin kolofonlarıdır. Bu kolofonlar vasıtasıyla tableti kaydeden kâtibin unvanı, kimin öğrencisi olduğu, hangi kâtip okuluna mensup olduğu, kendisinden önce babasının veya dedesinin kâtip olup olmadığı ve hatta hangi şehirden olduğu gibi bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bölümde kâtiplerin kullandıkları malzemeye göre unvanlar aldıkları, kendi aralarında bir hiyerarşi olduğu, eğitim süreci ve bu süreçte kullanılan materyaller gibi konu başlıklarına değinilmiştir. Çeşitli kâtip ekollerinin varlığı tespit edilebilmiş ve bu konuda hazırlanan tablolardan faydalanılmıştır. Son olarak okul metinleri olarak değerlendirilebilecek metinlerin Hattuša Aşağı Şehir'de bulunan I Numaralı Tapınak, Yamaç Evi ve Büyükkale'deki A, D, E ve K gibi yapılarda bulunmuş olması buraların kâtip okulu olduğunu düşündürmektedir. Başkent dışında Tapigga, Šapinuwa ve Ukkiya gibi kentlerde de kâtip okulları olduğuna inanılmaktadır. Bu bölümde temel kaynak olarak kullanılan çivi yazılı metinler ise KUB XXXVIII 12 I, KUB XXVI 43, KBo XXI 42, CTH 628, CTH 106, KUB XIII 7, KBo VLV 37, KBo VLV 59, KBo XIII 240, ABoT 65 ve KUB VII 20, CTH 82'tir. III. bölümde ele alınan son konu ise Hattuša, Alişar Höyük ve Acem Höyük'te tespit edilebilmiş çocuk mezarlarıdır.

Çalışmamızın birinci el kaynaklarını teşkil eden çivi yazılı metinler, çeşitli Hitit kentlerinde yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde elde edilmiştir. Bu metinler, *KUB* (Keilschrifturkunden aus Boghazköi), *KBo* (Keilschrifttexte aus Boghazköi), *ABoT* (Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri), *IBoT* (İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri) şeklinde isimlendirilmiş olup M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunun

siyasi, ekonomik, dinî ve kültürel yönlerini tanımak ve anlamlandırmak için mevcut temel yazılı kaynaklardır.[10] Anadolu'nun en büyük arşivi konumundaki Boğazköy Devlet Arşivi, başkent Hattuša'da gün yüzüne çıkarılmıştır ve Hititlere dair en kapsayıcı ve geniş bilgiler bu arşivden elde edilmektedir. Hattuša'da bugüne kadar yapılan kazılar sonucunda 30-35 bin[11] civarında tablet bulunmuş olup söz konusu tabletlerin Türkiye'nin çeşitli müzelerinde dağılımları şu şekildedir: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde başkent Hattuša'da bulunmuş olan ve Asur Ticaret Kolonileri ile Hitit dönemine tarihlenen 20 069 tablet, Maşathöyük-Tapigga'da bulunan 116 tablet, Alacahöyük-Arinna'da bulunan Orta Hitit Dönemi'ne ait 1, İnandıktepe-Hanhana'da bulunan Eski Hitit Dönemi'ne ait 1 belge muhafaza edilmektedir. Çorum Arkeoloji Müzesi'nde Ortaköy'de bulunan 3 357 tablet, Hattuša'da bulunan 8, Eskiyapar'da bulunan ve Orta Hitit Dönemi'ne ait 1 belge; Alacahöyük Müzesi'nde Hattuša'da bulunmuş olan 2 ve Alacahöyük'te bulunan 1 belge; Boğazköy Müzesi'nde Asur Ticaret Kolonileri ile Hitit dönemine tarihlenen 598 belge korunmaktadır. İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde başkent Hattuša'da bulunan Asur Ticaret Kolonileri ile Hitit dönemine tarihlenen 2943 belge; İzmir Arkeoloji Müzesi'nde Hattuša'da bulunan 55 belge, Kayseri Arkeoloji Müzesi'nde 5 belge muhafaza edilmektedir. Bunların dışında Kırşehir Arkeoloji Müzesi'nde Büklükale'de bulunmuş olan 2 belge, Kilis Arkeoloji Müzesi'nde Oylum Höyük'te bulunmuş olan Orta Hitit Dönemi'ne ait 1 belge bulunmakla beraber yine Oylum Höyük-Nerik'te bulunmuş olan 27 belge ise Samsun Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır. Kuşaklı-Sarišša'da gün yüzüne çıkarılmış olan 56 ve Kayalıpınar- Šamuha'da bulunmuş olan 43 belge Sivas Arkeoloji Müzesi'nde, Ulutepe'de bulunan 6 ve Maşat Höyük'te bulunan 1 belge Tokat Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmekle beraber buluntu yeri şüpheli olmasına karşın başkent Hattuša olabileceği düşünülen 1 belge Uşak Arkeoloji Müzesi'ndedir. Son olarak Uşaklı Höyük'te bulunan Orta Hitit Dönemi'ne ait 5 ve yine aynı döneme ait olan Taşlı Höyük'te bulunmuş olan 1 belge Yozgat Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Bu müzelerin dışında şahıslara ait müzelerde de Hititler dönemine ait belgeler bulunaktadır, Ankara Erimtan Arkeoloji ve

[10] Tabletlerin buluntu yerleri ve sayıları hakkında ayrıntılı tablo için bkz. Sedat Erkut, "Çivi Yazılı Hitit Tabletleri", Belleten, Cilt. LXI, Sayı 232, 1997, s. 495-498.

[11] Jürgen Seeher, "The Cuneiform Tablet Archives and Libraries of Hattusha", Ancient Libraries in Anatolia the 24th Annual Conference Libraries and Education in the Networked Informationed Enviroment, Ankara 2003, s. 14.

Sanat Müzesi'nde 1 belge, İstanbul'da bulunan Haluk Perk Müzesi'nde 1 belge, A. Naim Arnas Koleksiyonu'nda ise 3 belge bulunmaktadır.[12]

Boğazköy metinlerinin kopyaları Almanya'da iki farklı dizi halinde bilim dünyasına kazandırılmıştır. *KBo* ciltleri ilk defa 1916 yılında yayınlanmaya başlamış olup günümüze kadar 10.000'den fazla tablet ve tablet parçasını içeren 50'den fazla cilt yayınlanmıştır. *KUB* ise *KBo* ile son derece benzerlik göstermektedir. Her iki seri de Almanya'da bir süre beraber yayınlanmış fakat ardından Almanya'nın ikiye bölünmesinden sonra *KUB* Doğu Almanya'da; *KBo* ise Batı Almanya'da yayınlanmaya devam etmiştir. Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinin ardından benzer karakterde iki dizenin yayınlanması gereksiz görülmüş ve *KUB* dizisine 60. sayısı ile beraber son verilmiştir.[13] Hitit İmparatorluk dönemine ait olan bu metinlerin konuları çeşitlilik göstermektedir: devletlerarası antlaşmalar, kanun maddeleri, kral yıllıkları, büyü ritüelleri, bayram ritüelleri, mektuplar, mahkeme kararları, dinî metinler, envanter metinleri, mitolojik metinler, fal ve reçete metinleri, tıp ve astronomi metinleri, Akadca'dan tercüme edilmiş çeşitli edebî metinler, çift ya da üç dilli belgeler ve sözlüklerden oluşmaktadır.[14]

Boğazköy dışında bulunan ilk Hitit arşivi 116 tablet ve birkaç mühür baskısı içeren Maşat Höyük arşividir. Hattuša ve Tapigga arasındaki yazışmaları içeren bu arşivde aynı zamanda düşmanlar hakkında bilgiler, tarla ve kişi listeleri, değerli eşya, giyecek ve yiyecek hakkında veriler bulunmaktadır.[15]

Hititlere dair bilgileri sunan diğer bir arşiv ise daha sonradan Hititlere başkentlik yaptığı anlaşılan Ortaköy/ Šapinuwa arşividir. Çoğu Orta Hitit dönemine ait olan 3000 kadar tablet ve tablet parçası, daha ziyade ritüel, fal ve listelerden oluşmaktadır. Bunların dışında bu arşiv metinleri içerisinde Hurrice yazılmış olanları da bulunmaktadır.[16]

---

[12] Süleyman Özkan, "Türkiye Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler", *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 177-185.

[13] Metin Alparslan, *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 26.

[14] Ali M. Dinçol, *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 25-29.

[15] Erkut, "Hitit Tabletleri", s. 494; Burcu Özer Bulut, "Hitit Arşivleri ve Literatürü", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 74, 2020, s. 54.

[16] Erkut, "Hitit Tabletleri", s. 494; Özer Bulut, "Hitit Arşivleri", s. 54.

Diğer bir arşiv ise Sivas ili sınırları içerisinde yer alan Kuşaklı/Šarišša'da bulunmuştur. 18 fal metni, 3 bayram metni ve 18 adet kült envanterini içeren Šarišša'da kazılar devam etmektedir. Bunlar dışında Mısır Tel el-Amarna, Hatay Tel Açana, Kuzey Suriye'de Ras Şamra ve Meskene/Emar, Çorum'da Alacahöyük, Çankırı'da İnandık, Tarsus/Gözlükule, Kırıkkale Büklükale, Oymaağaç-Vezirköprü, Sorgun Uşaklı/Kuşaklı, Çorum-Alaca-Eskikayapınar, Sivas-Kayalıpınar gibi yerleşim yerlerinden de çivi yazılı tabletler çıkarılmıştır.[17]

Söz konusu bu birinci el kaynakların yanında siyasi, sosyal, kültürel ve dinî açılardan Hitit İmparatorluğu'na ışık tutan çeşitli kitap ve makalelerden de istifade edilmiştir. "Hititçe Belgeler Işığında Hitit Toplumunda Evlilik Kurumu" başlıklı II. bölümde ele alınmış olan nişanlanma, başlık parası, çeyiz, sınıflar arası evlilik, kız kaçırma, levirat, boşanma, velayet ve veraset gibi konularda temel kaynağımız olan Hitit kanunları için başvurduğumuz kaynaklar Imparati'nin *Hitit Yasaları*[18]; Hoffner'ın *The Laws of The Hittites*: *A Critical Edition*[19] ve Neufeld'in *The Hittite Laws*[20] adlı kitaplarının ilgili kısımlarıdır.

Çalışmamızın "Hititçe Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Toplumunda "Ev: É" başlıklı III. bölümünde "Ev"in yapısal birimlerinin ve planlarının incelenmesi esnasında Naumann'ın *Eski Anadolu Mimarlığı*[21] ve Schachner'ın *Hattuša-Efsanevi Hitit İmparatoluğu'nun İzinde*[22] isimli kitaplarının ilgili kısımlarından ve Seeher'in "*Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler*"[23] adlı makalesinden istifade edilmiştir. Kullanılan kıyafetleri ele aldığımız bölümde Darga'nın *Hitit Sanatı*[24] ve yine Darga'nın *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*[25] başlıklı kitaplarının ilgili kısımlarına, Goetze'nin "*Hittite Dress*"[26] isimli makalesine ve B.Dinçol'un "*Hitit Metinlerine Göre Ayak ve Baş Kıyafetleri*"[27] başlıklı tezine sıkça başvurulmuştur.

[17] Erkut, "Hitit Tabletleri", s. 494; Özer Bulut, "Hitit Arşivleri", s. 55-57.

[18] Imparati, 1992.

[19] Hoffner, 1997.

[20] Neufeld, 1951.

[21] Naumann, 1998.

[22] Schachner, 2019.

[23] Seeher, 2019.

[24] Darga, 1992.

[25] Darga, 2020.

[26] Albrecht Goetze, 1955.

[27] B. Dinçol, 1991.

III. bölümün son kısmında ele alınan Hitit mutfak kültürü konusunda genel olarak Ünal'ın *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence: Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*[28]; Hoffner'ın *Alimenta Hethaeourum-Food Production in Hittite Asia Minor*[29]; Ertem'in *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*[30] başlıklı kitaplarının ilgili kısımlarına başvurulmuş iken şarap ve bira konusunda Alp'in *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans- Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*[31]; ekmek konusunda ise Karauğuz'un *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*[32] isimli eserleri kullanılmıştır.

Tezimizin IV. bölümünü teşkil eden "Çivi Yazılı Belgeler Işığında Hitit Toplumunda Çocuk" başlıklı kısımda kısırlık ve doğumla ilgili en fazla başvurulan kaynaklar Beckman'ın, *Hittite Birth Rituals*[33] ve Hoffner'ın, *Hittite Myths*[34] başlıklı kitaplarının ilgili kısımlarıdır. Çocuklara isim koyma bölümünde ise Hoffner'ın, "*Birth and Name-Giving in Hittite Texts*"[35] isimli makalesinden faydalanılmıştır. Son konu başlığımız olan "Hitit Toplumunda Çocuk Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme" kısmında ise kâtiplik eğitimi hususunda Van Den Hout'un *A History Of Hittite Literacy: Writing and Reading in Late Bronze-Age Anatolia (1650–1200 BC)*[36] isimli kitabının ilgili bölümleri; Torri'nin "*The Scribal School Of The Lower City Of Hattuša And The Beginning Of The Career Of Anuwanza, Court Dignitary And Lord Of Nerik*"[37]; Karasu'nun "*Some Considerations on Hittite Scribes*"[38] ve Doğan Alparslan'ın "*Drei Schreiber, Zwei Könige*"[39] başlıklı makalelerine başvurulmuştur.

Çivi yazılı belgelerin irdelenmesi sırasında kullanılması zorunlu olan dolayısıyla bizim de çalışmamızda sıkça başvurduğumuz sözlükler Ünal'ın *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük*

[28] Ünal, 2016.

[29] Hoffner, 1974.

[30] Ertem, 1974.

[31] Alp, 1999.

[32] Karauğuz, 2006.

[33] Beckman, 1983.

[34] Hoffner, 1998.

[35] Hoffner, 1968.

[36] Van Den Hout, 2020.

[37] Torri, 2010.

[38] Karasu, 1995.

[39] Doğan Alparslan, 2007.

Sözlük; Hoffner'ın *An English-Hittite Glossary*; Puhvel'in *Hittite Etymological Dictionary*; Friedrich'in *Hethitisches Wörterbuch* ve Tischler'in *Hethitisches Handwörterbuch*'tur.

Çalışmamızda metin içerisinde kullanılan tabletlerin transkripsiyonlarında ve buna bağlı olarak tercümelerinde ve kelimelerin daha sonra tekrar kullanımında, Sumerce kelimeler büyük harflerle ve italik, Akadca kelimeler küçük harflerle ve italik, Hititçe kelimeler ise küçük harflerle, italik ve tırnak içinde yazılmıştır. Çalışmamız içerisinde anlatılan arkeolojik ve görsel malzeme için ayrı bir bölüm oluşturulmamış, görseller konu anlatımının akabinde kullanılarak pekiştirme yapmada kolaylık sağlamak amaçlanmıştır. Hitit toplumunda olası düğün tasvirleri, şahıslar tarafından kullanılan kıyafetler, yapısal bir konut birimi olarak çatının değerlendirilmesi ve Hitit mutfağında tüketilen et ürünleri bölümlerinde sık başvurulan arkeolojik eserler Bitik Vazosu, İnandık Vazosu, Hüseyindede A Vazosu ve Alacahöyük Ortostatları'dır. Bu eserlerin yanı sıra Yumruk Biçimli Riton ve Geyik Riton şarap ve ekmek konularının ele alındığı kısımlarda kullanıştır. Tezimizin sonunda yer alan ekler kısmında çalışmamız boyunca kullandığımız arkeolojik tasvir ve çizimler liste halinde alıntı yerleriyle beraber paylaşılmıştır.

I. BÖLÜM

1. HİTİT KANUNLARI HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME

Hititler devrinde Anadolu'da kurulan aile birliğinin ayrıntılarına geçmeden evvel Hititler Dönemi'nde Anadolu'da var olan aile yapısını değerlendirebilmek için temel kaynağımız olan Hitit kanunlarını kısaca değinmek fdeğerlendirmemiz faydalı olacaktır. Hukuk, toplumu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen yasaların bütünü, tüzedir.[40] Hititlere dair mevcut bilgiler daha çok Hitit Kraliyet Arşivi, diğer merkezlerde bulunmuş olan çivi yazılı belgeler ve arkeolojik buluntulardan elde edilmektedir. Bahsi geçen çivi yazılı tabletler saray tarafından kaleme aldırıldığı için yönetici kesim ve çevresi, bürokratik ve dinî görevliler hakkında bilgi vermekle beraber saray hayatına, kraliyet ve devlet idaresine yönelik bilgileri içermektedir. Hitit halk tabakasına ait bilgiler ise ancak Hitit yasalarından ve birkaç arazi bağış belgesinden öğrenilebilmektedir. Hukukun içinden çıktığı toplumu bir çok yönü ile yansıtma özelliği, Hitit toplumunun farklı yönlerini anlamak için Hitit hukukunun incelenmesini zorunlu kılmaktadır ancak bu şekilde Hitit toplumu ve ailesi hakkında genel bilgi edinmek ve kanun maddelerinden bu konularda doğrudan ya da dolaylı bilgi elde etmek mümkündür.

Hititlerin başkenti Hattuša'da 1906-1907 ve 1911-1912 yılları arasında Hugo Winckler ve Theodor Makridi; 1931- 1944 yılları arasında ise Kurt Bittel tarafından sürdürülen kazılar sonucunda az ya da çok parçalanmış bir biçimde çivi yazılı metinler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu metinlerden bazıları kanun maddeleri içermektedir. Her ne kadar bulunan tabletlerin yazı stilleri ve kil malzemeleri dönemsel farklılıklar gösterse de içerik olarak aynıdırlar ve çok fazla zarar görmemiş olanlar başka örneklerin ilgili kısımları kullanılarak tamamlanmıştır.[41] Bu tamamlama sonucunda her biri 100 madde içeren iki dizi ortaya çıkmıştır. Yasalarla ilgili maddelerin bulunduğu metin kodları; KBo VI 2-22 ve 26, daha küçük parçalar KUB XXIX 13-38, KUB XIII 11-16, 30, 31 ve KUB XXVI 56'dır.[42]

Bu iki dizinin ilkine, dizinin ilk maddesindeki başlangıç kelimesinden dolayı "*Eğer Bir Adam"- "ták-ku LÚ-aš"* serisi, ikincisine ise "*Eğer Bir Şarap"- "ták-ku* ^{GIŠ}*GEŠTIN-aš"* serisi adı verilmiştir. KBo VI 3, birinci serinin ana metnidir fakat ikinci seri için böyle bir ana metin

[40] *Türkçe Sözlük*, Cilt 1, A-J, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 1008.

[41] Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992, s. 1.

[42] Neufeld, *The Hittite Laws*, London 1951, s. 73.

söz konusu değildir. İkinci serinin §101-152 maddeleri çok kırıktır, bu nedenle kırık kısımlar diğer metinlerden tamamlanmak zorunda kalınmıştır.[43] §101-107 için KBo VI 12; §118-122 için KBo VI 14; §124-133 ve 142-152 için KBo VI 10 ; §157-200 için KBo VI 26; §147-161 için KUB XXIX 30'dan faydalanılmıştır.[44] Söz konusu serilerde ele alınan konular ise şu şekilde sıralanmaktadır:

I. Seri

"Eğer Bir Adam- *ták-ku LÚ-aš*"

1-6 Adam öldürme

7-18 Saldırı ve dayak atma

19-24 Köle sahibi olma, kaçan kölelere uygulanacak cezalar

25 Halk sağlığını koruma

26-36 Evlilik (olağandışı vakalar)

37-38 Nefis müdafaası için adam öldürme

39-41 Arazi tasarruf hakkı ile ilgili feodal görevler

42 Askeri seferler için kiralama (sorumluluklar ve ödeme oranı)

43 Bir nehir geçidinde meydana gelen kazalar

44A Adam öldürme (bir kişiyi ateşe atmak)

44B Büyü yaparak kirletme

45 Mal-mülk bulma

46-56 Arazi tasarruf hakkı koşulları

57-92 Hırsızlık ve sığırlarla ilgili suçlar

93-97 Hırsızlık

98-100 Kundakçılık

[43] Söz konusu tamamlama ve düzenleme için bkz. Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 1.

[44] Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 77.

II. Seri

"Eğer Bir Şarap- *ták-ku* ^{GIŠ}*GEŠTIN-aš*"

101-118 Üzüm bağları ve bahçelerle ilgili suçlar

119-145 Hırsızlık ve çeşitli şekilde mal ve mülklere verilen zarar

146-149 Alım ve satımlardaki yolsuzluklar

150-161 Çeşitli hizmetler için ödeme oranları

162 Su kanallarıyla ilgili suçlar

163 Sığırlarla ilgili suçlar

164-169 Tarımla ilgili dini kurallar

170 Büyücülük

171 Anne tarafından evlatlıktan reddedilme

172 Kıtlık zamanında hayatın idame ettirilmesine karşılık tazminat

173 Mahkemede verilen karara itiraz (otoriteye karşı gelme)

174 Adam öldürme

175 Usulsüz evlilik

176A Boğa ile ilgili suçlar

176B- 186 Fiyat listesi

187-200A Cinsel suçlar

200B Çırak eğitimi için standart ücret.[45]

[45] Oliver R. Gurney, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 80-81; Harry A. Hoffner, "The Laws of The Hittites: A Critical Edition", *Studies In Near Eastern Archeology and Civilization,* Vol. XXIII, 1997, s. 13-14.

Bu iki seri dışında kitaplık etiketi "*üçüncü tablet, eğer bir adam" (*ABoT 52 ve HG:1) olan başka bir içerik özeti bulunmuştur, her ne kadar metnin kendisi bulunamamış olsa da üçüncü bir kanun metninin olduğu düşünülmekte ve bu metin "Paralel Metin" olarak adlandırılmaktadır.[46] Imparati'nin ifadesine göre[47] KBO VI 4 kodlu bu nüsha yazı, dil ve içerik bakımından diğerlerinden farklıdır. Aynı zamanda daha yeni bir dönemde kaleme alınmış olup parçalı bir örnektir.

Hitit yasalarının iki yapıdan meydana geliyor oluşu dikkat çekicidir, bunlardan ilki yasa maddelerinde geçen "*karū"* "önceden" diğeri ise "*kinum*" "şimdi" ifadeleridir.[48] *Karū,* toplumsal kanaat ve eylemlerden, toplumun ve bireylerin ortak faydasından ve bunların birbiriyle olan ilişkisinin mantıksal çerçevede değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu gelenek hukuku, içsel bir zorunluluk sonucu ve gözleme dayalı olarak oluşmuştur. *Kinum* ise prensip olarak kralın gücüne dayanmaktadır dolayısıyla uygulanmasını da kralın buyruklarına borçludur. Hitit örf ve adetlerinin diğer bir deyişle geleneksel hukuk ile devlet hukukunun bir araya getirilmesi ise kolay olmuştur, çünkü ikisi de birbirinden farklı şeyler söylememekte aksine birbirini destekler nitelik göstermektedir.[49] Burada altı çizilmesi gereken nokta "önceden" ve "şimdi" ifadeleridir. Bu durum, Hitit kanunlarının toplumun değişen ihtiyaçlarına göre güncellendiğini ve kralın isteklerine göre şekillendiğini göstermektedir.

Hitit kanun maddelerinin değişikliğe uğradığını gösteren sadece bahsi geçen ifadeler değildir. Zamanla yazı karakterleri, yazı ve dilbilgisi kuralları da değişime uğramıştır. Hitit kanunlarının dört aşamadan geçtiği düşünülmektedir:

1. İlk önce geleneksel düzenlemeler toplanmıştır
2. Sonra işkence cezaları yerine tazminat olarak hayvan kurbanları konulmuştur
3. Akabinde ölüm cezaları kısıtlanarak maddi cezalar arttırılmıştır

---

[46] Ali M. Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuk İle Etkileşimi", *Anadolu Araştırmaları,* Sayı 12, Aralık 2010, s. 84; Belkıs Dinçol, "Hitit Yasaları", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu,* YKY Yayınları, İstanbul 2019, s. 273.

[47] Imparati*, Hitit Yasaları*, s. 2.

[48] Örneğin: § 7 *Ták-ku LÚ.ULÙ^{LU}-an EL.LAM ku-iš-ki da-šu-wa-aḫ-ḫi na-aš-ma K[(AxUD-Š)]U la-a-ki* ***ka-ru-ú*** *I MA.NA KÙ.BABBAR pi-eš-kir* ***ki-nu-na*** *20 GÍN KÙ.BABBAR pa[(-a-i)]...*

§ 7 *Eğer özgür bir kişiyi bir kimse kör ederse ya da (onun) bir dişini aşağı atarsa*, ***Eskiden*** *bir mina gümüş veriliyordu, ve* ***şimdi*** *<suçlu> yirmi şekel gümüş versin…*(Imparati*, Hitit Yasaları,* s.40-41)

[49] Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 96.

4. Ve nihayetinde para cezalarının miktarında da indirime gidilmiştir.[50]

Öte yandan Hitit kanunlarında zamana ve krala herhangi bir atıfta bulunulmamasından ötürü bu kanun maddelerinin ilk kim zamanında yazdırıldığı ve söz konusu değişikliklerin hangi krallar döneminde yapıldığı bilinmemekle beraber çeşitli varsayımlarda bulunularak yazım ve düzenlenme tarihleri belirli zaman dilimleri içerisine oturtulabilmektedir. Neufeld, bu konudaki teorileri şu şekilde aktarmaktadır: Hrozny, Hitit kanunlarının ilk olarak I.Šuppiluliuma (1380-1346) veya oğlu II. Muršili (1353-1325) tarafından kaleme aldırıldığını düşünmektedir. Friedrich ve Zimmern ise daha geç bir dönemde yazıldığını belirtmekle beraber III. Muršili (1282-1260) veya III. Hattušili döneminde yazdırılmış olabileceğini ifade etmektedir. Devamında Neufeld, Koschaker'in Hitit kanunlarının ilk olarak M.Ö. 14. yüzyılda kaleme alınmış olabileceğini düşündüğünü ifade etmektedir. Neufeld, Goetze'nin ise yasa maddelerini filolojik olarak incelenmesi neticesinde aşağı yukarı Geç Krallık Dönemi'ne tarihlendirdiğini ifade etmektedir. Son olarak Neufeld, Sturtevant ve Bechtel'in bu yasa maddelerinin Eski Krallık Dönemi'nde var olduğunu fakat İmparatorluk Dönemi'nde somut bir varlık kazandığını ifade ettiklerini belirtmiştir.[51]

Anlaşılan, Goetze, Sturtevant ve Bechtel dışındakiler bu yasa maddelerinin "Geç Hitit Krallığı" döneminde (II. Tudhaliya ve Arnuwanda) yazdırıldığını düşünmektedir. Bu yasa maddelerini içeren parçalar ve yasa maddeleri 13. yüzyıl gibi geç bir tarihte derlenmiş olmalıdır. Öte yandan Sturtevant ve Bechtel, bu yasa maddelerinin orijinal derlemesinin Erken Krallık Dönemi'ne kadar gittiğini önermektedir. Hatta tarih olarak I. Hattušili dönemi gösterilmektedir. Neufeld[52] ise bu görüşlerin aksine yasa maddelerinin Eski ve Yeni Krallık arası bir dönemde kaleme alındığını ifade etmektedir.[53]

[50] M. Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri", s. 85.

[51] Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 111.

[52] Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 112-113.

[53] Hitit kanunlarının tarihlemesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, 1947, s. 467-471.

Hitit kanunlarının incelenmesinde tartışılagelen bir diğer nokta da bu kanunların bir kanun kitabı olarak nitelendirilebilip nitelendirilemeyeceğidir.[54] Bu konuda Dinçol,[55] bazı araştırmacıların bu kanun maddelerinin bir defada yazdırılmadığını, bunların zaman içerisinde karşılaşılan suçlar ve bunların cezalarının unutulmaması için yazıya geçirildiğini ve dolayısıyla Hitit kanunlarının Hammurabi, Lipit-İštar, Ur-Nammu kanunları gibi bir kanun kitabı olarak nitelendiremeyeceğini ifade etmektedir.

Imparati[56] de Dinçol gibi Hitit yasalarının bir kanun kitabı olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre, mevcut kanun maddeleri Hitit toplumunu bütün yönleri ile yansıtmamaktadır. Evlat edinme, miras, evlenme usulleri ve tasarlayarak adam öldürme gibi konulara dair kurallar eksiktir ve bu konuların örf-adet kurallarıyla düzenlenmiş olması muhtemeldir. Diğer taraftan günümüze ulaşan yasa metinleri, daha çok özel olayları ve anlaşmazlıkları çözmek için saray mahkemesi tarafından verilen hükümler esas alınarak hazırlanmış kurallar derlemesidir.

Hitit Kanunları Koleksiyonu'nun, Hitit kanun kütüğünün tamamını temsil etmediğini düşünen bir diğer bilim adamı Oliver R. Gurney'dir. Gurney'e göre[57] eldeki tabletlerin evlilikle ilgili bölümlerinde sadece istisna vakalarla ilgilenilmesi, evlat edinme ve miras gibi konulara hiç yer verilmemesi bunun da ötesinde kanun serilerinin düzeltilmiş metinlerinin günümüze kadar gelmiş olmasına karşın, kanun kütüğünü hatırlatacak herhangi bir şeyin hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuş olması ilginçtir. Diğer taraftan kanun maddelerinde ele alınmamış konularda Hitit otoritesinin kanun yapma ihtiyacı duymamış olabileceği, bu konularda insanların geleneklere uygun davranmalarını sağlanıp anlaşmazlık çıkmasına izin verilmemiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

---

[54] Literatür taraması esnasında bu konuyu ele alan yabancı kaynaklarda Hitit kanunlarının *Law Book/ Rechtsbuch* veya *Codex/Gesetsbuch* olup olmadığı değerlendirilmektedir. Bu terimlerin Türkçe'ye çevrilmesinde sıkıntı bulunmaktadır. *Codex/Gesetzbuch /Kodeks* terimi, Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde "Tedavi edici etkisi kesin olarak kabul edilen ilaçların formüllerini, fiziksel ve kimyasal özelliklerini, tanınma reaksiyonlarını, saflık kontrollerini, miktar tayinlerini ve saklama koşullarını içeren resmî kuruluş tarafından onaylı başvuru kaynağı" olarak ifade edilmektedir.(*Türkçe Sözlük*, Cilt 2, K-Z, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 1338.)

[55] M. Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri", s. 85.

[56] Imparati, *Hitit Yasaları*, s. 2.

[57] Gurney, *Hititler*, s. 81.

Neufeld, Hitit yasalarının orijinal kopyasının çok eski olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde kâtipler tarafından kopya edilen bazen de genişletilen maddelerin yazım tarzında birliğin kaybolması, hatalar ve düzeltmelerin de yaygın olarak görülmesi sebebiyle kanun kitabı olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Metinlerde yapılan değişim ve eklemeler bir metinde açıklanan bir kuralın diğer metinde yer almamasına veya tam zıddının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ona göre Hitit yasaları, mahkeme tutanakları ve Hattuša'daki Kraliyet Mahkemesi kararlarının derlemesidir. Bu kararların düzenli bir şekilde kayda geçirilmesi daha sonra ortaya çıkan vakalarda emsal olarak kullanılabilmesi açısından önem arz etmektedir.[58]

Hitit yasalarının bütün bir kanun kitabı olup olmadığı konusunda ele alınan görüşlerden hareketle genel kanının bu yasa maddelerinin genel bir kanun kitabı görüntüsü sergilemediğidir. Yasa maddelerinde işlenen konular kısıtlıdır ve daha da önemlisi burada konu edinen maddeler toplumun genelinde görülen sorunlar olmayıp bu maddelerde sadece istisnai durumlar ele alınmıştır. Bunun da ötesinde bu yasa maddeleri daha ziyade, kayda geçirilerek sonraki vakalarda kullanılan emsal karar niteliği gösterdiğinden Hitit toplumunun yaşam sorunlarına değinen bir içtihat görüntüsü vermektedir.

Hititçede "yasa" anlamını veren tek bir kelime yoktur fakat "adalet" ve "adil davranış" anlamlarına yaklaşan "*ḫandantatar*"[59] kelimesi bulunmaktadır. Diğer tarafta ise "doğru olmayan" davranışlar vardır, bunlar geleneklere uygun değildir ve "*natta āra*" ile ifade edilmektedir.[60] Bunların dışında yasa maddelerinde belirli suçlar için kullanılan belirli terimler olması dikkat çekicidir. "*Ḫul-lu*" şeklinde karakterize edilen "*idālu*", "kötülüğü" ifade etmek için kullanılırken, *ḫarātar* "cezaya değer bir eylem" olmadığını belirtmektedir. *Alwanzatar*

[58] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 107-110.

[59] Hoffner, "*ḫandantatar"* kelimesinin "*NÍG.SI SÁ-tar"* şeklinde yazıldığını ifade etmektedir (Hoffner, *Laws of The Hittites,* s.1.) "*NÍG.SI SÁ",* A. Ünal tarafından sıfat olarak nitelenmiş ve "*iyi, doğru, adalet, adaletli, yasalara uygun"* şeklinde tercüme edilmiştir. (Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe-Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara 2016, s. 373)

Adalet: *ara-, ḫanneššar, ḫandatar* (Harry A. Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, RHA XXV/80, 1967, s. 52; Johannes Friedrich, Annelies Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch,* Vol.1, Hiedelberg 1975-1984, s.149) *Ḫanneššar*: adalet, şikâyet, dava etmek (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük* , s. 148)

[60] Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 1; B. Dinçol, "Hitit Yasaları", s. 272.

"büyücülük" için kullanmakta olup "*ḫurkel*" "lanet edilecek bir eylem"in ifade ediliş şeklidir. Bunların dışında suç ve kabahati ifade etmek için de "*waštai-/waštul*" kullanılmaktadır.[61]

Daha evvel de ifade edildiği üzere Hitit toplum düzeni ve yaşam tarzı hakkında bilgi sunan en önemli kaynak kanun maddeleridir. Bu kanun maddelerinin temelinde toplumun kanaati, inancı ve yaşam tarzı bulunmaktadır. Bu bakımdan kanunlar, içinden çıktıkları toplumun bireylerini, yaşam tarzlarını ve diğer toplumlarla olan ilişkilerinin derecesini anlamak için paha biçilemez kaynaklardır. Bunların dışında toplum yöneticilerinin düşünce yapısını anlamak için de hukuk kuralları önem arz etmektedir. Daha önce de değinildiği üzere hukuk kurallarının temelini toplumun yaşam tarzı, örf ve adet birikimi oluşturuyorsa da bunları düzenleyen ve kaydettiren yönetici kesimdir. Dolayısıyla bu zihin yapısını anlamak için hukuk maddeleri önemli kaynaklardandır. Hitit örneğinde de aile hukuku ve aile yapısı, ticari ve ekonomik ilişkileri, alım-satım ve hatta kiralama, bireylerin yönetim ve tapınakla ilişkisi hukuk

---

[61] ***İdālu***: §26 (A)'da bulunmaktadır. A-B fıkrasından birkaç iz kaldığı için anlaşılır bir metin kurmak mümkün değildir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 51 ve Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 34-35.

Ḫarātar: §190,192,193,194,197,199 ve 200/a'da geçmektedir.

§190/30 *ták-ku LU-aš* ^{SAL}*an-na-wa-an-!-na!-aš-ša kat-ta wa-aš-ta-i*

(Eğer bir adam üvey annesiyle günah işlerse)

31 *Ú-UL* ***ḫa-ra-tar*** *…… (****cezaya değer bir eylem değildir****…) (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s.174-175; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 150.)

Alwanzatar*:* §44/b, 170, 111 ve 176/a'da geçmektedir.

§44b/56 *[(ták-k)]u-at* A.ŠA-ni *na-aš-ma pár-ni ku-el-ga pí-e-da-i* ***al-wa-an-za-ta****r D[(I.KUD* LUGAL)*]*

(Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse ***büyü****dür ve kralın yargısı altına gider.) (*Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 64-65; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s.52.)

Ḫurkel: §187,188,189, 191 ve 195/a'da geçmektedir.

§187/20 *ták-ku LU-iš GUD-aš kat-ta [wa-aš-t]a-i* ***ḫu-u-ur-ki-il*** *a-ki-aš*

(Eğer bir adam öküzle günah işlerse ***lanet edilecek bir eylemdir****; o ölsün.) (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s.172-173; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s.148.)

Waštai-/Waštul*:* §146,147,148 ve 197'de geçmektedir.

§148/25 [*ták-ku GUD-u-(n A)]NŠU.KUR.RA ANŠU.GÌR.NUN.NA ANŠU-in ku-iš-ki*

(Eğer bir öküzü, bir atı, bir katırı, bir eşeği bir kimse)

26 *[uš-ne-eš-kat-ta] ta-ma-a-i-ša-kán pi-ra-an GUL-aḫ-zi*

(satışa çıkardıysa ve bir başkası işe daha önce zarar verirse)

27 *[****wa-aš-túl-aš****…G]ÍN.GÍN KÙ.BABBAR pa-a-i*

(suçlu *…şekel gümüş versin) (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s.144-145; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s.122)

maddelerinde varlık göstermektedir. Öte yandan kanun maddelerinin bir toplumu bütün yönleriyle ayrıntılı bir şekilde yansıtmadığı, göz ardı ettiği noktalar bulunduğu ve özellikle söz konusu eskiçağ toplumları olduğunda var olan ve konu hakkında bilgi sunacak olan çivi yazılı belgelerin hâlâ bulunmamış olabileceği gerçeği de akıldan çıkarılmamalıdır.

Hitit kanunlarının temelinde bir felsefenin bulunup bulunmadığı meselesi değinilmesi gereken diğer önemli bir noktadır. Hitit kanunları sözlü örf ve adetlerin zamanla yazıya geçirilmesi sonucu ortaya çıkmış ve sonraki dönemlerde korunmuş ve geliştirilmişse de temelinde bir felsefe olduğu konusu tartışmalıdır. Güterbock,[62] Hitit kanunlarının dinsel değil sivil nitelik taşıdığını düşünmektedir. Diğer taraftan Imparati bu görüşe tamamen katılmamaktadır. Imparati,[63] Hitit hukukunun sivil nitelik taşıdığını düşünmekle beraber eski toplumlarda dinin özel ve kamu alanlarında büyük etkiye sahip olduğunun unutulmaması gerektiğini düşünmektedir. Belkıs Dinçol[64] da Hitit kanunlarının sivil hayatla ilgili olduğunu düşünmekte ve Hititlerin hukuka bakış açısının dinsel olduğunu da eklemektedir. Genel çerçeveden bakıldığı zaman Hititlerin kanun ve adalet anlayışları dinîdir, zaten Hititlerde ve diğer Ön Asya toplumlarında din hayatın merkezindedir ve yaşamın hemen hemen her alanına nüfuz etmiştir. Kral, ilahi adaletin[65] yeryüzündeki temsilcisidir ve ülkede adaleti sağlamakla görevlidir. Bütün bu yorumlar değerlendirildiğinde Hititlerde adalet anlayışının dinî temele dayandığını fakat yasaların uygulama alanlarının sivil nitelik gösterdiği düşünülebilir, zira yasa maddeleri incelendiğinde toplum nizamını düzenleyen meselelerin dinden uzak bir bakış açısıyla değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Hitit kanunlarının temelinde yatan "insancıl ilkeler" ise dikkat çekicidir. Asur kanunları başta olmak diğer Mezopotamya kanunlarında görülen sert uygulama ve yaptırımlar Hitit kanunlarında söz konusu değildir. Mezopotamya kanunlarının temelinde "talion"[66] yani göze-

---

[62] Hans G. Güterbock, Harry Hoffner, *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Guterbock (Assyriological Studies),*1997, s. 232.

[63] Imparati*, Hitit Yasaları,* s.3.

[64] Belkıs Dinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003, s. 11.

[65] ***pará handandátar****:* ilahi kudret, ilahi nizam (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 151; Kemal Balkan, "Eti Hukukunda İçgüveylik", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, 1948, s. 149)

[66] Bütün Mezopotamya kanunlarında bu ilkenin olup olmadığı konusunda araştırmacılar ikiye ayrılmış durumdadır. Bazıları Hammurabi'den önce de kısasa kısas ilkesinin uygulandığını savunurken; diğerleri bu ilkenin Hammurabi ile başladığını düşünmektedir. Bu tartışma devam ederken kesin olan nokta ise Hammurabi

göz, dişe-diş ilkesi[67] bulunmaktadır. Talion ilkesinde ceza ve intikam eşit olarak benimsenmiş, haksızlığa uğrayan taraf mümkün mertebe karşı tarafın da aynı derecede zarara uğramasını istemiştir. Talion, korkutucu ve caydırıcı olabilir fakat zarara uğrayanın zararını karşılamak noktasında ne derece başarılı olduğu tartışmalıdır, aynı zamanda kan gütme ve öç alma gibi duyguları da körüklemektedir. Hitit kanun koyucuları cezalandırmanın amacının suçluyu caydırmak yanında mağdur tarafın zararının karşılanması olduğunu da kavramıştır. Bu bakımdan Hitit kanunlarının en temel ilkelerinden biri mağdur tarafın mağduriyetinin giderilmesidir ki bu da genelde para cezasıdır.[68] Hitit kanunlarında ölüm cezası[69] istisnai durumlar dışında uygulanmamaktadır, sakatlama cezası[70] ise nadir de olsa kölelere uygulanmaktadır. Bu bakımdan Hitit kanunları diğer Ön Asya kanunları arasında daha ılımlı bir görüntü sergilemektedir. Yukarıda bahsi geçen para cezasının/tazminatın belirlenmesinde mağdur olan tarafın kaybı esas alınmaktadır. Burada göz önünde bulundurulan bir diğer husus da suçlu tarafın ödeme gücü ve hem suçlu hem de mağdurun toplumsal statüsüdür. Bir diğer

---

Kanunlarında çok sayıda talion ilkesini içeren madde bulunduğudur. Bunlar: §195, 196, 197, 200, 202, 205, 209-210, 226, 229 ve 230'dur. Örnek vermek gerekirse:

§195 *Eğer evlat babasına vurursa bilekten (elini) keseceklerdir*.

§196 *Eğer bir adam, bir adamın oğlunun gözünü kör ederse, onun gözünü de kör edeceklerdir*.

§197 *Eğer bir adamın (awīlu) kemiğini kırarsa, kemiğ[ini] kıracaklardır.*(Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Assur, Babil Kanunları ve Ammi Saduka Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s.205; Martha T. Roth, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997, s. 121)

[67] M. Dinçol, "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri", s. 87.

[68] §121/11-14 "*Eğer bir sabanı özgür bir adam çalarsa sabanın sahibi …-ın üstüne hırsızı koysun ve öküzler aracılığıyla onu… Eskiden böyle yapılıyordu ve şimdi suçlu altı şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır. Ve eğer bir erkek köle ise üç şekel gümüş versin*." (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.131; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 110-111)

§98/52 "*Eğer özgür bir adam bir evi yakarsa, evi yeniden yapsın ve evin içinde yok olan ne varsa onu ister insan, ister öküz, ister koyun olsun, tüm değeriyle tazmin etmesin.*" (Bu maddede her ne kadar olumsuz fiil kullanılmış ise de Imparati, "zararı normal, haklı değeri ile tazmin etsin" şeklinde yorumlamaktadır, s. 97; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 95-96)

[69] Hitit yasalarında ölüm cezasının uygulandığı istisnai durumlar; ırza geçme, hayvanlarla ilişki ve devlet otoritesine karşı gelmektir. (§126,168,170,173,187,188, 197 ve 199) Örneğin:

§187/20 *Eğer bir adam öküzle [gü]nah işlerse lanet edilecek bir eylemdir; o ölsün*. (Imparati, *Hitit Yasaları,* s.173; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.148)

[70] §95 ve 99'da bu durum ele alınmıştır. §95/ 42-43 *Eğer bir köle evde hırsızlık yaparsa, bütünüyle <tam> değerini versin, hırsızlık için ceza olarak altı şekel gümüş versin ve kölenin burnu ve kulakları kesilsin*. (Imparati, *Hitit Yasaları,* s.95; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 93)

deyişle Hititlerde standart bir tazminat uygulaması bulunmamakla beraber cezanın miktarını belirleyen en önemli unsur bireylerin kadın veya erkek olması değil özgür veya köle olmasıdır.[71] Örneğin; suçlu taraf köle ise ona verilen ceza hür bir kimseye verilen cezanın yarısı kadardır ki burada kölenin ödeme gücü göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Hitit toplumunda sınıfsal farklılıklara bakılmadan bütün bireylerin farklı oranlarda tazmin hakkına sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.[72]

Hitit kanun maddelerinin sistematiği üzerinde kesin bir sonuca varılamamıştır. Bryce, Hitit kanunlarının modern hukuk açısından değerlendirildiğinde, sistematik olmaktan uzak bir medeni hukuk ve ceza hukuku karışımı olduğunu ifade etmektedir. Bu durumun yüzyıllar içinde bir araya gelmelerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre elde bulunan maddeler bir hukuk külliyatının temel özelliği olarak ciddi bir gelişigüzellik içindedirler. Hükümlerin düzenlenmesinde mantıksal bir örüntü görülmediği gibi çok sayıda çelişki ve kural ihlali de söz konusudur.[73]

Sedat Alp ise Hitit kanunlarının sıralanmasında kendi içerisinde bir düzen olduğunu düşünmektedir. Maddeler, kimi zaman suçun çeşidine göre, kimi zaman suçun taraflarına göre kimi zaman da gelişi güzel birbiriyle doğrudan doğruya ilgisi olmayan konuların yan yana dizilmesiyle bir araya gelmişlerdir. Yani bu kanun maddeleri belirli kısımlar şeklinde tasnif edilmiştir öte yandan belirli bir konunun ele alındığını gruplandırmaların içerisindeki alakasız maddeler, daha sonra yapılan eklemelerde konu bütünlüğünün dikkate alınmamış olmasından kaynaklanmaktadır.[74]

V. Korošec ise kanun maddelerinin değerliden daha az değerliye doğru sıraladığını ifade etmektedir. Konuların insan hayatının ve vücut bütünlüğünün korunması, aile hukuku, toprak düzenlenmesi, hayvan mülkiyeti gibi önemliden daha az önemliye doğru sıralanması bunların

---

[71] §96, 97, 121,132, 133,143,170 ve 172'de bu konu ele alınmıştır. Örneğin:

§121/11-14 *Eğer bir sabanı özgür bir adam çalarsa, <sabanın>sahibi …-ın üstüne <hırsızı> koysun ve öküzler aracılığıyla (onu)… eskiden böyle yapılıyordu ve şimdi <suçlu>altı şekel gümüş versin, ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır. Ve eğer erkek bir köle <ise> üç şekel gümüş versin.* (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.131; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 110-111)

[72] §2/4-5 *[Eğer bir erkek köleyi] ya da bir kadın köleyi bir kavga sonucu biri öldürürse, onu teslim etsin [ve] erkek ya da kadın [iki kiş]i versin; ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır*. (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.37-38; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 17)

[73] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 50-51.

[74] Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", s. 471.

kendi içerisinde bir tutarlılık oluşturduğunu göstermektedir.[75] Neufeld'e göre elde bulunan kanun maddeleri modern anlamda mantıklı bir düzende sıralanmamış olmakla beraber konu bakımından sınıflandırılmaya çalışılmıştır, §1-8; 19-24; 27-38; 46-56 gibi. Öte yandan yapılmaya çalışılmış bu sınıflandırmada göz önünde bulundurulan nokta olayların altında yatan prensip değil olayların birbirilerine olan benzerlikleridir.[76]

Hitit kanunları incelendiğinde benzer olayların peş peşe sıralanması ile belirli bir düzen kurulmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Hukuk biliminin tam anlamıyla gelişmediği bir dönemde toplumda düzenin sağlanmasına yönelik alınan kararların ceza hukuku, aile hukuku, idare hukuku gibi modern gruplamalara ayrılarak kayda geçirilmesini beklemek yanıltıcı bir beklenti olacaktır. Akılda tutulması gereken bir diğer nokta da bu kanun maddelerinin tek bir kral döneminde kaleme alınmış olmayıp çeşitli dönemlerde çeşitli eklemeler yapılarak elimize ulaşmış olduğudur.

Hitit kanunları hakkında yaptığımız bu kısa değerlendirmenin ardından Hititlerde evlilik kurumuna geçmeden önce Hitit öncesi Anadolu toplumlarının aile yapısı ve evlilik düzenine kısaca değinmek, Hititler döneminde Anadolu'da var olan aile yapısını, meydana gelen değişim ve gelişimi anlamak açısından önemlidir. Akabinde Hititler Dönemi'nde Anadolu'da aile yapısı alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

2. HİTİTLERDEN ÖNCE ANADOLU'DA AİLE YAPISI

Anadolu'da Paleolitik (±M.Ö.600000-10000)[77] ile Mezolitik (±M.Ö.10000-8000)[78] devirde toplum ve aile yapısı hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla beraber Paleolitik devrin sonlarından itibaren görülmeye başlanan sanat eserleri arasında kadın betimlemeleri çoğunluktadır. Yerleşik hayatın başladığı Neolitik (±M.Ö.8000-5500)[79] devir yerleşim yerlerinden Çatal Höyük, Hacılar, Can Hasan gibi yerlerde yapılan kazılar neticesinde iç duvar resimleri, kadın figürinleri ve kadın biçimindeki kapların bir önce devre nazaran arttığı

[75] Viktor Korošec, *Sistematika Prve Hetitske Pravna Zbirke,* 1930 (aktaran: Sedat Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Cilt 5, 1947, s. 471-472; İmparati, 1992, s. 9)

[76] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 103-104.

[77] Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 7-10.

[78] Sevcan Yıldız, *Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar*, İksad Yayınları, Ankara 2019, s. 44.

[79] Yıldız, *Anadolu,* s. 54.

görülmektedir.[80] Kalkolitik ve Eski Tunç devirlerinde (±M.Ö. 5500-3000)[81] pişmiş toprak, taş ve kemikten yapılmış kadın figürinlerin dikkat çekecek sayıda olması Ana Tanrıça kültünün varlığını gösterir niteliktedir. Bu kült, daha sonraki dönemlerde daha da güçlenmiştir. Bu durum, prehistorik dönemlerde Anadolu'da anaerkil bir kültür ve aile yapısının var olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.[82]

M.Ö. 3000 yıllarından itibaren yerleşik hayat daha düzenli hale gelmiş, şehirler büyümüş ve ihtiyaç fazlası ürünler ortaya çıkmıştır. Her bölgede aynı anda meydana gelmeyen bu gelişme, elinde ürün fazlası olan toplumların bu fazlayı saklamasının veya diğer toplumlarla paylaşmasının önünü açmıştır. Diğer taraftan bu ürün fazlası, yağmacılığın ve ardından toplumda savunmacı ve savaşçı özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dönem yerleşmelerinde ortaya çıkarılan kama, bıçak ve balta ucu gibi savaş aletleri bunu kanıtlar niteliktedir. Savaş ve savunmanın önem kazandığı bu dönemde, fiziksel olarak daha güçlü olan erkeğin eski devirlere nazaran ön plana çıkmaya başlaması neticesinde toplumsal dengeler değişmeye başlamıştır. Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde dünyevi ve ruhsal dünyayı elinde bulunduran kadınlar, bu gücü yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır. Her ne kadar M.Ö.3000 yıllarında Anadolu'da kadının sosyal gücü devam etse, toplum anaerkil sisteme sahip olsa da M.Ö. 2000 yıllarının başında sistem dengelerinin değişime uğramaya başlaması yani siyasi faaliyetlerin artması, savaşlar ve ekonomik ilişkiler sebebiyle kadının gücü giderek kaybolmaya başlamış, toplum "babaerkil" sisteme doğru evrilmeye başlamıştır.[83]

Öte yandan Tunç Çağı'nda Anadolu'da kadın figürinleri daha önce bulunan figürinlerden farklıdır. Döneme ait eserlerde kadın, daha ziyade cinsel olarak tasvir edilmiş olup kadının doğurgan ve üretken yanına vurgu yapılmıştır. Bu dönemde kadının tanrısal niteliğinden ziyade "üretken" yönüne vurgu yapıldığı düşünülmektedir.[84] Asur Ticaret

[80] Şengül G. Aydıngün, "Mucizenin Kaynağı, Bereketli ve Her Şeye Hâkim", *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe,* YKY Yayınları, İstanbul 2015, s. 43-44/52.

[81] Yıldız, *Anadolu,* s.88.

[82] Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, Ankara 2000, s. 2.

[83] Aydıngün, "Mucizenin Kaynağı", s. 53-54.

[84] Aydıngün, "Mucizenin Kaynağı", (Aydıngün, burada Alacahöyük kral mezarlarında bulunan iki kadın betimini örnek göstermektedir. Ona göre burada betimlenen kadınlar, tanrıdan ziyade dini törenlerde sakilik yapan ve hizmet eden kadınlardır. Tunç çağında "toplum anaerkildir" genellemesinden farklı olarak burada ele geçen bütün kadın heykellerinin tanrıça olarak nitelenemeyeceğini, zaten Neolitik ve Kalkolitik devirden ayrışarak Tunç çağı heykellerinin biçim değiştirdiğini ifade etmektedir. Söz konusu Tunç Çağ kadını, ev işleri, çocuk bakımı,

Kolonileri Çağı'nda ise yazının Anadolu'ya gelmesi ile toplumsal hiyerarşi ve sistem daha anlaşılır hale gelmeye başlamıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve daha sonrasında Hititlerin merkezi otoriteyi kurmaya başladığı dönemde her ne kadar inanç sisteminin başında Arinna'nın Güneş Tanrıçası var ise de toplumsal hiyerarşinin şekil değiştirmeye başladığı ve erkeklerin ön plana çıktığı fark edilmektedir. Özetle, eldeki kısıtlı verilerle Anadolu'da Paleolitik, Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik devirlerde inanç sistemi ve toplumun anaerkil olduğu söylenebilir. Bununla beraber Tunç Çağı'nın başlaması ile beraber toplumsal dengeler değişmeye, toplum babaerkilliğe doğru evrilmeye başlamıştır.

Hititlerden önce Anadolu'da merkezi bir birlikten söz etmek mümkün değildir, her şehir *rubā'um rabi'um* "büyük kral" ve *rubā'um* "kral" adı verilen krallar tarafından yönetilen bağımsız birer şehir krallığıdır. M.Ö. 1975-1723 yılları arasında Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi yaşanmaktadır. Bu dönemde Asurlu tüccarlar Anadolu'ya gelerek *kārum* ve *wabartum* adı verilen pazar yerlerinde tekstil ürünleri ve kalay satarken karşılığında ülkelerine altın, gümüş ve kıymetli taşlar götürmüşlerdir. Bu döneme ışık tutan belgeler başta Kültepe Tabletleri olmak üzere Alişar ve az sayıda da olsa Boğazköy'de bulunmuş olup alım-satım ve kira kontratları, borç senetleri, makbuzlar, devlet ve mabede getirilen vergi ve hediyeler, oralarda yapılan harcamaların listeleri, çeşitli mektupları içermektedir. Asurlu tüccarların Anadolu halkı ile ilişkisi daha ziyade ekonomik iken uzun dönemler Anadolu'da yaşamanın ve yerli halkla yakın ilişkiler kurmanın doğal bir sonucu olarak bazı Asurlu tüccarlar Anadolulu kadınlarla evlenmeye başlamışlardır.[85] Üçüncü kuşak Asurlular döneminde iyice artan Asurlu-Anadolulu evliliklerinin yerli kadınlar vasıtasıyla Anadolu'da kurulacak olan yeni ticaret bağlantıları ve Asurlu tüccar memleketine gittiği zaman Anadolu'daki işleri onun yerine devam ettirecek güvenilir bir kişi bulma çabası gibi bazı pragmatik sebepleri olduğu düşünülmektedir.[86]

Bugüne kadar Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da söz veya nişanın ne şekilde yapıldığına dair bir vesika ele geçmemiştir ancak nişanın mahkeme tarafından zabıt

dokumacılık, hayvancılık ve bahçe işleri ile uğraşan kadındır. Bu görüşünü de dönem kadının iskelet incelemeleri ile desteklemektedir. Kadın kemiklerinde görülen kireçlenmeler bu kadınların ağır işlerde çalıştıklarını kanıtlamaktadır. Aydıngün, "Mucizenin Kaynağı", s. 62-63)

[85] Cahit Günbattı, *Kültepe–Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No 89, Kayseri 2017, s. 139.

[86] Hatice Gül Küçükbezci, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar İle Anadolu Halkı Arasında İlişkiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Sayı 26, s. 48-50.

tutularak sona erdirilmesi[87] nişanın resmi olarak yani bir sözleşme tableti ile yerine getirilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Koloni devrinde evlenecek kızlara baba evinden çeyiz verilme geleneği bulunmakta olup baba sağ iken bu görevini yerine getirememiş ise kızın erkek kardeşleri kızın çeyizini hazırlama ve evlendirme görevini üstlenmektedirler. Pilaḫ-Ištar Arşivi'ne ait Kt 88/k 97/a-b numaralı metinlerde Pilaḫ-Ištar ve Mannum-balum-Aššur ve Šū-zuzu isimli erkek kardeşleri arasında kız kardeşlerinin evlendirilmesi için ihtiyaç duyulan gümüşün nereden alınacağı konusunda yapılan yazışmalar ele alınmaktadır. Metne göre Pilaḫ-Ištar, diğer iki erkek kardeşinden evlenme yaşı gelen kız kardeşlerini evlendirebilmek için gerekli olan gümüşü kazançlarından bir araya getirmeyi teklif etmektedir, fakat kardeşleri kendilerinde gümüş olmadığını belirterek tüccar evinden faizli gümüş almasını söylerler. Bunun üzerine Pilaḫ-Ištar, tüccar evinden faizli gümüş alacağını ancak bunun karşılığında kardeşlerine miras hakkı olarak pay vermeyeceğini ifade etmektedir.[88]

Yine Pilaḫ-Ištar Arşivi'nden Kt. 88/k 651 numaralı metin Pilaḫ-Ištar, Mannum-balum-Aššur ve Šū-zuzu arasında tüccar evinden faizli gümüş almasının ardından çıkan anlaşmazlığa değinmektedir. Pilaḫ-Ištar'ın Mannum-balum-Aššur ve Šū-zuzu'ya kızkardeşlerine ortak maldan pay/çeyiz olarak ne verileceğini sorması üzerine Mannum-balum-Aššur ve Šū-zuzu şu ifadeleri kullanmaktadırlar:

[87] Kt i/k 120 ve Kt 88/k 629 numaralı metinler nişanın bozulmasına dair metinlerdir:

Kt i/k 120: Ahu-waqar ve Zuba arasında geçen mahkeme zaptıdır. Ahu-waqar, çocuk yaştaki kız kardeşini Zuba ile nişanlamıştır ve artık kız kardeşinin evlenecek yaşa geldiğini ifade ederek Zuba'yı kardeşi ile evlenmeye çağırmaktadır. Zuba ise herhangi bir gerekçe göstermeden nişanı atmakta ve kız kardeşi gönlünün istediği birine vermesini söylemektedir. (Balkan, "İçgüveylik", s. 421-422.)

Kt 88/k 629: Nişanlanan kızın erkek kardeşi olan Pilah- İštar, davalı olan Amur-İštar'ı mahkemenin ve üç şahidin huzurunda, kız kardeşi ile evlenmeye davet etmektedir. Kızın nişanlısı olan Amur-İštar ise kız tarafının damada vermesi gereken hediye kemerin verilmediği ve bu konudaki gelişmelerden ağabeyine herhangi bir bilgi verilmeyip, onunla görüşülmediği gerekçesiyle evlenmeyi reddetmektedir. (Hüseyin Sever, "Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kanis Karumu Kararı" *Belleten LVI*, 217'den ayrı basım Ankara,1992, s.669; İrfan Albayrak, "Kültepeden Değişik Bir Masraf Listesi", *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, Cilt 5, Sayı 1, 2002, s.7 dipnot)

[88] Albayrak, "Bir Masraf Listesi", s. 7; L. Gürkan Gökçek, "Pilaḫ-Ištar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar", *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, Cilt 7, Sayı 2, 2004, s. 70.

"*... Bizim sözümüzle aldığın para nerede? (Onun ortak maldan hissesi) 1 mana gümüş*[89] *değerinde bileziği ve ayrıca 10 šeqel*[90] *gümüş değerinde yüzüklerdir. Onun hissesini ona söyle!"*[91]

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla her ne kadar Pilaḫ-Ištar ve kardeşleri arasında kız kardeşlerini evlendirilmesi hususunda anlaşmazlık çıkmışsa da kız kardeş bir şekilde gelin edilmiştir ve çeyiz olarak 1 mana gümüş değerinde 1 bilezik ve 10 *šeqel* gümüş değerinde birden fazla yüzük verilmesi uygun bulunmuştur.

Albayrak[92] tarafından Pilaḫ-Ištar Arşivi'ne ait olduğu düşünülen ve bir masraf listesi görünümü sergileyen Kt. 88/k 71 no'lu metin, herhangi bir şahıs adı zikredilmemiş olmasına rağmen büyük olasılıkla Pilaḫ-Ištar'ın kız kardeşinin düğünü için yapılan harcamaları konu edinmektedir. Listede ismi zikredilmeyen enişte, onun arkadaşları ve diğer misafirler için deri kemer, ayakkabı ve ayakkabı bağı, çeşitli kaplar, koşum takımları, saman taşı yanında çeşitli tekstil ürünleri ile bal, bira ve bira mayası, şarap, yağ, soğan, et, arpa, yulaf, buğday ve bulgur gibi yiyecek-içecek ürünleri ile beraber koyun, sığır, eşek ve palamut gibi hayvanların hazırlandığından bahsedilmektedir.[93] Söz konusu belgeyi önemli kılan ise Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da evlilik öncesi yapılan hazırlıkları ve hediyeleri, aynı zamanda gelen misafirlerin ne şekilde ağırlandığını göstermesidir.

[89] *MA.NA (mina)*: Hititler döneminde Anadolu'da hem değişim aracı/para birimi hem de ağırlık birimi olarak başta gümüş olmak üzere bazı değerli madenler kullanılmıştır. Yani, o dönemde değişim aracı olarak kullanılan malların maddi karşılığı *MA.NA* veya *šeqel* cinsinden verilmektedir. Bu bakımdan, 1 *MA.NA* gümüş 496 gram ağırlığa ve 40 šeqele eşittir. (Mezopotamya'da 60 šekel). (İlknur Taş, "Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, Sayı 1, s. 83)

[90] *Šeqel:* Sumercesi GÍN.GÍN olan 1 *šeqel* gümüş ağırlığında bir gümüş çubuk ya da halkanın bugünkü karşılığı 12,4 gramdır (Mezopotamya'da 8,3 gram). Farklı bir ifade ile bir ağırlık ölçüsü olarak *šeqel*, bir malın fiyatını ifade etmek için kullanıldığında 12,5 gram gümüşe karşılık gelmektedir. (Taş, "Hititlerde Ölçü", aynı yer: Metin Alparslan, " Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 268; Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 247)

[91] Gökçek, "Pilaḫ-Ištar Arşivi", s. 71.

[92] Albayrak, "Bir Masraf Listesi", s. 8.

[93] Albayrak, "Bir Masraf Listesi", s. 1-4.

Koloni Çağı'na ait evlenme ve boşanmayla ilgili olarak 13 belge bulunmaktadır.[94] Evlenme vesikalardan elde edilen bilgiye göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da evlilikler şahitler huzurunda yapılarak resmiyet kazanmaktadır ve Asurlu erkeklerle Anadolulu kadınlar arasında *aššutum/aššatum* "ilk zevce" ve *amtum* "cariye" statüsünde olmak üzere iki tür evlilik yapılmaktadır. Asurlu erkeğin memlekette evli olması durumunda gerçekleştireceği ikinci evlilik Asurlu veya Anadolulu olmasına bakılmaksızın ancak *amtum* statüsünde olabilmektedir.[95] Söz konusu vesikalarda geçen "başka bir eş alamaz" şerhi[96] Asurlu tüccarların Anadolu'da ikinci bir eş almalarının yasaklandığını, almaları halinde ise para cezası ödeyeceklerini göstermektedir. Anadolu'da yerli bir kadınla evlenen Asurlu tüccara Anadolu'da ikinci bir meşru evlilik hakkı tanınmıyor olması Anadolu'da bu dönemde monogaminin hâkim olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Öte yandan Asurlu tüccarların Asur'a gittikleri zaman orada *qadištum*[97] denilen hafif meşrep kadınlarla evlenmelerine ve cariye almalarına izin verilmektedir. Meşru eş eğer iki ya da üç yıl içinde çocuk sahibi

[94] Bunlardan altısı Lewy'nin EL I (*Eisser-Lewy, Die Altassyrischen Rechtsurkunden wom Kültepe I, WMAG 33*) eserinde yer alan 1-6 numaralar altında işlenen vesikalardır. Diğer yedisi ise yine Lewy tarafından AHDO II'de işlenmiştir. Sekizinci vesika (Hr.) , Hrozny tarafından *Symbolae Koschaker'*de yayımlanmıştır. Diğer dördü ise Emin Bilgiç, "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Cilt 9, Sayı 3, 1951, s. 227- 250'de neşredilmiştir (Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 228-229)

[95] Günbattı, *Kültepe–Kaniş*, s. 140.

[96] Kt a/k 894a; Kt a/k 55a/b; AKT 1, 76, EL I, Hr.3 ve Kt 90/k 108 gibi metinlerde bu konuya değinilmektedir:

Hr.3: *"Lâ-qipum Enišru'nun kızı Hatala ile evlendi. Memlekette ikinci bir zevce alamaz, şehirde (yani Asurda) bir qadistum ile evlenebilir..." (*Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 230)

Kt a/k 894a: "*İdi-Adad, Ananai ile evlendi, memlekette ikinci bir eş ile evlenmeyecek. Eğer evlenirse ve onu boşarsa 5 mina gümüş tartacak"* (Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku Asur, Babil ve Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar,* Çizgi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 145; Emin Bilgiç, "Kültepe Tabletleri Üzerinde Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası", *10. TTKB,* s. 424-425)

[97] Emin Bilgiç, *qadištum*'un Babil ve Asur'da farklı anlamlara geldiğini ifade etmektedir. *Qadištum,* Babil'de din görevlisi kadınlara verilen isim iken; Asur'da adi kadın, fahişe demektir. (Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 231)

olamazsa, o zaman kocası için bir kadın köle satın alınmakta ve erkek bir çocuk elde edilir edilmez esir kadın satılmaktadır.[98]

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde çiftler evlendikten sonra edinilen mallar üzerinde eşit hak sahibi iken bununla bağlantılı olarak ayrılmaları halinde de borçlar ve mallar eşit olarak paylaştırılmaktadır. Bu durumu ortaya koyan belgelerden ilki C3 Vesikası olmakla beraber metinde şu ifadeler kaydedilmiştir:

> "*(Bay) Abarasna (Bayan) Kulsia ile evlendi. Ev her ikisinindir. Fakirleşirlerse, zenginleşirlerse her ikisi için(dir). Eğer Abarasna Kulsia'yı bırakırsa evi her ikisi taksim edecekler. Öldükleri zaman evi ve alacaklar…"*[99]

AKT 1, 21 numaralı evlilik vesikası da evlendikten sonra edinilen mallar üzerinde her iki tarafında eşit derecede hak sahibi olduğunu göstermesi, çiftin boşanması halinde ise malın paylaşımı ve miras konusunda izlenecek yolu önceden belirlemesi bakımından önemlidir. Metnin tercümesi şu şekildedir:

> *"Hanu'nun mührü, İnar'ın mührü, Aşşur-malik'in mührü, Saparaşna'nın mührü, Kulzia'nın mührü. Saparaşna Kulsia ile evlendi. Ev her ikisinindir ve fakirleşmeleri veya zenginleşmeleri (durumunda da) her ikisinindir. Eğer Saparaşna (eşi) Kulsia'yı boşarsa, evi her ikisi paylaşacaklar. Öldükleri zaman evi (vârisleri) Hiştahşuşar ve Peruwa alacaklar."*[100]

Boşanma talebi hakkı her iki tarafa da verilen bir hak olmakla beraber boşanmanın sebepleri hakkında belgeler bilgi sunmamaktadır. Bunun dışında metinlerde boşanma parasından da bahsedilmektedir. Söz konusu meblağ ödendikten sonra taraflar birbirlerinden herhangi bir talepte bulunamamaktadır.[101]

---

[98] **Hr. 3**: *"Lâ-qipum Enišru'nun kızı Hatala ile evlendi. Memlekette ikinci bir zevce alamaz, şehirde (yani Asurda) bir qadistum ile evlenebilir"* (Julius Lewy, "On Some Institutions of the Old Assyrian Empire", *HUCA* 27, 1956, s. 7-10. ; Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 230.)

[99] Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 230.

[100] Günbattı, *Kültepe–Kaniş*, s.141.

[101] TC III 214 (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 153); TC 100 (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 154); KKS 36 (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 155); Kt 88/k 269 (Sabahattin Bayram-Salih Çeçen, "6 Neue Urkunden Über Heirat und Scheidung aus Kaniš", *AnAr* 1, Ankara 1995, s. 11; Küçükbezci, "Asurlu Tüccarlar", s. 50) ve EL I-3 (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 159) vesikalarında boşanma ele alınmaktadır.

Kültepe'de Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne tarihlenen 25 binden fazla çivi yazılı tablet arasında boşanmanın ardından çocukların velayeti, miras paylaşımı, evlatlık alma ve hatta iç güveyilik hakkında bilgi veren belgeler de bulunmaktadır. Çocukların velayetini konu alan vesikalardan[102] edinilen bilgiye göre boşanma parasında yapılan düzenlemeye göre çocukların velayeti konusu belirlenmektedir. Miras paylaşımını konu edinen belgelerde[103] ebeveynlerden birinin ölmesi halinde çocuklar aynı evde yaşamakta, anlaşamamaları durumunda mal paylaşımı yapılmaktadır. Mirasın paylaşımını konu edinen I 705 numaralı metinde mirasa konu olan mallar arasında ev, altın, gümüş, hizmetli, mobilya, metal kap, masa, kaşık, hançer ve deridir.[104] Koloni döneminde miras konusunda örnek teşkil eden bir diğer belge de Kt o/k 196 c numaralı vasiyetnamedir. Oldukça ayrıntılı bilgiler sunan belgede şu ifadeler yer almaktadır:

"*Agua vasiyeti şöyle etti: Asur'daki ev karımındır. Karım, gümüşü oğullarımla birlikte paylaşacak. Gümüşten onun hissesi (hem) baba (hem de) anne (olarak)tır. Ev, gümüş ve sahip olduğu her şey O (karım) öldükten sonra Šu-Bēlum'undur. Kaniš'teki ev Šu-Bēlum'undur. Alacaklılarımı oğullarım karşılayacaklar ve bana arta kalan*

EL I-3 : "*Humadašu ve Hahaluwan karı ve kocadır. Onlar ayrıldılar. (Koca) kadının boşanma parasını Alili'nin x-x'de ona verdi ve Hahaluwan [……]. Humadašu'(ya) hukuki bir itirazda bulunmayacak. (İkisinden biri) itirazda bulundukları takdirde 5 mina gümüşü verecek (ve) o, cezalandırılacaktır*." (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 151*)*

[102] EL 6 ve EL 276 no'lu metinde çocukların velayeti konu edilmektedir.

EL 6 No'lu metin, Talḫama adlı kadın ve Asurlu Atata'nın boşanma metnidir. Burada çocuklar anne-baba arasında taksim edilmektedir. Talhama, kız çocuğunun kendisinde kalmasına karşılık, boşanma parasından *(ezibtum)* vazgeçmektedir. Baba ise, erkek çocuğu, anneye 11.5 *şiqü'lik* bir bedel ödediği zaman alabilecektir. Bu bedelin de çocuğun yetiştirilme ücreti olduğu düşünülmektedir. (Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 235-236)

[103] KKS 57 (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 165) ve Kt 89/k 369 ve Kt 89/k 370 no'lu metinler mal paylaşımına değinmektedir.

Kt 89/k 369 no'lu metinde anne Galiti ve baba Buza'nın velayetindeki 4 çocuktan bahsedilmektedir. Hepsi aynı evde yaşamakta olup ebeveynlerinin ölmesi halinde eğer anlaşabilirlerse beraber yaşayacaklardır; fakat eğer anlaşamazlarsa mirası eşit biçimde bölüşeceklerdir. Metnin devamında paylaşılması muhtemel mallar sayılmaktadır. (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* aynı yer)

Kt 89/k 370: "*Tuthalia ve Anana baba ve anne (dirler). Zuru, Atata ve İnar üç vâris/kardeş birlikte oturuyorlar. Onların tek evi vardır. Onlar arasından birisi baba ve anneye haksızlık yaparsa ve (onlardan) herhangi bir şey gizlerse 10 mina gümüş ödeyecek. Eğer anneleri Anana ölürse, üç kardeş babaları Tuthalia'ya bakacaklar. Eğer Tuthalia ölürse üç kardeş anneleri Anana'ya bakacaklar. Baba ve anne öldüğü zaman üç kardeş (evi) paylaşacaklar*" (Günbattı, *Kültepe–Kaniş,* s. 142)

[104] İrfan Albayrak, "Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetnâme", *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri,* Cilt 4, Sayı 1, 2000, s. 3.

gümüşten 1/3 mina altın, 1 mina gümüş ve bir bayan köleyi Abšalim ayıracak ve alacak. Ev almamış olan diğer oğullarım, 4'er biltum bakır evlerine karşılık alacaklar. Gümüşün, bayan kölelerin ve erkek kölelerin geriye kalanını (ise); karım (Šu-Bēlum) ve (diğer) oğullarım hisse hisse paylaşacaklar. Aššur-iddi(n)'in šawītum'u ona bırakılmıştır. Eğer benden geriye hiç gümüş kalmazsa, oğullarım evlerine karşılık olan biltum bakırı alamayacaklar. (Bu durumda) 2 mina gümüş Puzur-İštar…, 2 mina gümüş Uṣur-ša-Aššur geri ödeyecek. Onların ek masrafları onların alınlarına (yüklenmiş)tir ve (eşit) olarak denkleştirilmiştir. Eğer Abi-ilī 10 mina gümüş tartarsa kardeşleriyle birlikte (mirası) paylaşacak. Eğer 10 mina gümüş tartmaz ise (mirastan) çıkarılmıştır ve kardeşlerine 10'ar mina gümüş eşit (olarak) ödeyecektir…"[105]

Koloni Çağı'nda Anadolu'da evlatlık alma ile ilgili vesikalarda[106] evlatlık alınan çocuğa bütün mirasın kalması dikkat çekicidir. Son olarak bu döneme ait vesikalarda iç güveyilik kurumunun da bahsedilmektedir,[107] esasen direk olarak iç güveyilik ifadesi geçmiyorsa da boşanma metinlerinden bu yönde çıkarımlar yapılmaktadır. Boşanma esnasında erkeğin çocukların velayetini ve herhangi bir mal almamış olması iç güveyi olabileceğini akla getirmektedir; çünkü bundan önce bahsi geçen metinlerde de görüldüğü üzere Koloni Çağı'nda boşanmalarda mallar eşit olarak paylaşılmaktadır. Bunların dışında Sami ve Hitit kültürlerinde görülen levirat uygulaması ve kadının satın alınması usulüne dayalı evliliğe dair belge bulunamamıştır, Bilgiç[108] bu durumu bu uygulamaların Hititlerden önce Anadolu'da olmadığı şeklinde yorumlamaktadır.

---

[105] Albayrak, "Vasiyetnâme", s. 7-8.

[106] EL I-7, EL I-8, Kt 89/k 379A no'lu metinler bu konuya değinmektedir. EL I-8 no'lu metinde Habatali'nin Nakšušara ve oğlu Šiliara'yı "tuttuğu" ifade edilmektedir. Söz konusu metinde, eğer çiftin ortak çocukları olmazsa mirasın Šiliara'ya kalacağı; eğer çiftin kendi çocukları olur ise de mirası öz çocuğun alacağı ifade edilmektedir. (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 162)

[107] EL 5 ve TC 100 no'lu metinler iç güveyilik hakkında bilgi vermektedir.

EL 5: *"Küçük oğlunu, evinin eşyasını, x olarak nesi varsa onları almadı. Borcunu bıraktı ve eşyasını bıraktı. Küçük oğlunu, eşyasını, evinin eşyasını ve borcu karısı aldı.."*(Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 235.)

TC 100: "*Arawarhina, karısını boşadı. Çocuklarını ve evinin eşyalarını, kendi şehrinden herhangi bir şey almadı. Borcunu bıraktı, mallarını bıraktı. Mallarını, çocuklarını, onun evinin eşyalarını onun karısı Malawašhina aldı. (Malawašhina) Arawarhina'ya hukuki itirazda bulunursa 1 mina gümüş tartacak ve cezalandırılacaktır. Eğer Arawarhina, ona karşı hukuki itirazda bulunursa 1 mina gümüş tartacak ve cezalandırılacaktır.*" (Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku,* s. 154)

[108] Bilgiç, "Evlilik Hukuku", s. 237.

3. HİTİTLER DÖNEMİNDE ANADOLU'DA AİLE YAPISI

Hititler dönemi hakkında bildiklerimiz, Boğazköy Devlet Arşivi, diğer önemli Hitit merkezlerinde bulunmuş olan çivi yazılı metinler, kaya anıtları, çanak çömlekler ve figürinlerden gelmektedir. Boğazköy Devlet Arşivi, diğer çivi yazılı metinler ve kaya anıtları eldeki bilgilerin büyük bir çoğunluğunu sunan kaynaklar olmakla beraber kraliyet tarafından kaleme aldırılmıştır. Bu sebeple, söz konusu kaynaklar daha ziyade kraliyet ailesi, diğer devlet görevlileri ve bürokratik ilişkiler hakkında bilgi sunmaktadır. Hitit İmparatorluğu'nda şahıslara ait özel bir arşiv bulunmadığından doğrudan toplum ve aile yapısını yansıtan metinler yoktur. Dolayısıyla Hitit toplum ve aile yapısı hakkında bilgi edinmek için temel kaynağımız yasa maddeleridir.

Hitit kanunlarında toplumunun özgür ve köle olmak üzere iki sınıfa ayrıldığı net bir biçimde görülmektedir. Öte yandan Hitit halk tabakasının aile yapısının nasıl organize olduğuna dair bir kanun maddesi bulunmamakla beraber ima edilen aile yapılanması patriarkal/babaerkil aile tipidir. Erkeğin karısı ve çocukları üzerindeki otoritesi "öldürdüğü bir kişinin yerine bir erkek çocuk vermesi"[109] gerektiğiyle; bir babanın kızını damada "verebilir"[110] veya "ayırabilir"[111] ifadeleriyle ortaya çıkmaktadır. Bunların dışında kanun maddelerinde damat gelini "alır" ve böylece kadına "sahip olur"[112] ve eğer bir kadına tecavüz edilmişse[113]

---

[109] **§44A**: "*Eğer bir adamı biri ateşe iterse ve o ölürse, o zaman ona **bir erkek avlat geri versin**." (*Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 63; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 52-53)

[110] **§28B:** "…. *Eğer baba ve anne onu başka bir adama **verirlerse**, o zaman baba ve anne tazmin etsinler*…" *(*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 53; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38-39)

[111] **§29**: "*Eğer genç bir kadın bir adama bağlanmış<sa> ve onun için <o> başlık ödediyse ve ondan sonra baba ve anne buna karşı çıkarlarsa o zaman onu adamdan **ayırırla**r...*" *(*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 53; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 39)

[112] §27, 30, 31, 32, 33, 34 ve 36. maddelerde kadının alınması ile evliliğin gerçekleşmesinden bahsedilmektedir. Örneğin:

§31: "*Eğer özgür bir adam ve bir kadın köle… <iseler> ve bunlar birlikte yaşıyorlarsa ve onu kendisi için karısı olarak **alırsa** ve kendisi için bir ev ve çocuk yaparlarsa...*" *(*Imparati*, Hitit Yasaları,* s.55; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 40-41)

[113] **§197-198**: "*Eğer bir adam kadının dağda alırsa, suç adamındır ve o ölsün. Ama eğer <onu> evde alırsa suç kanının(dır) <ve> kadın ölsün. Eğer adam <koca> <onları> bulursa ve onları öldürürse, onun eylemi cezaya değer bir eylem değil<dir>. Eğer sarayın kapısına onları götürürse ve derse: "Benim karım ölmesin" o zaman karısını hayatta bırakır ve zina yapan erkeği<de> hayatta bırakır ve onun <zina yapan erkeğin> başını*

kadının yaşama hakkına karar veren erkektir.[114] Boşanmalarda ise bir çocuk anneye verilmek sureti ile diğer çocuklar babada kalmaktadır.[115] Sözünü ettiğimiz bu kanun maddeleri genel bir çerçevede değerlendirildiğinde Hitit toplumunda ve özellikle Hitit ailesinde erkeğin baskın bir konumda olduğunu ifade etmek mümkündür.

Öte yandan Hitit kanunlarında matriarkal geleneğe atıfta bulunan maddeler de yok değildir. Kadına erkek çocuğu aileden çıkarma veya yeniden kabul etme hakkı tanıyan kanun maddesi,[116] kadının evlenecek kız çocuğu hakkında erkek/ kocası ile birlikte karar verebildiğini gösteren kanun maddesi[117] ve köle bir erkeğin başlık parasını ödemek suretiyle özgür bir erkeği damat olarak evine alabileceğini gösteren kanun maddesi[118] bu kapsamda değerlendirilebilir. Hitit kanunlarında kadına verilen bu birkaç istisnai hak, M.Ö. III. bin yıl Anadolu'sundan kalma yerli matriarkal geleneğin izleri olarak değerlendirilmektedir[119] ki burada amacın Hitit yöneticilerinin politik çıkarlarını gözetmeleri olduğu da düşünülmektedir.[120] Bunlara ek olarak Hitit Tavanannalar'ının bağımsız bir konuma sahip olması da bu bağlamda değerlendirilmektedir.[121] Neufeld,[122] kanun maddesi 197 ve 198'e istinaden kadının yaşam ve

---

örter. Eğer derse: "İşte tam ikisi de ölsün" o zaman tekerleğe diz çöksünler, kral onları öldürür, kral onları yaşatır*" (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.182-183) *(*başını işaretler/* Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 57; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 155-157)

[114] Gurney, *Hititler*, s. 88.

[115] **§ 31**: "*Eğer özgür bir adam ve bir kadın köle… <iseler> ve bunlar birlikte yaşıyorlarsa ve onu kendisi için karısı olarak alırsa ve kendisi için bir ev ve çocuk yaparlarsa, ve sonradan sonlar ya anlaşamaz ya da ayrılırlarsa ve evi bölüşürlerse adam çocukları alsın, kadın kendisi için bir çocuk alsın*." (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.55; Hoffner, *Laws of The Hittites* s. 40-41.)

[116] **§171**: "*Eğer bir anne (onun) giysisini oğluna dışarı atarsa, o zaman çocuklarını kendisi için reddeder. Onun oğlu yeniden <evin>içine geldiği zaman, ve kapısını alır ve dışarı taşır, onun…-ni <ve> onun …-nı alır ve dışarı taşır ve <o> onları yeniden alır, o zaman kendisi için oğlunu yeniden kendi oğlu yapar.*" (Imparati, *Hitit Yasaları,* s.161; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 136-137)

[117] **§28B ve 29**: "…. *Eğer baba ve anne onu başka bir adama verirlerse, o zaman baba ve anne tazmin etsinler…*" (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.53; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38-40)

[118] **§36**: "*Eğer bir erkek köle özgür bir genç için başlık parası öderse ve onu evlenmiş damat olarak evine alırsa, o zaman onu [kim] dışarı çıkaramaz*." (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 43-44)

[119] Fürüzan Kınal, "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Belleten*, Cilt XX, Sayı 79, 1956, s. 366.

[120] Yusuf Kılıç, "Hitit Öncesi ve Hitit Dönemi Anadolu'da Veraset Sistemi", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 2005, s. 517.

[121] Gurney, *Hititler*, s. 88.

[122] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 122.

ölüm hakkı üzerine söz sahibinin erkek gibi göründüğünü fakat buradaki durumun sıra dışı olmasından dolayı erkeğe böyle bir hak verilmiş olabileceğini; bunun da ötesinde Hitit erkeklerinin kadınlar üzerinde her zaman böyle bir hakka sahip olmadığını ifade etmektedir. Erkeğin kadın üzerinde "iktidar sahipliğinin" kapsamı ona göre uygulama amacına göre farklılık göstermektedir çünkü bireylerin hak ve zorunlulukları toplum tarafından zaten denetlenmektedir. Diğer bir deyişle, ona göre Hitit toplumunda kadın, erkeğin mülkiyetinde değildir.

Evlilik, şüphesiz ki kadın ve erkeği belirli kültürel ve hukuksal normlar çerçevesinde birbirine bağlamaktadır. Kurulan bu bağ, genel bir bakış açısı ile incelendiği zaman toplumsal ve kültürel değerleri yansıtmaktadır. Mevcut belgeler Hitit toplumunda toplumun temel yapı taşını oluşturan aileyi meydana getiren evliliğin, çeşitli aşama ve basamaklardan oluştuğunu göstermektedir. Evliliğin başlangıcı, evlilik süreci ve evliliğin sonlandırılmasını kapsayan bütün basamaklarda, belirli kural ve yaptırımlar mevcut olup bu kural ve yaptırımlar ile evliliğin korunması ve sürdürülmesi amaçlamaktadır. Hititlerde bu basamaklardan ilkini evlilik öncesi tarafların birbirine bağlanması oluşturmaktadır.

II. BÖLÜM

HİTİTÇE BELGELER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA EVLİLİK KURUMU

1. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERDE EVLİLİK ÖNCESİ BAĞLANMAYA İLİŞKİN BAZI KAYITLAR

Hititlerde resmi evlilikler gelinin ebeveyni ile damat veya damadın ailesi arasında yapılan bir iş anlaşmasını andırmaktadır.[123] Evlilikle beraber gündeme gelen mülk bağışı veya mülkün taraflar arasında el değiştirmesi, Hititler döneminde Anadolu'da evliliklerin daha ziyade faydacı temeller üzerine oturduğunu göstermektedir. Kanun maddelerinde kız ve erkek tarafının hak ve yükümlülüklerini belirleyen birçok madde bulunmaktadır. Bu hükümler daha sonra evliliğin bozulması ihtimaline karşı kayda geçirilmiş olmalıdır. Kanun maddelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde evlenmeden önce taraflar arasında söz kesilmekte veya nişan yapılmaktadır.

Hitit kanunlarında evlilik öncesi taraflar arasında kurulan bağ hakkında 28A ve 29 maddeleri bilgi vermektedir. Söz konusu maddeler şu şekildedir:

§28A *ták-ku* DUMU. MUNUS LÚ-i ***da-ra-an-za*** *ta-m[a-i-ša-an] pít-te-nu-zi ku-uš-ša-[a] pít -te-n[u-zi-ma-nu]* IGI-zi-iš *LÚ-aš k[u-i]t ku[it pė-eš-ta]*[124]

§28A *Eğer bir kız bir adam* ***sözlenmişse*** *ve bir başkası onu kaçırırsa, onu kaçırdığı anda, birinci adam ona ne verdiyse*[125]….

§29 *ták-ku* DUMU. MUNUS-aš LU-ni ***ḫa-ma-in-kán-za*** *nu-uš-ši ku-u-ša-ta pid-da-iz-ziap-pé -ezzi na-at at-ta-aš an-na-aš ḫu-ul-la-an-zi na-an-kán LU-m túḫ-ša-an-zi ku-ú- ša-ta-ma 2-ŠU šar-ni-in-kán-zi*[126]

---

[123] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s.135.

[124] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 52; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8-9.

[125] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 53.

[126] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 39; Imparati*, Hitit Yasaları,* s.53-54; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 9.

§29 *Eğer genç bir kadın bir adamla* ***nişanlanmışsa*** *ve onun için o başlık parasını ödediyse ve ondan sonra baba ve anne buna karşı çıkarlarsa o zaman onu adamdan ayırırlar ama başlığın iki katını tazminat verirler*[127]…

Hitit kanun maddeleri 28A'da bahsi geçen "*taranza/ daranza*" teriminin tercümesinde bir birlik bulunmamaktadır. Söz konusu terim *tarant-/ darant* kökünden gelmekte olup farklı kaynaklarda şu şekilde tercüme edilmiştir: Hoffner,[128] Neufeld,[129] Alp,[130] Goetze ve Korošec[131] "*taranza/ daranza*" terimini "söz" olarak tercüme etmişlerdir. Diğer taraftan Ünal söz konusu terim için "ağızdan çıkmış",[132] "nişanlanmış"[133] ve "söz verilmiş"[134] şeklinde tercümeler önermiştir. Imparati[135] ise "*taranza*" terimini nişanlamak şeklinde tercüme etmiştir.

Evlilik öncesi taraflar arasındaki bağlanmayı ifade eden diğer terim, yasa maddesi 29'da geçen ve "*ḫamenk*-" kökünden gelen "*ḫamenkanza*"dır. Bu terim için herhangi bir kaynakta "sözlenmek" tercümesi yapılmamış olup bütün kaynaklarda "nişanlanmak" ve "bağlanmak" gibi anlamlar verilmiştir.[136] Yasa maddesi 28A ve 29 Hitit toplumunda evlilikten önce tarafların birbirine bağlanması noktasında iki farklı kavramı ortaya çıkarmakta olup bunlar arasında ne gibi bir fark olduğu yasa maddelerinde açıkça belirtilmemiştir. Öte yandan bu konuda bazı varsayımlar da mevcuttur. Bu varsayımlara göre Hititlerde iki farklı nişanlanma türü mevcuttur: ilk nişanlanma türü "*taranza/ daranza*" ile ifade edilmekte olup burada herhangi bir başlık parasından söz etmek mümkün değildir. Evlenecek olan kızın yaşı küçük olduğundan gelinin ailesi damat veya damadın ailesine bağlılık yeminini etmektedir.[137] Bu nişanlanma türü Koloni

---

[127] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 9; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 39.

[128] Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 71; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38.

[129] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8.

[130] Sedat Alp, *Hitit Güneşi,* TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003, s. 57

[131] Albrecht Goetze, *Kleinasien- Kulturgeschichte Des Alten Orients*, 3.1, 1957, s.104; Viktor Korošec, *Raub- und Kaufehe im Hethitischen Recht*, s.560-562 (Aktaran Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 143)

[132] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 622.

[133] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 794.

[134] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 828.

[135] Imparati*, Hitit Yasaları,* s.53.

[136] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 147; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 9; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 39; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 25; Imparati*, Hitit Yasaları,* s.53.

[137] Arnold Walther, "The Hittite Code", *The Orijin and History of Hebrew Law*, Chicago 1960, s. 251-252; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 143; P. Koschaker, 'Eheschliessung und Kauf nach alten Rechten, mit besonderer Berücksichtigung der älteren Keilschriftrechte', *ArOr* 18/3 (1950) 210–296 (Aktaran: Marten Stol,

Dönemi'nde kadınların küçük yaşlarda nişanlanması geleneği ile benzerlik arz etmektedir.[138] Diğer nişanlanma türü için ise "*ḫamenkanza*" terimi kullanılmakta olup bunun daha resmi bir nişan olduğu ileri sürülmektedir.[139] Erkek tarafı nişan için kız tarafına başlık parasını ödemektedir ve burada nişanlanan kız evlenme yaşına gelmiştir. Öte yandan yasa maddesi 29'dan da anlaşıldığı üzere bu nişanlanma türünün bağlayıcı bir niteliği yoktur, başlık parasının belirlenen miktarlarda iade edilmesi ile nişan bozulabilir. Hatta yasa maddesi 30'da "*Eğer erkek kızı hala almadıysa, o zaman kendisi için onu reddedebilir ama ödediği başlıktan o zaman vazgeçer*" [140] ifadesinden anlaşıldığı üzere damat, dilerse bu nişandan vazgeçebilmektedir. Bunların dışında taraflar arasında nişan yapıldıktan sonra erkeğin kız veya kız tarafına hediyeler vermesi adettendir.[141]

Hititlerde evlilik anlaşıldığı üzere aşamalı olarak yapılmaktadır. Taraflar arasında öncelikli olarak söz veya nişan yapılmakta olup nişanın Koloni Dönemi'nde olduğu gibi şahitler huzurunda veya resmi bir belge ile yapılıp yapılmadığı kesin değildir. Yeni kurulacak aile birliğinden aile büyükleri sorumlu olup metinlerde gençlerin tercihlerinden bahsedilmemektedir. Nişanın tarafları damat adayı ve gelinin babası veya abisidir. Söz konusu kaynaklar evlenecek çiftlerin yaşlarına dair kesin bir bilgi sunmamaktadır. Bunun tek istisnasını ise Asur Ticaret Kolonileri Çağı oluşturmaktadır ki anlaşıldığı üzere gelin adayları arasında çocuk yaşta nişanlananlar bulunmaktadır.[142]

Women In The Ancient Near East, 2016, s. 129); Kemal Balkan, "Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması", *Belleten* LI, S. 200, 1987, s. 425-426.

[138] Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kızların küçük yaşlarda nişanlanması hakkında bkz. Kemal Balkan, "Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması", *Belleten*, Cilt LI, Sayı 200, 1987, s. 417-427.

[139] Balkan, "Çocuk Yaşında Nişanlanma", s. 426.

[140] Imparati*, Hitit Yasaları,* s.54-55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 9; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 40.

[141] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s.135.

[142] Balkan, "Çocuk Yaşında Nişanlanma", s. 425-426

2. HİTİTÇE BELGELERDE EVLİLİĞE İLİŞKİN KAYITLAR

2.1.Başlık Parası

Hititlerde evliliğin gerçekleşmesinden önce aileler arasında söz/nişan yapıldığı evvelce ele alınan kanun maddelerinden anlaşılmaktadır. Aileler arasında yapılan nişanın resmileşmesi için erkek tarafından kız tarafına başlık parası yani "*kušata*" [143] ödenmektedir. Kanun maddeleri "*kušata*" nın niteliği ve niceliğine dair bir bilgi vermemekle beraber nişanın tamamlanması için verilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.[144] Kanun maddelerinde belirlenmiş net bir miktar olmamasından ötürü söz konusu miktarın taraflar arasında ailelerin durumuna göre belirlendiği ve somut bir biçimde karşı tarafa sunulduğu düşünülmektedir.[145] Hitit geleneklerinde "*kušata*"nın varlığı kadınların evlendirilmek üzere satılıp satılmadığı sorunsalını ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu başlık parası ile kadınlar, gerçekten satın mı alınmaktadır; yoksa bu sembolik bir satın alma olup farklı amaçlar mı güdülmektedir? Bilim insanları bu konuda tamamen iki gruba ayrılmış durumdadır: bazıları kadınların evlendirilmesi için karşı taraftan para alınmasını kadınların satılması olarak değerlendirirken; bazıları ise bunun bir satın alma olarak değerlendirilemeyeceğini, söz konusu paranın bir teminat olduğunu düşünmektedirler.[146] Bryce,[147] temelde kadınların evlenmesi için alınan paraya "başlık parası" denmesine karşı iken bu paranın "eş parası" veya "eş hediyesi" olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade etmektedir. Söz konusu bu parayı bir nevi kaporaya benzeten Bryce, "*kušata*"nın kabulü ile kız tarafının evlenmeyi kabul ettiğini aynı zamanda kadının başka bir erkekle evlenmemek üzere garanti altına alındığını belirtmektedir. Gurney[148] de "*kušata*"nın sembolik bir hediye olduğunu düşünmekte ve bunu "gelinin bedeli" olarak nitelemenin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Gurney'e göre Hititlerde evlilikler kadının satın

---

[143] ***ku-u-ša-ta:*** başlık parası/gelin hediyesi (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 303; Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 4, Berlin 1997, s. 293-295)

[144] §28, 29, 30 (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.52-55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8-9; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.38- 40)

[145] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 144

[146] Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", s. 473.

[147] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 135-136.

[148] Gurney, *Hititler*, s. 89.

alınması ilkesine dayanmamaktadır. Alp,[149] hukuki açıdan satın alınan bir malın bütün kullanım haklarının hiçbir kayda tabi tutulmadan mülk sahibine ait olduğu düşünülürse verilen "*kušata*" dolayısıyla Hititlerde evliliğin ticari bir sözleşme olarak nitelendirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Alp'e göre "*kušata*", kadın için bir ücretten ziyade herhangi bir cayma söz konusu olduğunda kız tarafının elinde bulunacak olan bir teminat olarak değerlendirilmelidir. Neufeld[150] ise "ücret-bedel" anlamlarına gelen "*kušan*" kelimesinden türetilmiş olan "*kušata*"nın gelinin "fiyatı" olarak değerlendirildiğini fakat bu geleneğin tarihsel olarak erkek veya ailesi tarafından geline verilen bir hediye olarak başlamış olabileceğini ifade etmektedir. Neufeld ayrıca bir toplumda "*kušata*"nın varlığının o toplumun ataerkil olduğu veya kadının sosyal olarak düşük bir statüye sahip olduğu anlamına da gelmediğini düşünmektedir. Kanunda 28 ve 29. maddelerde nişanın kızın ailesi tarafından bozulmasından bahsedilmektedir, kız tarafına verilen böyle bir hak söz konusu iken Hitit toplumunda evliliklerin satın alma usulü ile gerçekleşip gerçekleşmediği yeniden değerlendirilmelidir.

Süel,[151] başlık parasının Hitit toplumunda kadının satın alınması olarak değerlendirilmediğini aksine cayma durumunda kız tarafının elinde kalacak olan bir teminat şeklinde yorumlandığını ifade etmektedir. Doğan[152] da Hititlerde evliliklerin kadının satın alınması usulüne dayanmadığını düşünmekte ve "*kušata*"yı gelinin bedeli olmayıp erkeğin evlilikten vazgeçmesi durumunda kız tarafına verilen bir güvence olarak değerlendirmektedir. Yine benzer şekilde Orhun,[153] "*kušata*"yı kadının bedeli, evlilikleri de satın alma evliliği olarak değerlendirmenin yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Bir teminat olan "*kušata*", yasa maddesi 30'da ifade edildiği üzere erkeğin vazgeçmesi halinde yanmaktadır. Orhun, "*kušata*" ile günümüz başlık parasını mukayese etmiş olup başlık parasını alan ve veren tarafta bir satın alma duygusunun oluşmadığı öne sürmektedir.

Bu görüşün aksini savunanlar ise Hititlerde nişanlanma sırasında verilen "*kušata*" sebebiyle satın alma usulünün var olduğunu ileri sürmektedir. Diğer taraftan bu satın alma

[149] Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", s. 472.

[150] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 144.

[151] Aygül Süel, "Hitit Kadınının Hukuki Durumu" *I. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 1990, s. 240.

[152] Erdal Doğan, *Hitit Hukuku- Belleklerdeki Kayıp*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 121.

[153] Murat Orhun, "Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 2010, s. 472-473.

çerçevesi içerisinde de bazı sınırlandırmalara gidilmiştir. Örneğin Koschaker,[154] Hitit toplumunda var olan evlilikleri kısmî mülkiyet kavramı ile açıklamaktadır. Ona göre evlilik, erkeğe kadının mülkiyetini vermektedir fakat bu mülkiyet, sonsuz bir mülkiyet olmayıp kadının sadece "eş" olarak kullanılma hakkını erkeğe vermektedir. Kınal,[155] Hititlerde nişan esnasında "*kušata*" verilmesinin evliliklerin satın alma esasına uygun şekilde yapıldığının kanıtı olarak değerlendirmektedir. Kınal, Koschaker ile hem fikir olacak şekilde bu satın almanın sınırsız bir satın alma olmadığını da ifade etmektedir. Kılıç[156] da aynı şekilde Hitit toplumunda evliliklerin kadının satın alınması yolu ile yapıldığını düşünmektedir. Erkek belirli bir bedel ödeyerek kadın üzerindeki "baba hâkimiyetini" satın almaktadır.

2.2.Çeyiz

Hitit toplumunda aile birliği kurulurken erkek tarafından kız tarafına verilen başlık parasının ardından kız tarafından erkek tarafına "*iwaru*"[157] götürülmektedir. *İwaru*, örneğine Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de rastladığımız ataerkil toplumlarda evlenerek baba evinden uzaklaşacak olan kadının miras payını önden alması dolayısıyla aile liderinin ölmesi halinde erkek çocuklar arasında yapılacak olan mal paylaşımına katılmaması olarak değerlendirilmektedir.[158] "*İwaru*", bu açıdan değerlendirilecek olursa Hitit toplumunda kızların baba evinden alacakları hisselerini evlendikleri sırada aldığı ve bunu beraberlerinde kurdukları yeni evlerine götürdükleri sonucuna varılmaktadır. Hitit kanunlarında "*iwaru*"dan bahseden kanun maddesi şu şekildedir:

> §27 "*Eğer bir adam karısını alır ve [onu evine] götürürse onun çeyizini <de> kendisi için oraya taşır. Eğer kadın o[rada ölürse o zaman] adamın malı yanar, adam*

[154] Paul Koschaker, Abhandlungen der Saechsischen Gesellschaft der Wissenschaften 42, I 74, s. 81 (Aktaran Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", s. 472)

[155] Fürüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 150.

[156] Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 172.

[157] *İ-wa-ru* şeklinde yazılmakta olup Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 629'da arazi hissesi; s. 668'de çeyiz ve s. 723'te hediye şeklinde tercüme edilmiştir. Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 36'da çeyiz; Puhvel, *Etymological Dictionary*, Vol. 2, s. 502'de hediye, çeyiz ve miras payı olarak tercümesi yapılmıştır.

[158] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 141; Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s.136.

onun çeyizini kendisi için alsın. Ve eğer o babasının evinde ölürse ve ke[ndi] çocukları [varsa] onun çeyizini adam [al]ma[sın]" [159]

Buradan anlaşıldığı üzere Hititlerde "*iwaru*"ya bir çeşit teminat gözüyle bakılmaktadır. Kadın, babası tarafından kendisine verilen hissesini kocasının evine götürmekte ve evliliği boyunca çeyizine sahip çıkmaktadır. Kadının kocasından önce ölmesi durumunda çeyize konu olan mallar adama kalmaktadır fakat burada altı çizilen nokta kadının kocasının evinde yaşıyor olmasıdır. "*Ve eğer o (kadın) babasının evinde ölürse*" ibaresinden tam olarak ne kastedildiği anlaşılamamakla beraber;[160] kadın bir şekilde kendi babasının evinde yaşarken veya damadın iç güveyi olarak kayınbabasının evinde yaşadığı durumlarda kadın ölürse adamın çeyiz üzerinde bir kullanım hakkı kalmamaktadır. Kanun maddesinin son kısmında çocukların varlığında çeyizin akıbetinin ne olacağı belirtilmektedir. Kadın, kocasının evinde yaşıyor dahi olsa eğer çocukları varsa çeyize konu olan malların tasarruf hakkı kocada değil çocuklardadır. "*İwaru*", kadın sağ iken kendisi için teminat durumunda iken öldüğü zaman varsa çocukları için teminat durumuna gelmektedir. Öte yandan "*iwaru*"nun mahiyetine dair bir bilgi mevcut değildir.[161] Bu maddenin son cümlesinden anlaşılmaktadır ki evlilikte çocuk olmaması durumunda kadın ölürse çeyiz yine kadının kocasına kalmaktadır. Kocanın ölmesi durumunda ise mallar kadına kalmaktadır.

Hitit toplumunda evlilik hukukuna dair kanun maddelerinde taraflar arasında verilecek olan hediyelere bu derece önem veriliyor olması bunların sadece hatıra olarak değerlendirilmediğini göstermektedir. Bunlar, evliliği geçerli kılan parçalar olup hangi durumda kime bırakılacağı, hangi durumlarda ne ölçüde iade edileceği önceden belirlenmiştir. Verildikten sonra takibinin yapılması, evlilik veya nişan bozulduğunda geri alınmaları çoğu zaman veren tarafları ciddi bir mali külfet altına sokacak kadar değerli olmalarından kaynaklanıyor olabilir.[162] Günümüzde olduğu gibi hediyelerin değeri ve kalitesi alan ve veren kişilerin konumunu gösterir niteliktedir.

---

[159] Imparati, *Hitit Yasaları,* s.51; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.37.

[160] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s.136.

[161] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 629'da *Arazi hissesi* olarak tercüme edilmesi, çeyiz olarak toprak/tarla verilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

[162] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, aynı yer.

2.3.Aile Birliğinin Kurulması

Hitit kanunlarında ve elde bulunan diğer metinlerde evlenme eylemini karşılayan özel bir kelime bulunmamaktadır. Taraflar arasında kurulan evlilik bağı kanun maddesi 27, 30, 31, 32, 33, 34 ve 36'da da kaydedildiği üzere "almak" ve "sahip olmak" terimleri ile ifade edilmektedir ki söz konusu ifadeler Hitit toplum yapısına hakkında ipuçları vermektedir. Kanun maddesi 32'de yer alan "*Eğer bir erkek köle bir kadını karısı olarak alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekildedir*" [163] ifadelerini kanun maddesi 34'teki "*Eğer bir erkek köle, bir kadın için başlık öderse ve onu kendisi için karısı olarak alırsa o zaman onu (=kadını) hiç kimse dışarı çıkarmaz"*[164] hükmü desteklemektedir. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde evliliklerin şahitler huzurunda resmî olarak akdedilmesi durumunun Hititler döneminde Anadolu'da devam edip etmediğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Bryce, Hitit toplumundaki evlilikler büyük bir oranda tekeşli olduğunu ifade etmektedir.[165] Bu noktada kesin bir yargıya varılmasına engel olan durum kanun maddesi 193'te ifade edilen levirat geleneğidir. Kanun maddesi şu şekildedir:

> §193 "*Eğer bir adam <karısı olarak> bir kadına sahipse ve adam ölürse, karısını onun <=kocanın> erkek kardeşi alır, sonra onun babası <onu> alır. Şayet sonra onun babası da ölürse ve <karısı olarak> sahip olduğu kadını onun erkek kardeşinin oğlu alsın, cezaya değer bir eylem değil<dir>*" [166]

[163] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s.10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 41.

[164] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 57; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 42.

[165] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 147; Belkıs Dinçol'a göre ise Hitit toplumunda levirat geleneğinin varlığı toplumun çokeşli olduğunun göstergesidir. (B. Dinçol, "Hitit Yasaları", s. 279)

[166] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 177; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 55; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 152.

Eski Mezopotamya toplumlarından başlamak üzere Hititler ve İbranilerde[167] var olan bu gelenek, eski Türk devletlerinde[168] görülmekle beraber günümüz Türkiye'sinde[169] hâlâ bazı bölgelerde mevcuttur. Bir erkeğin ölmüş abisinin dul kalan eşiyle evlenmesi prensibine dayanan bu gelenek, etimolojik olarak Latince "levir" sözcüğüne dayanmaktadır ki anlamı kayın biraderdir.[170] Hitit İmparatorluğu'nda her ne kadar akrabalar arası cinsel ilişki yasaklanmışsa da[171] ölüm hali bu yasaklardan bazılarının kalkmasına izin vermektedir. Bu kanun maddesinden anlaşıldığı üzere kocası ölen kadın kendi baba evine dönmeden kocasının ailesinden bazı bireylerle tekrar evlendirilmektedir, dahası yasa maddesi burada belirli bir sıranın uygulanmasını tavsiye etmektedir ki sıralama ölen kocanın kardeşi, babası ve son olarak yeğeni şeklindedir. Bu sıralamaya uyulması veya kocası ölen kadının başka bir aile bireyi ile evlenmesi zorunlu mudur? Bu konu net değildir. Neufeld,[172] dul kalan kadının doğurganlığı devam ettiği müddetçe kanun maddesinde sıralanan isimlerin kadınla evlenmek zorunda olduğunu, bunun keyfiyete bırakılan bir uygulama olmadığını ifade etmekte ve dul kalan kadınla ilk olarak evlendirilen kişinin en büyük erkek kardeş olduğunu da eklemektedir.

---

[167] Tesniye BAP 25:5. Eğer kardeşler birlikte otururlarsa ve onlardan biri ölürse ve onun oğlu yoksa ölenin karısı dışarıda yabancı bir adama varmayacaktır; kocasının kardeşi ona yaklaşacak ve kendisine karı olmak için onu alacak ve ona kayın biraderlik vazifesini yapacaktı

25: 6. Ve vaki olacak ki, kadının doğuracağı ilk oğul, ölen kardeşinin adı ile onun yerini tutacaktır ve onun adı İsrail'den silinmeyecektir.

[168] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Mandaloğlu, "İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 33, 2013, s.133-159.

[169] Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğçe Poyraz Tacoğlu, "Türkiye'de Gerçekleştirilen Geleneksel Evlilik Çeşitlerinin Nedenleri ve Evlilikler Üzerinde Törenin Etkisi", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2011, s. 114-143.

[170] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/searchresults?q=levir; https://logeion.uchicago.edu/levir. (Erişim Tarihi: 01.06.2021) Öte yandan Tülin Bozkurt Cengiz "*levir*"in kelime anlamının "*erkek kardeş*" olarak ifade etmiştir; Tülin Bozkurt Cengiz, "Levirat Evliliklere Hitit Hukukundan Bir Referans", *Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı 2, 2009, s. 146; Tülin Bozkurt Cengiz, "Hititler Örneğinde Levirat Olgusuna Sosyal Antropolojik Yaklaşım", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiri Kitabı,* Cilt I, Ankara, 2010, s. 132.

[171] **§189**: "*Eğer bir adam tam kendi annesiyle günah işlerse, lanet edilecek bir eylemdir. Eğer bir adam kızıyla günah işlerse, lanet edilecek bir eylemdir. Eğer bir adam oğluyla günah işlerse lanet edilecek bir eylemdir*." (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 175; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 54; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 149.)

[172] Neufeld, *The Hittite Laws,* s.192.

Söz konusu bu durum, Hitit toplumunda çok eşliliğin/poligaminin desteklenip desteklenmediğini ya da en azından varlığını mı göstermektedir? Aile içi evlenme âdetine (*levirat*) atıfta bulunan 193. maddenin varlığı Hitit toplumunda çok eşliliğin yaygın olduğunu söylemek için yetersiz görünmektedir. Bu madde dışında kanunda yer alan herhangi bir hüküm Hititlerde birden fazla eşin var olduğu evlilik türüne örnek vermemektedir. Söz konusu madde, dul kadınla evlenecek olan adamın başka karısının olup olmadığına dair bir ipucu vermemektedir fakat eğer var ise bu durum çokeşliliğin önünü açmaktadır. Belki de dul kalan kadın, ikinci eş veya cariye statüsünde yeni evliliğinde varlığını sürdürmektedir. Toplumda görülen istisnalara yer verilen Hitit kanunlarında böyle bir uygulamaya gidilmesinin muhtemel iki sebebi olmalıdır. Bunlardan ilki ailenin ve soyun devamını sağlamak iken diğer sebep ise ekonomiktir. Bir taraftan dul kalan kadının geçim yükünü karşılama sorumluluğu yerine getirilirken diğer taraftan aile mülkünün dağılmasına engel olunmaktadır.[173]

Öte yandan halktan bağımsız olarak Hitit krallarının resmi eşinden başka eşleri ve cariyeleri olduğu bilinmekle beraber bunun halk tabakasına inip inmediği net bir şekilde tespit edilememiştir.[174] Söz konusu durum için halktan örnek mevcut değilse bile I. Šuppiluliuma'nın Dadu-hepa, Hinti, III. Tavananna isminde 3 zevcesi, cariye ve odalıkları olduğu bulunan mühürlerden ve kurban listelerinden anlaşılmaktadır.[175] Hitit toplumunda kanun maddeleri dışında levirat uygulamasının var olduğunu kanıtlayan belge Šuppiluliuma ile Hitit vasali olan Hayaša Ülkesi yöneticisi Huqqana arasında yapılan antlaşma metnidir. CTH 42[176] numaralı bu metinde Šuppiluliuma, Huqquana'ya bir saray kadınına baktığı için öldürülen Mariya isimli adamın dul kalan eşiyle ilgili direktifler vermektedir. Mariya, Huqquana'nın kızıyla evlidir ve Šuppiluliuma, Huqquana'ya dul kalan kızını, Hitit adetlerine uygun olarak Mariya'nın erkek kardeşi ile evlendirmesini söylemiştir. Huqquana da kızını ölen kocası Mariya'nın erkek kardeşine vermiştir. Bu durum Hitit yasalarındaki aile içi evlilik uygulamasına birebir denk düşmektedir. Sonuç olarak, Hitit toplumunda resmî belge düzenlenerek evlenilen ilk kadının

[173] Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World,* SBL, Atlanta 2007, s. 124.

[174] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 148.

[175] Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, "Hititlerde Kadın ve Siyaset", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 26, Sayı 42, 2007, s. 93.

[176] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 226; Alp, *Hitit Çağında,* s. 99-100 (*Eskiden aldığın kadını kuma olarak (koruyabilirsin). Sana buna izin var. Fakat onu eş yapamazsın. Mariya'dan kızını al. Onu kardeş(in)e ver!*); Rukiye Akdoğan, "Huqqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi", *Höyük*, Sayı. 4, Haziran 2011, s. 51-55.

meşru eş sayıldığı buna ilaveten erkeğin daha birçok kadın alabildiğini söylemek mümkün görünmektedir fakat bunu toplumun geneline yayarak Hititlerde çokeşlilik yaygındır varsayımında bulunmak için yeterli kaynak bulunmamaktadır.

2.3.1.Hitit Toplumunda İç güveyilik

Hititlerde erkek tarafının "*kušata*"yı ödemesinin ardından kadının çeyizini alarak erkeğin evine gitmesi ile evlilik gerçekleşmekte ise de bunun tam tersinin yaşandığı durumlar da söz konusudur. Bu durumda erkek iç güveyisi olarak kızın babasının evinde yaşamaktadır. Hititçe "*LÚantiyanza*" içeri giren, iç güveyi; "*antiyandatar*" iç güveyilik ve iç güveyisi olarak eve giren erkeğe ise "*LÚantiyant-*" denilmektedir.[177] Hititler döneminde Anadolu'da iç güveyilikle ilgili bilgileri sunan en eski belge Kral Telipinu tarafından yazılmış olan fermandır.[178] Söz konusu fermanda kralın hak ve görevleri sıralanmakta, taht kavgalarına bir son vererek Hitit Krallığı'nın devamlılığı için gerekli esaslar bir anayasa halinde düzenlenmektedir. Fermanda yer alan "*Yalnız öndeki (en büyük erkek) çocuk prens, kral olsun! Eğer öndeki (bir prens) yok ise, kim ikinci sıradaki oğul ise, kral o olsun! Eğer vâris (olacak) bir prens yok ise, hangi kız çocuğu öndeki ise, ona bir iç güveyisi alsınlar, o kral olsun!*"[179] ifadeleri tahta geçecek erkek bir vârisin bulunmadığı durumda iç güveyisi olarak gelen damadın tahta oturabileceğini, böylece kral neslinin devamının sağlanabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. I/II. Tudhaliya'nın damadı olan I. Arnuwanda'nın veliaht ve ortak-naip olarak atanmasının da bu fermanın neticesi olduğu düşünülmekle[180] beraber Balkan,[181] karanlık devir hariç Telipinu'dan sonra yeni devlet zamanında bir iç güveyinin tahta oturmadığı ifade etmektedir.

Telepinu Fermanı dışında Fırtına Tanrısı Telepinu ile Yılan İlluyanka'nın mücadelesini anlatan mitos da Hitit literatüründe iç güveyiliğe temas eden diğer bir kaynaktır. Mitler, ait

---

[177] Balkan, "İçgüveylik", s. 148; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 67; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 733; *Chicago Hittite Dictionary*, 1989, Vol L-N, s. 463; Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 1, Berlin 1984, s. 78-79.

[178] CTH 19 numaralı Telepinu Fermanı için bkz. Alp, *Hitit Çağında*, s. 59-64.

[179] "*nu ku-is* DUMU.SAL *ha-an-te-iz-zi-is nu-us-si-sa-an* **LU$_2$.** ***anti ya-an-da-an*** *ap-pa-an-du nu* LUGAL-us *a-pa-a-as ki-sa-ru" (*Balkan, "İçgüveylik" s. 149; Puhvel, *Etymological Dictionary* V1, s. 78; Alp, *Hitit Çağında*, s.61)

[180] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 139 dipnot.

[181] Balkan, "İçgüveylik", s. 149.

olduğu kültür evreni içerisinde değerlendirildiği zaman görülecektir ki içinden çıktığı toplumu bütün yönleriyle yansıtmaktadır. Milli düşünce tarzının ilk kaynağı ve yansıması olan mitler, yazılı kaynakların sınırlı olduğu antik toplumlara dair bilgi edinmek noktasında bizler için büyük önem arz etmektedirler. Bu bağlamda zikredilen bu mitos, Hitit kültüründe iç güveyilik kavramını gözler önüne sermesi bakımından değerlidir. İlluyanka mitosunun iki versiyonu[182] bulunmaktadır, bunlardan daha geç bir tarihe ait olan ikinci versiyonunda[183] yılan İlluyanka, Fırtına Tanrısı ile girdiği mücadeleyi kazanınca Tanrı'nın yüreğini ve gözlerini çıkarır. Fırtına Tanrısı ise yılandan intikam alabilmek için yoksul bir adamın kızı ile evlenir ve Tanrı'nın bu evlilikten bir oğlu olur. Bu oğlan büyüyünce İlluyanka'nın kızı ile evlenir. Fırtına Tanrısı, oğluna karısının evine gittiği zaman yüreğini ve gözlerini istemesini söyler. Söyleneni yapan oğul, babasının yüreği ve gözleri ile geri döner ve bunları babasına geri verir. Vücudu eski haline dönen Tanrı, savaşmak için Deniz'e gider ve yılanla tekrar savaşmaya başlarlar. Üstünlüğü elde eden tanrı, tam yılanı tam öldürecekken yılanın tarafında olan oğlu, kendisini de yılanla birlikte öldürmesini söyleyerek bağırır ve Tanrı yılanla birlikte kendi oğlunu da öldürür.

İkinci versiyonda yer alan Fırtına Tanrısı'nın oğlunun fakir bir köylünün kızıyla evlenmesinin iç güveyi evlilik türüne işaret ettiği düşünülmektedir.[184] İç güveyi evliliklerde bir kızın talibinin maddi durumu o kızın başlık parasını ödemeye yetmiyorsa bu talip, başlık parası karşılığında kızın ailesinin evinde yaşamakta ve iç güveyi olarak onların işlerine yardımcı olmaktadır. Bu mitosta da İlluyanka'nın kızının başlık parasını ödeyemeyen Tanrı'nın oğlu yılanla beraber yaşamaya başlamış, kendi babasının emri doğrultusunda kalbi ve gözlerini geri getirmiş fakat sonuçta savaşta kayınbabası olan yılanın tarafında kalarak canından olmuştur.

İç güveyilik hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise Eski Hitit döneminde tarihlenen 1966 yılında bulunmuş ve Akadca kaleme alınmış olan İK 174-66 numaralı İnandık Bağış Belgesi'dir. Belgenin ilgili kısmı şu şekildedir:

> "*Büyük Kral Tabarna'nın mührü. Hanhana şehri vekilharcı Tuttula, Zidi'yi tutup (kabul edip, onu) [kendisine] (manevi) oğul yaptı. Kızı Bayan Zizzatta'yı zevceliğine (ona) eş olarak verdi. Hediyesi olarak ona bir ev (?) verdi. Ve büyük kral,*

[182] İlk versiyonu için bkz. Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi,* Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s.70-73; Harry Hoffner, *Hittite Myths,* Scholars Press, Atlanta 1998, s. 11-12.

[183] Karauğuz, *Hitit Mitolojisi,* s. 73-77*;* Hoffner, *Hittite Myths,* s. 12-14.

[184] Balkan, "İçgüveylik", s.152; Hoffner, *Hittite Myths,* s. 13.

Tuttula'nın oğlu Pappa'yı himayesine alıp (onu) Katapa şehri evi (tapınağı) "kraliçesine" verdi. Gelecekte Pappa ve torunları (veya) herhangi bir kimse Zidi'ye ve torunlarına karşı hukuki nitelikte bir istekte bulunmayacak. Büyük Kral Tabarna'nın sözü demirdendir. (Bu sözler) atılamaz (ihmal edilemez), kırılamaz (bozulamaz); (büyük kralın sözünü) değiştiren kimsenin başı kesilecek…"[185]

Anlaşıldığı üzere Hanhana şehrinin yöneticisi olan Tuttulu'nun, Zidi adında bir genci evlatlık alarak kızı Zizzata ile evlendirmiş ve düğün hediyesi olarak ise çiftin oturmaları için bir ev vermiştir. Zidi, evlatlık alındıktan sonra damat olarak bu aile içerisindeki varlığını sürdürmeye başlamıştır ki bu da onun iki yönden de aileye bağlandığını göstermektedir. Ayrıca "*Gelecekte Pappa ve torunları (veya) herhangi bir kimse Zidi'ye ve torunlarına karşı hukuki nitelikte bir istekte bulunmayacak*" ifadeleri ise Zidi'ye sunulan hakların garanti altında olduğunu ve kendisinden sonra gelecek olan nesillere aktarabileceğini göstermektedir.[186]

Kanun maddeleri arasında yer alan "*Eğer bir erkek köle özgür bir genç için başlık öderse ve onu evlenmiş damat olarak evine alırsa, o zaman onu [kim]se dışarı çıkarmaz.*"[187] ifadeleri anlamı üzerine çokça tartışılmış olan kanun maddesi 36'dır. Önceleri Friedrich, Zimmern, Witzel, Goetze, Struve ve Korošec[188] §36'da geçen *LÚantiyanza* kelimesini "koca" olarak tercüme etmişler dolayısıyla erkek köle için alınan özgür erkeğin homoseksüel münasebetlerde bulunulmak üzere alındığını,[189] bu maddenin de bu tarz ilişkilere yasal bir zemin hazırladığını[190] ileri sürmüşlerdir. Öte yandan Kemal Balkan, *LÚantiyanza* teriminin bu şekilde yorumlanmasının yanlış olduğunu ifade ederek "iç güveyisi" olarak tercüme etmiş ve kanun madde 36'yı "*Eğer bir köle hür bir erkek çocuğa başlık ve[rirs]e ve onu (kızı için) iç güveyi*

[185] Kemal Balkan, *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Ankara Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara, 1973, s. 2-4.

[186] Adil Alpman, "Hititler'de Adoption", *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg*, 4.-8. Oktober 1999'dan ayrıbasım, 2001, s. 35.

[187] §36: Imparati, *Hitit Yasaları*, s. 57; Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 10-11; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 43.

[188] Bkz. Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 151.

[189] Balkan, "İçgüveylik", s. 147.

[190] Neufeld, *The Hittite Laws*, aynı yer.

tutarsa, onu (ondan) geriye hi[ç] kimse alamaz"[191] şeklinde yorumlamıştır. Neufeld,[192] 36. maddenin tercümesini bu şekilde kabul etmiş olup Güterbock, Hrozny, Walther, Sturtevant, Sommer'in de kendisi gibi düşündüğünü belirtmektedir. Ayrıca Alp,[193] Hoffner,[194] Imparati[195] ve Bryce[196] da "*LÚantiyanza*" teriminin "iç güveyisi" olarak tercüme edilmesi hususunda hemfikirdirler.

Daha önce zikredildiği üzere Hitit toplumunda evliliğin gerçekleşmesi için erkek tarafının kız tarafına başlık parasını ödemesi gerekmektedir fakat burada söz konusu olan durum istisnai bir durum olup zengin ve köle kayınpeder tarafından fakir fakat özgür olan damada başlık parası ödenmek suretiyle evlilik gerçekleşmektedir. Bu uygulamanın gerekçesi kesin değildir. Imparati,[197] damadın bir şekilde satın alındığını veya evlatlık edinildiğini ifade etmektedir. Ona göre zengin fakat köle olan kayınpeder imkânı olmayan özgür bir genci ailesine katmakla damadı aracılığıyla soyunu devam ettirmeyi ve mirasını torunlarına bırakmayı amaçlıyor olabilir. Diğer taraftan bu kanun maddesinde iç güveyi evlilikten doğan çocukların sosyal konularından bahsedilmiyor oluşu, bu görüşün varsayımdan öteye geçmesine engel olmaktadır fakat "*kušata*"nın ödenmiş olmasından ötürü gerekçe ne olursa olsun evlilik geçerli sayılmaktadır.

Balkan'a[198] göre bu tarz bir iç güveyi evliliğin gerekçesi ekonomik olarak düzenli ve sağlam olan kayınbaba evinin korumasında olması veya kayınbaba ocağının devamı olabilir. Neufeld[199] ise Imparati gibi iç güveyi evliliklerde bir şekilde evlatlık almanın söz konusu olduğunu ve evlatlık alan tarafın soyunun devamını sağlamak gibi bir amacı olduğunu ifade etmekte ve kurulan bu bağda bir mal-mülk ve miras kaygısı olduğunu da eklemektedir. Ayrıca kayınpeder tarafından damada ödenen başlık parasını da "çocuk parası"[200] olarak

[191] Balkan, "İçgüveylik", s. 149; Gary Beckman, "Inheritance and Royal Succession Among The Hittites" Kaniššuwar- A Tribute to Hans G. Güterbock, 1983, s. 17.

[192] Güterbock, Hrozny, Walther, Sturtevant, Sommer aktaran Neufeld, *The Hittite Laws,* 151-152; Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", s. 473-474; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 186; Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 138.

[193] Alp, "Hitit Kanunları Hakkında", s. 473-474.

[194] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 186

[195] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 138.

[196] Güterbock, Hrozny, Walther, Sturtevant, Sommer aktaran Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 151-152.

[197] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 209.

[198] Balkan, "İçgüveylik", s. 152.

[199] Neufeld, *The Hittite Laws,* s.124-125.

[200] Neufeld, *The Hittite Laws,* s.152-153.

isimlendirmekte bununla da gelecekte doğması muhtemel olan torunlarının kendisi gibi köle değil de özgür olmasını garanti altına almayı amaçlamış olabileceğini eklemektedir.

Hoffner[201] da bir kölenin özgür bir damat almasını özgür torun arzusu ile açıklamaktadır. Bryce[202] özgür damada ödenen "*kušata*"yı damadın özgürlüğüne eşitlemektedir, yani damadın özgür konumunun korunabilmesi için bir bedel ödenmesi gerekmektedir. Zengin kayınpeder ise özgür torunlar istediği için bu yolu izlemektedir. Hitit yasaları da ebeveynlerden birinin özgür olması ve başlık parasının ödenmesi şartıyla buna izin vermektedir. Bryce, ayrıca iç güveyisi evlilikler vasıtasıyla erkek üyesi az olan ailelerin aile topraklarının işlenmesi ve ailenin öz erkek çocuğunun yerine getirmesi gereken sorumluluklarını yerine getirmesi için bir nevi "koca ithal edildiğini" belirtmektedir.[203] Ayrıca askeri seferlerin doğurduğu riskler dolayısıyla genç erkek kaybının fazla olmasının veya erkeklerin kralın sürekli ordusunda, tapınaklarda, kâtiplik ve genel bürokraside kullanılmasının ailelerdeki erkek bireylerin azlığına neden olabileceğine de eklemektedir.

Diğer taraftan öz bakımından miras konusuna değinen 27. maddenin alt metninde iç güveyisi meselesine atıfta bulunduğu düşünülmektedir.[204] Söz konusu maddede geçen "*Eğer bir adam karısını alır [onu evine] götürürse, onun çeyizini <de> kendisi için oraya taşır. Eğer kadın o[rada ölürse o zaman] adamın malı yanar, adam onun çeyizini kendisi için alsın. Ve eğer o (kadın) babasının evinde ölürse ve ke[ndi] çocukları*[205] *[varsa], onun çeyizini adam [al]ma[sın]*"[206] ifadeleri kadının sağ iken babasının evinde kalabildiğini göstermektedir. Kadının babasının evinde ölmesi onun kocasından ayrı yaşıyor veya geçici bir süreliğine babasının evinde ziyarette bulunuyor olabileceği gibi ihtimalleri akla getirmekte ise de

[201] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 186.

[202] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 138-139.

[203] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 140.

[204] Balkan, "İçgüveylik", s. 151; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 181-182.

[205] Hitit toplumunda sadece erkek çocuklar mirastan pay alabildikleri için kanun maddesinin bu kısmı bazı yerlerde "*….kendi oğlu varsa..*" şeklinde tercüme edilmiştir. (Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 127; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.37- dipnot)

[206] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 51; Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 8; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 37.

Goetze,[207] Balkan[208] ve Imparati[209] adamın iç güveyi olduğunu ve dolayısıyla karısıyla beraber kayınpederinin evinde yaşadığı ileri sürmektedirler.

2.3.2. Farklı Sınıflar Arasında Evlilikler

Hitit kanun maddelerine göre Hitit toplumunda farklı sınıflar arasında evliliğin önünde herhangi bir yasal engel bulunmamaktadır. Öte yandan yasa maddelerinin bu tür evliliklere izin veriyor olması köle ve özgür sınıf arasında yapılan evliliklerin yaygın olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda, evvela Hitit toplumsal sınıflarına değinmek yerinde olacaktır.

"Büyük Aile"[210] olarak adlandırılan Hitit kraliyet ailesi dışında kalan halk, yasal olarak özgür ve köleler olmak üzere iki sınıfta gruplandırılmaktadır. Özgürler metinlerde Akadca *LÚ ELLUM/MÍ ELLETUM* ve Hititçe "*arawanni*-"[211] sözleriyle ifade edilmekte olup bunlar daha çok ekonomik açıdan bağımsız kesimdir; toprak sahipleri, zanaatkârlar, dokumacılar, deri ustaları, demirciler düşük rütbeli memurlar Hitit toplumunun özgür kesimini meydana getirmektedir. Özgür kesimin kölelerden en temel farkı alınıp satılamıyor olmasıdır. Hititçe metinlerde *ÍR/ARAD*[212] ve *GEMÉ*[213] ile ifade edilen köleler Hitit İmparatorluğu'nda toplumun

---

[207]Goetze, *Kleinasien,* s. 105; aktaran Balkan, "İçgüveylik", s. 152.

[208] Balkan, "İçgüveylik", s. 151.

[209] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 201.

[210] KBO III I 31 ve 49; KUB XI 23-24'te Büyük Aile *"šalli haššatar"* şeklinde geçmektedir: Gary Beckman, "*The Hittites Assembly*", Journal of the American Oriental Society, Vol. 102, No.3, 1982, s. 442.

[211] *arawanni*= ELLU, ELLETU (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.77; Puhvel, *Etymological Dictionary* V1, s. 119; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 43.

§93 *tákku LÚ-an* ***EL.LAM*** *ta-pí-eš-ni ap-pa-an [(zi an-da-š)] a-an pár-na na-a-ú-i*

Eğer ***özgür*** *bir adamı eşikte yakalarlarsa, evin içine henüz… (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 92-93)

[212] *ÍR= ARAD*: Hizmetçi, Uşak, Esir, Köle *(*Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 74; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 81)

§34: *tákku* ***ÍR-iš*** *A.NA SAL^{TIM} ku-ú-ša-ta píd-da-a-iz-zi na-an-za*

Eğer bir erkek ***köle****, bir kadın için başlık öderse ve onu kendisi için… (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57)

[213] *GEMÉ*: Kadın köle (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 127)

§35 *ku-ú-ša-ta-aš-ši Ú.UL píd-da-a-iz-zi na-aš I[NA M]U.$_3$. [KAM* ***GEM]É****-aš-ša-ri-eš-zi*

…ve onun için başlık öderse, o zaman o (kadın) üçüncü [yıl]da ***[köl]e*** *olur. (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57)

en alt tabakasını oluşturmaktadır. Nüfus sayım listeleri, kölelerin çiftliklere dağıtım kayıtları,[214] tapınak kayıtları[215] ve direktif metinleri ile yasalar Hitit toplumunda köleliğin varlığını kanıtlayan dokümanlar olması bakımından önemlidir.

Hitit toplumunda özgür insanlar ödeyemedikleri borçlarından veya işledikleri bir suçtan dolayı belirli bir süre için köle olabilmektedir. Belirlenmiş süre konusunda kayda geçmiş bir kural olmamakla beraber her durumun kendi içerisinde değerlendirilerek kölelik süresine mahkeme tarafından karar verildiği düşünülmektedir.[216] Borç sebebiyle kölelik borcun ödenmesi ve kralın affetmesi gibi durumlarda sona erebilmektedir, bununla beraber kanun maddesi §44A'nın işaret ettiği üzere mahkeme tarafından belirlenen süre dâhilinde cinayete kurban giden bir kimsenin ailesine ya katili ya da katilin oğullarından birisi köle olarak verilmektedir.[217] Bunun dışından antik medeniyetlerin köle anlayışına uygun düşecek bir biçimde Hititlerde de köleler, tıpkı diğer malların alınıp satılması gibi Levant pazarlarından alınabilmekte ve satılmaktadır.[218]

Hitit toplumun bir diğer önemli belki de en büyük köle kaynağını ise askeri seferler sırasında getirilen köleler oluşturmaktadır. Hitit metinlerinde Sumerce *NAM.RA*[219] ideogramı ile ifade edilen ve Hititçesi *arnuu̯ala-/arnuwala*[220] olan bu grup için "sivil esir",[221],"ganimet"[222] ve "köle" adlandırmaları yapılmakla beraber memleketlerinden kendi rızaları dışında alındıkları ve koşulsuz bağlanmak üzere efendilerine verildikleri için "köle" olarak anılmaları gerektiği düşünülmektedir.[223] *NAM.RA*'lar savaş sonrası mücadele sahasından ve çevresindeki yerleşim

---

[214] KBo XVI 60; KBo XVI 66; KUB XXVI 54; KUB XLVIII 105 ö.y. 9 vd.

[215] KUB XXXVIII 12 a.y. IV 10-18

[216] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 67.

[217] §44A: *Eğer bir adamı biri ateşe iterse ve o ölürse, o zaman ona bir erkek evlat geri versin (*Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 51-52; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 63; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 14)

[218] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 68.

[219] §112 *[ták-ku A.NA* ***NAM.RA*** *ḪI.]A A.ŠÀLAM ŠA LÚ GIŠKU ḫal-ki-in pí-an [(zi)]*

[Eğer ***sivi]l [tutsaklara****] bir zanaatçının ekin alanı ve buğday verilirse… (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 127; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 34)

[220] Kelime anlamı "*sevk edilmiş*"tir . Alp, "NAM.RA'lar, s. 254, 259; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 83; Bryce, 2005, s. 450.

[221] Sedat Alp, "Sosyal sınıf NAM.RA'lar ve Ideogram'ın Hititçe Karşılığı", *Belleten*, XIII, Sayı 50, 1949, s. 248.

[222] Alp, "NAM.RA'lar, s. 249; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 83/ 367.

[223] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 67.

yerlerinden alınan[224] kadın ve erkeklerden[225] oluşmaktadır. Bu ganimet insanlarından KUB VIII 43-5'te[226] "Kralın *NAM.RA*'ları" şeklinde bahsediliyor olması *NAM.RA*'ların sadece krala ait olduklarını ve kraldan başka herhangi bir kişinin kontrolüne verilmediklerini ortaya koymaktadır. Kral tarafından yedek askeri güç olarak kullanılan *NAM.RA*'lar aynı zamanda tapınaklarda[227] ve zirai işletmelerde de görevlendirilmektedir.[228] Bunların dışında III. Hattušili ile Tiliura şehri arasında yapılan KUB XXI 29 no'lu antlaşma metni, sınır bölgelerinde güvenliği ve denetimi sağlamak adına *NAM.RA*'ların yeni yerleşim yerleri oluşturmak veya var olan nüfusu arttırmak amacıyla iskân ettirildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Söz konusu antlaşmada yer alan ifadeler şu şekildedir:

> "*Tiliura şehri Hantili'nin gününden beri boştu. Babam Muršili onu tekrar inşa etti, fakat onu iyice iskân etmedi. Onu silah ile yendiği NAM.RA'ları ile iskân etti. Sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura'nın]eski sakinlerini çekip [aldım] ve (ben) majeste, onları geri geti[rdim] ve onları tekrar Ti [liura]'da [iskân ettim]*."[229]

Son olarak CTH 530 numaralı metin,[230] ele geçirilen ve Hatti Ülkesi'ne getirilen *NAM. RA*'ların hangi kriterlere göre değerlendirildiğinin çerçevesini sunması bakımından kıymetlidir.

---

[224] Alp, "NAM.RA'lar, s. 248.

[225] KUB XXVI 69 ve KUB XIII 35 no'lu metinler kadınların da NAM.RA olarak Hatti memleketine getirildiğini ortaya koymaktadır. KUB XIII 35: "*Saraydan-bana tekrar verdikleri NAM.RA'ları- bir erkek ev hizmetçisi ve bir kadın - (teslim) aldım*" (Alp, "NAM.RA'lar", s. 247-248)

Öte yandan Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Cilt III, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 147'de NAM.RA'ların sadece eli iş tutan erkeklerden oluştuğunu ifade etmektedir.

[226] Alp, "NAM.RA'lar", s. 251.

[227] KUB 38.12/CTH 517: Onun (Tanrının) NAM.RA'ları sayılmıştır. Ona (Tanrıya) tapınak görevlileri tahsis edilmiştir. (Muhibbe Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri. (Keilschrift urkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1825, İstanbul 1973, s. 7)

[228] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 67.

[229] Alp, "NAM.RA'lar", s. 245-246.

[230] *[ ]x-ni-˹ša-an˺-x-˹iš DINGIR˺Pí-˹ir˺-[u]a KI.MIN DINGIRUTUŠIma-kán ki-i da-a-iš I É ŠÀ.BA! XL **NAM.˹RA˺** XXI EN.TU7 pa-r[a]-˹a ap˺-pa-an-zi LÚUŠ.BAR ŠA É.GAL URUḪar-ua-ši-ia-aš I GU4 XXVIII UDU XLVI PA III BÁN ZÍZ ŠE I-NA É.˹GAL˺LIM-at-kán pu-nu-uš-šu-an-zi EGIR-pa GAR-ri ŠU.NÍGIN.GAL L ÉTUM ŠÀ.BA! VI ME XXXVIII **NAM.˹RA** ŠÀ˺.BA XLVI NAM.RA LÚKUŠ7˹GUŠKIN˺ 12' X **NAM.RA** É.GAL LÚSANGA I ME III NAM.˹RA˺ É URUḪa-ari-ia-ša XL **NAM.RA** ˹LÚ.MEŠ˺UŠ.BAR URUḪa-ri-ia-ši-ia-ši-iš I ME XC EN.TU7 pa-ra-a VIII GU4 II ME II UDU II ME XCV PA II BÁN ZÍZ ŠE XV PA IV BÁN GEŠTIN I-NA É.GALLIM-at-kán pu-nu-uš-šu-ua-an-zi EGIR-pa GAR-ri III ME XXIV ALAM KÙ.BABBAR GUŠKIN I LI-IM ˹IV UDU˺-ma*

Bahsi geçen metinde *NAM.RA*'lar meslek ve yeteneklerine göre gerekli görülen yerleşim yerlerine ve tapınaklara gönderilmektedir:

> "*x kentinde Tanrı Piṛua (için) majeste aynı şekilde bunlar koydu/yerleştirdi: 1 ev, içinde 40 NAM.RA, (onların içinden) 21 mutfak görevlisi tahsis ederler. Ḫarwašiya kenti sarayının dokumacı(ları): 1 sığır, 28 koyun, 46 PA ölçüsünde ve 3 BÁN ölçüsünde kızılca buğday, tahıl. Onlar sarayda soruşturulur/incelenir ve (buna göre) tekrar konulur/yerleştirilir. Toplamda: 50 ev, (bunun) içinde 637 NAM.RA, (bunun) içinde 46 NAM.RA araba savaşçısı/baş seyis, 10 NAM.RA saray rahibine, 103 NAM.RA Ḫariyaša kenti evine 40 NAM.RA Ḫariyaši kenti dokumacıları, 190 mutfak görevlisi, 8 sığır, 202 koyun, 295 PA ölçüsünde ve 2 BÁN ölçüsünde kızılca buğday, tahıl 15 PA ölçüsünde ve 4 BÁN ölçüsünde şarap. Onlar sarayda soruşturulur/incelenir ve tekrar konulur/yerleştirilir.324 gümüş (ve) altın heykel ve 1004 koyunu majeste verir.*"[231]

Hititler İmparatorluğu'nda ekonominin temeli tarıma dayanmaktadır, tarımda meydana gelecek herhangi bir aksaklık ekonomik olarak toplumu ve devleti zorda bırakacağı için tarımla ilgilenen nüfusun oranı iyi ayarlanmalıdır. Bu sebeple *NAM.RA*'lar, yönetim tarafından genelde büyük zirai işletmeler olmak üzere ihtiyaç duyulan tarımsal alanlarda çalıştırılmak üzere görevlendirilmiştir. Yine bununla ilintili olarak *NAM.RA*'ların görev yerlerini terk etmeleri yasaklanmıştır. Ekonominin bekası için önemli bir unsur olan *NAM.RA*'lar aynı zamanda müzakere ve mücadele konusu olmuşlardır.[232]

Kölelerin ekonomik sistemdeki yerleri hizmet sektörü ile ilgili olduğu düşünülmektedir.[233] Kanun maddesi 158'de yer alan "*Eğer bir adam ücret karşılığında işe girerse, ekin demetleri bağlanır, nakil arabaları <üstüne onları> alır, saman evi<ne> <=ambara> <onları> kapatır, harman için yer temizlenir, [(üç ay)] için onun ücreti otuz PA buğday<dır>. Eğer bir kadın buğday kaldırma için/sırasında ücret karşılığında işe alınırsa iki ay çin <işveren> on iki PA buğday versin.*"[234] ifadeleri neticesinde ücret karşılığında çalıştırılan

---

*DINGIR'UTU-ŠI pa a-i (*Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 51*, (Dresdner Beiträgezur Hethitologie, Band 15, 2004, s. 36-37.)

[231] Ali Osman Tir, "NAM.RA'ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler", *Archivum Anatolicum*, 12/1, 2018, s. 101.

[232] Alp, "NAM.RA'lar", s. 249 bkz. KBo III 3 III 12 v. d.; IV 4 IV 28 v. d., 42 v. d.

[233] Horst Klengel, "The Economy of the Hittite Household (É)", *Oikumene 5*, 1986, s. 30.

[234] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 149-151; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 42; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 126-127.

kişilerin köle olabileceği ve bu kimselerin sosyal statüsüne göre ücret aldıkları düşünülmektedir.[235] Tarımda işçi olarak çalıştırılmaları dışında kanun maddesi 176b ve 177'nin ortaya koyduğu üzere köleler, çömlekçi, demirci, marangoz, deri işçisi, keçeci ve dokumacı olarak çeşitli zanaat kollarında faaliyet göstermekle beraber aldıkları ücretler eğitimli olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir.[236] Hitit toplumunda görüldüğü üzere kölelerin kazanç elde etme hakları bulunmaktadır,[237] diğer taraftan Eski Krallık döneminde mülk edinme ve arazi işleme hakları[238] bulunmakla beraber bu hakları İmparatorluk döneminde kaybederek tamamen efendilerin malı durumuna düşmüşlerdir.[239]

NAM.RA'lar kanun maddelerine göre köle ile özgür arasında yer almaktadır; hürlere nazaran daha az, kölelere nazaran daha fazla hukuki hakka sahip olmakla beraber kanun maddeleri arasında kölelere uygulanacak ceza miktarlarının belirlenmiş olmasına karşın *NAM.RA*'lara uygulanacak cezalar hakkında bir tespit yapılmamış olması onların ceza hukukunda özgürlerin kurallarına tabi olduklarını düşündürmektedir.[240] Hitit İmparatorluğu'nda efendilerin köleler üzerinde sınırsız hakları bulunmaktadır. Efendi, kölesi suç işlediği zaman bedensel sakatlama cezası verebilmektedir; fakat bu cezalandırma şekli efendinin iş gücü kaybına neden olacağı için kölenin yerine suçtan mağdur olan tarafa tazminat ödemeyi de tercih edebilmektedirler. Bunun dışında kölesini evinden uzaklaştırmayı da seçebileceği kanun maddeleri tarafından şu şekilde ortaya konmaktadır:

---

[235] Esma Reyhan, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, Sayı 47, 2010, s. 80.

[236] §**176B:** *Eğer bir zanaatçıyı biri satın alırsa ya da bir çömlekçiyi, bir demirciyi, bir marangozu, bir deri işçisini, bir keçeciyi, bir dokuyucuyu ya da bir … imalatçısını bir satın alırsa, on şekel versin.*

§177: *Eğer eğitilmiş bir kuş…-ini biri satın alırsa yirmi beş şekel gümüş versin. Eğer eğitilmemiş bir erkeği ya da bir kadın satın alırsa, yirmi şekel gümüş versin.* (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 165; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 48-49; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.141)

[237] Bazı kanun maddelerinde kölelerin işledikleri suçlara karşılık tazminat ödeme cezası aldıkları görülmektedir. Bu durum, Hitit toplumunda kölelerin efendilerine hizmet dışında başka maddi gelir kaynaklarına sahip oldukları düşüncesini desteklemektedir. Bkz. §95, 97, 121, 132, 133, 142, 172.

[238] **§52**: *Taş evin erkek kölesi, Kralın oğlunun kölesi, …-ın Beyi, onlar ki zanaatçıların aynı oranında bir ekin alın tutarlar, luzzi'yi yerine getirsinler*. (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 71; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 23; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 80.

[239] J. G. Macqueen, *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, London, 1996, s. 75.

[240] Alp, "NAM.RA'lar", s. 253.

§95 *Eğer bir köle bir ev<de> hırsızlık yaparsa, bütünüyle tam <değerini> versin, hırsızlık için ceza olarak altı şekel gümüş versin ve kölenin burnu <ve> kulakları kesi<ilsin> ve geriye sahibine verilsin. Eğer çok çalarsa ona çok yükümlülük bağlansın; eğer az çalarsa ona az yükümlülük bağlansın; eğer onun sahibi derse: "onun için <ben> tazmin ediyorum", o zaman tazmin etsin, ama eğer reddediyorsa, o zaman işte o köleyi öteye iter.*[241]

§99 *Eğer bir köle bir evi yakarsa ve sahibi <onun> için tazmin ederse, kölenin burnu <ve> kulakları kesilsin ve o sahibine geri verilsin ama eğer <sahibi> tazmin etmezse, o zaman işte o köleyi öteye iter.*[242]

Yasa maddeleri dışında KUB XIII 4 (CTH 264) numaralı metinden Hitit toplumunda efendinin köle üzerinde sınırsız haklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu metinde efendisini kızdıran köleye ölüm cezası verme veya bedensel olarak sakatlama yetkisinin efendisinde olduğunun altı çizilmektedir. Dahası bu cezalandırmaya kölenin bütün ailesinin de dâhil edilebileceği net bir biçimde ortaya konmaktadır:

"*İnsan(lar)ın ve tanrıların ruhen herhangi bir farkı (var mıdır)? Asla böyle bir (fark) yok(tur), (onlar) ruhen bir(dir). Bir köle beyinin huzuruna çıktığı zaman o yıkanmış ve temiz (elbiseler) giyinmiştir ve ona ya yiyecek verir ya da ona içecek verir. Beyi yiyip içtiğinden ruhen rahatlamış(tır) ve ona (karşı) hoşnutluk duyar. Ayrıca o ne zaman devamlı ihtimam görmüşse (kölesini) suçlamaz. Tanrının ruhu (da) herhangi bir (şekilde) farklı (mıdır)? Eğer ne zaman kölesi beyini kızdırırsa onu ya öldürürler ya da onun burnunu, gözlerini, kulaklarını yaralarlar ya da onu, karısını, çocuklarını, erkek kardeşini, kız kardeşini, hısmını, soyunu ister köle ister cariye (olsun) [yakalar]lar. O*

[241] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 95; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 29; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 94.

[242] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 97; Neufeld §95 ve 99'un son cümlelerini "*Eğer tazmin etmeyi reddediyorsa, köleyi teslim eder*" şeklinde tercüme etmiştir (Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 30). Diğer taraftan Hoffner'in tercümesi ise "*Eğer tazmin etmeyi reddediyorsa, o köleyi kaybeder"* şeklindedir (Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 96-97). Imparati, Neufeld ve Hoffner'ın tercümesinde farklar bulunmakla beraber asıl varılmak istenen nokta esasında benzerdir. Efendi, kölesi üzerinde sınırsız hakka sahiptir, suç işlediği zaman isterse kölesinin arkasında durabilir, isterse onu evinden gönderebilir veya karşı tarafa teslim edebilir. Dikkat çeken bir diğer husus da sebep ne olursa olsun kölenin el değiştirebilmesi için sahibinin izninin gerekli olmasıdır. Imparati'nin kanun maddesi 95 ve 99'un neden bu şekilde tercüme edilmesi gerektiği hakkındaki açıklaması için bkz, Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 243-245.

zaman adı geçeni öte yana çağırırlar (da) ona hiçbir şey yapmazlar mı? Ne zaman o öl1üm cezasına çarptırılırsa, tek başına ölmez soyu da ona katılır."[243]

Bu noktaya kadar Hitit toplumunda var olan kölelik anlayışının klasik kölelik anlayışından farklı olduğu net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu durum, Hititlerde daha da ileri giderek kendisini kölelere verilen yasal haklarda göstermektedir. Kanun maddeleri incelendiği zaman Hititlerde toplumun her düzeyde temsil edildiği görülmektedir, bu bağlamda köleler de belirli yasal haklara sahiptir ve dahası kölelere karşı yapılan muamele de yasa tarafından düzenlenmektedir. Bu düzenlemenin amacı Hititlerin bütün toplum düzeylerini gözetecek kadar insan haklarına önem veriyor oluşundan ziyade ekonomik olarak köle iş gücüne muhtaç olan devletin kölelerin bir şekilde zarar görmesini engelleme dolayısıyla köle sahiplerinin ekonomik olarak zarara uğramasını engelleme çabası olmalıdır.

Hitit kanunlarının çerçevesi toplumun bütününü kapsayacak şekilde geniştir ancak kanunların herkese eşit ve adil davranmadığını da açıktır. Kölelerin taraflardan biri olduğu durumlarda kanunlar farklı yaptırımlar uygulamaktadır. Örneğin; kölelere karşı işlenen suçlarda ödenen tazminat, özgür bir insana karşı işlenen suçlarda ödenen tazminatın yarısı kadardır:[244]

§1 *[Eğer bir adamı] ya da bir kadını [bir kav]ga [sonucu] biri öldürürse, [onu teslim etsi]n ve erkek ya da kadın dört kişi versin ve <böylece suçu> [evinden uzaklaştırır*].[245]

§ 2 *[Eğer bir erkek köleyi] ya da bir kadın köleyi bir kavga sonucu biri öldürürse, onu teslim etsin ve erkek ya da kadın [iki kiş]i versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.*[246]

Kanunda ifade edilen suçlara verilen cezalar suçun boyutuna ve karşı tarafın mağduriyetine göre değişmekle beraber burada göz önünde tutulan husus suçu kimin

[243] Aygül Süel, *Hitit Kaynalılarında Tapınak Görevlileri İle ilgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 22-25; Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 68.

[244] Bkz. §4, 8, 12, 14, 16, 18.

[245] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 37; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 1; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 17

[246] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 37; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 1; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 17.

işlediğidir. Suç işleyen bir köle aynı suçu işleyen özgür bir insana nazaran yarı yarıya daha az ceza almaktadır.[247] Kanun maddesi 93, bu uygulamayı net bir biçimde ortaya koymaktadır:

> § 93 *Eğer özgür bir adamı eşikte yakalarlarsa, evin içine henüz girmemiştir, on iki şekel gümüş versin. Eğer bir köleyi eşikte yakalarlarsa evin içine henüz girmemiştir, altı şekel gümüş versin.*[248]

Kanun maddeleri kölelere evlenme hakkı verildiği konusunda da bilgiler sunmaktadır; buna göre Hitit toplumundan özgürlükten yoksun olmak bir aile kurmanın önünde engel teşkil etmemektedir. Öte yandan daha önce de belirtildiği üzere kanun maddelerine konu olan durumlar toplumda genel olarak uygulanmayıp istisnaları teşkil etmektedirler, bu bağlamda kölelere evlilik hakkı verilmiş olması her kölenin özgürce evlenebildiği anlamına da gelmemektedir. Öncelikli olarak köle sahibinin buna izin vermesi daha sonra da başlık parasının bir şekilde ödenmesi gerekmektedir. Esasında boşanma konusuna değinen 31, 32 ve 33. maddeler, toplumun farklı grupları arasında evlilik bağı kurulduğunu ortaya koyan ilk maddelerdir. §31, özgür bir erkekle köle bir kadının, §32 ve 33 ise köle bir erkeğin özgür veya köle kadınla evlenmesine değinmektedir:

> §31 "*Eğer özgür bir adam ve bir kadın köle…<iseler> ve bunlar birlikte yaşıyorlarsa ve onu kendisi için karısı olarak <o> alırsa ve kendisi için bir çocuk yaparsa*…"
>
> §32 "*Eğer bir erkek köle <özgür> bir kadını karısı olarak alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekilde*dir."
>
> §33 "*Eğer bir erkek köle bir kadın köle alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekildedir.*"[249]

§34 ve 35'te ise özgür ve köle arasında yapılan evliliklerde "*kušata*"nın önemine değinmektedir. Kanun maddesi 34'te geçen "*Eğer bir erkek köle, bir kadın için başlık parası öderse ve onu kendisi için karısı olarak alırsa o zaman onu (=kadını) hiç kimse dışarı*

[247] Bkz. § 95, 97, 99, 101, 105, 121, 132, 133, 142, 143, 170, 172.

[248] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 93; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 28; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 91.

[249] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 40-42.

çıkarmaz"[250] ibareleri "kadının yeni evinden çıkarılamaması" için "*kušata*"nın ödenmiş olması gerektiğini vurgulamaktadır. Diğer taraftan madde 35'te yer alan "*Eğer özgür bir kadını bir yönetici ya da bir çoban k[açı]rır[sa] <ve> onun için başlık ödemezse, o zaman [o] kadın üçüncü [yıl]da [köl]e olur*"[251] ifadeleri "*kušata*" ödenmeden gerçekleşen evliliklerde kadının statüsünün değişeceğini ortaya koymaktadır. Imparati'ye[252] göre diğer kanun maddelerinin de altını çizdiği üzere Hitit toplumunda kadın evlendikten sonra kocasının sosyal statüsü her ne ise o statüye geçmektedir. Ona göre, kanun maddesi 35'te söz konusu olan evliliklerde evliliği geçerli kılan "*kušata*"nın ödenmiş olması değil belirli bir süre evli kalınmış olmasıdır. Bunun neticesinde de özgür olan kadın, kocasının sosyal statüsüne geçmekte yani köle olmaktadır.

Diğer taraftan bahsi geçen kanun maddesinde yer alan "*o zaman [o] kadın üçüncü [yıl]da [köl]e olur*" hükmü de tartışma konusudur. Imparati,[253] özgür olan kadının köle biri ile evlenmesi sonucunda üçüncü yılın bitiminde köle olduğunu ve büyük bir olasılıkla ömrünün sonuna kadar (veya evlilik süresince) bu sosyal konumunu koruduğunu ifade etmektedir. Buna göre üç yıldan önce sonlanan bu tür evliliklerde kadının eski sosyal statüsüne dönerek özgür olacağı beklenmektedir fakat kanun maddeleri veya başka bir metin buna örnek sunmamaktadır. Devamında Imparati, kendisinden önce David[254] ve Friedrich'in[255] söz konusu maddeyi bu şekilde tercüme ettiğini ve kendisinin de buna katıldığını ifade etmektedir. Neufeld[256] de bu maddeyi aynı doğrultuda yorumlayarak "*üç yıl içinde köle olur"* tercümesini yapmış olup 3 yıl sonra kadının köle olmasını Erken Roma hukukundaki *usucapio* ilkesine bağlamaktadır, *usucapio* zaman aşımından dolayı mülkiyet edinme şeklidir. Öte yandan Hoffner,[257] maddenin bu kısmını "*o (kadın) üç yıllığına köle olur*" şeklinde ele almakta olup 3 yılın sonunda köle olma ihtimalinin düşük olduğunu aksine söz konusu köleliğin sadece 3 yıl sürecek bir kölelik olduğunu belirtmektedir. Süresi önceden belirlenmiş bu köleliği ise "stajyer köleliğe" benzetmekte ve Hrozny, Walther, Sturtevant, Bechtel ve Goetze'nin de kendisi ile aynı fikirde olduğunu ifade etmektedir.

---

[250] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 42. (Imparati ve Hoffner tarafından bu maddede söz konusu olan kadının özgür olduğu ifade edilmektedir)

[251] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 43.

[252] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 208.

[253] Imparati*, Hitit Yasaları,* aynı yer.

[254] Martin David, *Worn en Wezen*, Leiden, 1934, s. 40.

[255] Johannes Friedrich, *Die Hethitischen Gesetze*, Brill, Leiden 1959, s. 27

[256] Neufeld, *The Hittite Laws,* s.150.

[257] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 186.

Aynı durum madde 175'te "*Eğer bir koyun çobanı ya da bir yönetici özgür bir kadını alırsa, o zaman o <=kadın> ya iki yıl ya da dört yıl <içinde> köle olur…*"[258] ifadeleriyle ele alınmıştır. Zaman kavramı üzerinden tartışma burada da söz konusudur. Imparati[259] ve Neufeld[260] köle ile evlenen özgür kadının iki veya dört yıl sonra köle olacağını ifade ederken; Hoffner,[261] kadının iki-dört yıl sonra veya iki-dört yıl için köle olacağını belirtmektedir. Friedrich[262] ise söz konusu sürenin evlenilen erkeğin mesleğine göre değiştiğini; çobanla evlenen kadının ikinci yılda, yöneticiyle evlenen kadının ise dördüncü yılda köle olduğunu ifade ederek önemli olanın meslek olduğu vurgusunu yapmaktadır. Netice itibariyle kanun maddeleri farklı sosyal sınıfların aile birliği kurmasının önünde bir engel teşkil etmemekle beraber kişilerin toplum içerisinde sosyal konumlarıyla ilgili çeşitli düzenlemeler önermektedir.

2.3.3. Hitit Toplumunda Kız Kaçırma

Daha önce de ifade edildiği üzere elde bulunan veriler Hititler coğrafyasında aile birliğinin daha ziyade aile büyükleri vasıtasıyla kurulduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan bazı kanun maddeleri genel toplum kurallarının, örf ve âdetin dışına çıkarak kaçan çiftlere işaret etmektedir. Bunlardan ilki 28A maddesidir: "*Eğer bir kız bir adam sözlenmişse/nişanlanmışsa <ve> bir başkası onu kaçırırsa, onu kaçırdığı anda, birinci adam <ona> ne [verdiyse] o zaman o <=diğeri> ona tazmin etsin; baba ve anne tazmin etmezler*."[263] Bu kanun maddesinde kaçma eylemini ifade etmek için "*pít-te-nu-zi*"[264] terimi kullanılmıştır, bu terim için bazı araştırmacılar "koşmaya-kaçmaya zorlar" veya "kaçırır" tercümesi yapmaktadır.[265] Bu sebeple, söz konusu kaçmanın gönüllü bir kaçış olduğu, öncesinde kadın ve erkeğin anlaştığı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Maddenin devamında sadece başlık parasının ödenmesi gerektiği ifade edilmekte

[258] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 163.

[259] Imparati*, Hitit Yasaları,* aynı yer.

[260] Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 48.

[261] Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 139-140.

[262] Friedrich, *Die Hethitischen Gesetze*, s. 79

[263] Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 53; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8.

[264] **§28A** *ták-ku* DUMU. MUNUS LÚ-i *da-ra-an-za ta-m[a-i-ša-an**] pít-te-nu-zi** ku-uš-ša-[a] pít -te-n[u-zi-ma-nu]* IGI-zi-iš *LÚ-aš k[u-i]t ku[it pė-eš-ta]…* (Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 38; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 53.)

[265] Imparati; Sturtevant ve Goetze'nin "*pít-te-nu-zi*" terimi için kendisiyle aynı anlamı önerdiğini ifade etmektedir. (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.203.) Friedrich de aynı tercümeyi tercih etmiştir (Friedrich, *Die Hethitischen Gesetze*, s. 25)

olup kaçan çiftin herhangi bir ceza almayacak olması mağdur tarafın mağduriyetinin giderilmesi koşuluyla kaçarak evlenmenin kanuna aykırı olmadığı izlenimi oluşmaktadır.

Bu konuya değinen diğer kanun maddeleri ise daha önce de değinilmiş olan 35. ve 37. maddelerdir. Kanun maddesi 37'de geçen ifadeler şu şekildedir: "*Eğer bir kadını biri kaçırırsa, ama peşlerinden bir yardım mangası giderse, eğer iki adam ya da üç adam ölürse, tazminat yoktur: 'Sen bir kurt oldun'*."[266] Bu kanun maddesinde de "*pít-te-nu-zi*"[267] terimi kullanılmış olup maddenin devamındaki ifadelerden burada söz konusu olan kaçırmanın gerçek bir kaçırma olduğu izlenimi edinilmektedir çünkü kaçırılan kadına yardım etmek veya onu kurtarmak için yardım mangası gitmekte, taraflar arasında kavga çıkmakta ve hatta yardıma gidenlerden bazıları ölmektedir.

Sonuç itibariyle Hitit toplumunda kız kaçırmanın varlığı kanun maddeleri tarafından onaylanmaktadır. Kullanılan terim vasıtasıyla değilse bile maddelerin sunduğu genel anlam çerçevesinde kaçırma eyleminin gönüllü olup olmadığı hakkında varsayımlarda bulunulmaktadır.

2.4.Arkeolojik Eserlerde Hitit Düğün Töreni Tasvirleri

Mevcut Hititçe çivi yazılı metinlerde evlenme törenlerinin nasıl yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulmak mümkün görünmemektedir, öte yandan arkeolojik veriler bu konuda dolaylı da olsa bilgiler sunmaktadır. Bitik Vazosu, İnandık Vazosu ve son olarak Hüseyindede Vazosu içerdikleri kutsal evlenme ve bayram töreni kutlama sahneleri ile Hititlerde evlilik törenlerinin olası tasvirini gözler önüne sermeleri bakımından paha biçilemez kaynaklardır.

---

[266] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 11; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 44.

"Sen bir kurt oldun": "Yırtıcı bir hayvan gibi davrandın"(Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57); "*Kana susamış hayvan gibi davrandın*" *(*Neufeld*, The Hittite Laws,* s. 11); "*Kanun dışı bir eylem dolayısıyla toplumdan uzaklaştırılma*" (Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe,* YKY Yayınları, İstanbul 2020, s. 188.)

[267] "*ták-ku SAL-an ku[(-iš-k)]**i pít-te-nu-zi** EGIR-an-da-m[a-aš-ma-a]-š-[kán] [ša]r-di-ja-aš pa-iz-zi…" (*Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 57*;* Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 44)

2.4.1. Bitik Vazosu:

Ankara'nın 42 km kuzeyinde yer alan Bitik Höyük'te (Kahramankazan/ Bitik Köyü) köylülerin kerpiç temini için açtıkları çukurda insan kabartmalı iri bir küpün parçalarını bularak Arkeoloji Müzesi'ne getirmeleri sonucunda 1942 yazında Remzi Oğuz Arık başkanlığında kısa bir dönem kazı çalışması yapılmıştır. Höyüğün kuzey yamacından çıkarılan çeşitli parçaların birleştirilmesiyle oluşan bir büyük üç küçük parçadan oluşan ve Eski Hitit döneminde tarihlenen vazo **(Res.1)** Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.[268]

Çömlekçi çarkında yapılan vazo, beş bölümden oluşmaktadır; üzerinde bulunan kabartma figürler daha ince çamurdan yapılarak üzerine yapıştırılmış ve fırınlanmıştır. Vazonun boyun kısmında tasvir edilen sahnede alçak taburelerde karşılıklı oturan iki figür bulunmaktadır; bunlardan solda duranı erkek, sağda duranı ise kadındır. Sağ kolunu ileri uzatan erkek, eliyle kadının başörtüsünü/yüzünü açarken sol eliyle de ona bir tabak[269]/içki kupası[270] sunmaktadır. Bu sahnenin bir kült töreninin eşlik ettiği "*Kutsal Evlenme/ Hieros Gamos*" [271] töreni olduğu ifade edilmektedir.[272]

[268] Tahsin Özgüç, "Bitik Vazosu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 1-2, 1958, s. 1-2.

[269] Özgüç, "Bitik Vazosu", s. 6.

[270] Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 56.

[271] Kökenleri Sumerlere dayanan *Hieros Gamos* hakkında bilgi için bkz. Helmut Uhlig, Sumerler/ Tarihin Başlangıcında Bir Halk, Telos Yayınları, 2007, s. 83 vd.

[272] Ekrem Akurgal, *Spaethethitische Bildkunst,* DTCF Arkeoloji Enstitüsü, Ankara 1949, s. 115'ten aktaran Özgüç, "Bitik Vazosu", s.5; Darga, *Hitit Sanatı*, s. 56.

Res. 1: Bitik Vazosu (Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 218)

Res. 2: Bitik Vazosu kutsal çift (Darga, *Hitit Sanatı*, s. 55)

2.4.2. İnandık Vazosu:

Günümüzde Ankara-Çankırı yolunun 109. km'de İnandık (Hanhana) Köyü'nün yanında ve Çankırı'nın 22 km güneyinde bulunan İnandıktepe, doğusunda Alacahöyük'le aynı hizada ve Boğazköy'ün 115 km batısında bulunmaktadır. İnandıktepe, Prof. Dr. Tahsin Özgüç ve Prof. Kemal Balkan'ın da dâhil olduğu kazı heyeti tarafından 1966 ve 1967 yılları arasında kazılmış ve bu çalışmalar sonucunda iki yerleşim yeri tespit edilmiştir; bunlar ilki asıl höyüğü oluşturan Termehöyük diğeri ise Termehöyük'ün karşısında bulunan doğal tepeye inşa edilmiş olan mabettir.[273]

Kazı ekibi tarafından mabetin 2. odasının kuzey dış duvarında, yerinde kırılmış olarak bulunan ve Eski Krallık dönemine (M.Ö. 1650-1400) tarihlenen[274] İnandık Vazosu'nun yüksekliği 82 cm gövde genişliği ise 43 cm'dir **(Res. 2-5)**. Koyu kırmızı kalın astarlı vazo çarkta yapılarak sert pişirilmiş ve parlatılmıştır. Farklı genişlikte altı frizi bulunan vazoya toprak kalıptan ayrı olarak yapılan kabartma tasvirler yapıştırılmış ve son olarak

[273] Tahsin Özgüç, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. XIII-XXI.

[274] Özgüç, *İnandıktepe*, s. XX; Collins, *The Hittites*, s. 131.

parlatılmıştır.[275] Bu frizlerin tamamında dini bir törene eşlik eden kutsal evlilik töreninin başından sonuna kadar tasvir edilmektedir. 3. frizin sağdan başlamak üzere en başında yatakları üzerinde oturan tanrı çifti görülmektedir; tanrıça dizlerini bükmüş bir şekilde oturmakta iken tanrı da gelinin duvağını açmaktadır, düğün alayı ise kutsal çifte doğru ilerlemektedir.[276]

[275] Özgüç, *İnandıktepe*, s. 16-17.

[276] Özgüç, *İnandıktepe*, s. 21-23.

Res. 3: İnandık Vazosu, cinsel birleşme, kutsal evlilik ve boğa kaidesi (Kurşun Cengiz, 15.09.2021)

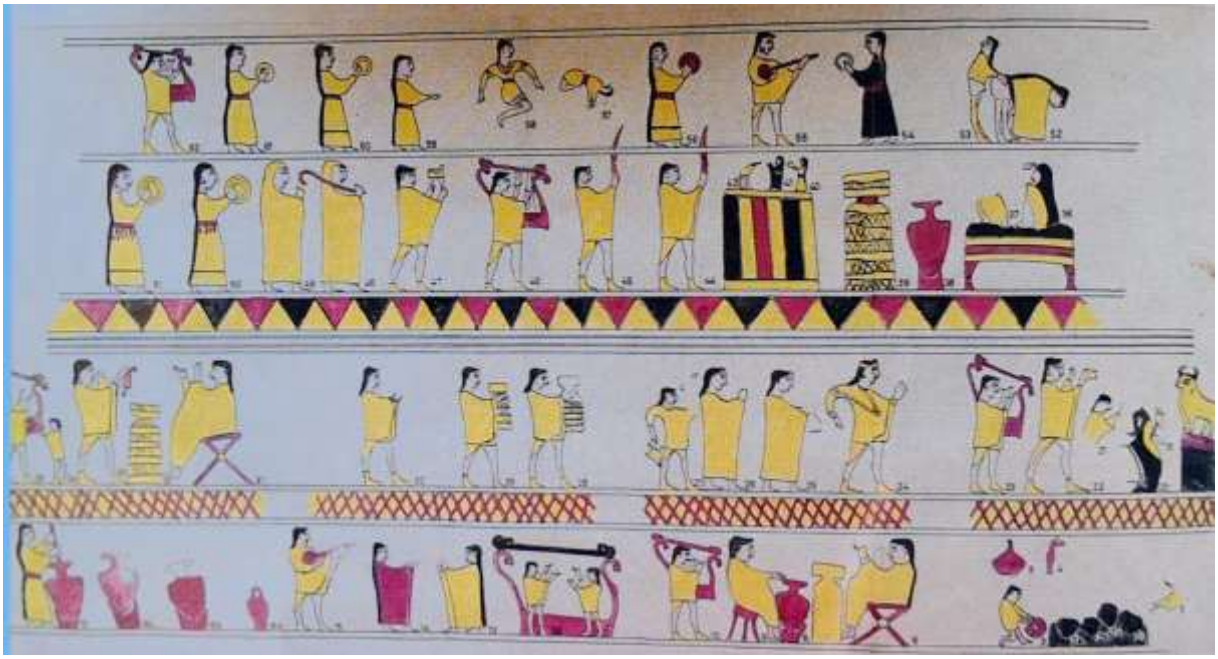
Res. 4: İnandık Vazosu, müzisyenler, tapınak ve sunak yapısı (Kurşun Cengiz, 15.09.2021)

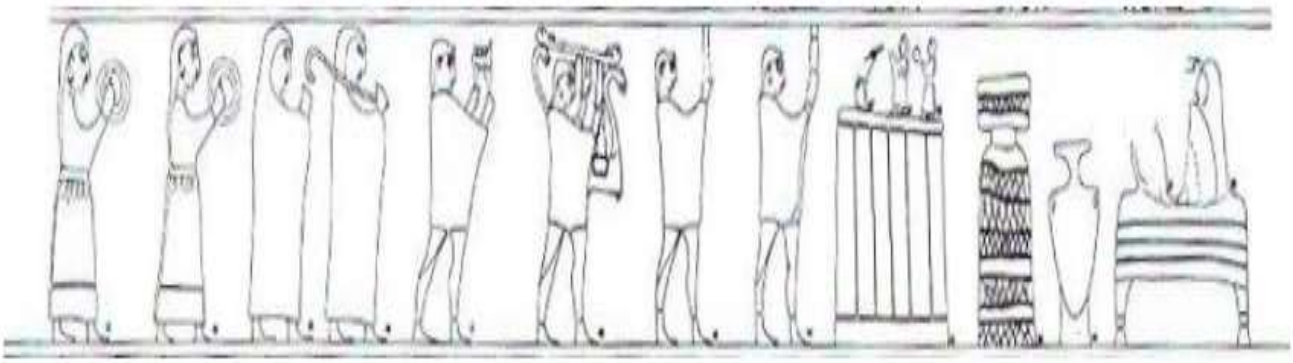
Res. 5: İnandık Vazosu, akrobatlar ve müzisyenler (Kurşun Cengiz, 15.09.2021)

Res. 6: İnandık Vazosu, müzisyen kadınlar, sunak ve aşçı kadın (Kurşun Cengiz, 15.09.2021)

Çiz. 1: İnandık Vazosu renklendirme (Ünal, *Din, Devlet*, s. 215)

Çiz. 2: İnandık Vazosu, 3. Frizde yer alan kutsal çift ve düğün alayı (Özgüç, *İnandıktepe*, s. 176)

Res. 7: İnandık Vazosu, Kutsal İzdivaç Yatağı'nda oturan kutsal çift (Kurşun Cengiz, 15.09.2021)

2.4.3. Hüseyindede Vazosu:

Hititlere ait evlilik törenleri hakkında bilgi veren diğer arkeolojik eser de Çorum sınırları içerisinde yürütülen kazılar çerçevesinde 1997 yılında Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım tarafından Hüseyindede Tepesi'nde temizlik çalışmaları yapılmıştır. Hüseyindede, Çorum'un Sungurlu İlçesi'nin 30 km kuzeybatısında bulunan Yörüklü Kasabası yakınlarında;

Boğazköy'ün 45 km güneybatısında ve İnandıktepe'nin 60 km batısında yer almaktadır. [277]Tek tabakalı, bir tepe ve yamaç yerleşimi olan ve Eski Hitit dönenime tarihlenen[278] Hüseyindede Tepesi'nde iki adet kabartmalı vazonun parçaları bir rahip idaresindeki küçük ölçekli dini yapılardan biri olduğu düşünülen I. No'lu yapının depo odasında bulunmuştur.[279] Şuan Çorum Müzesi'nde sergilenmekte olan Hüseyindede A Vazosu **(Res. 4)** 86 cm yüksekliğinde ve 50 cm genişliğinde yapılmış olup İnandıktepe Vazosu ile hemen hemen aynı ebatlara sahip olması, bu ölçülerin yerel tapınaklarda kullanılan kült vazoları için standart ölçü olabileceği fikrini desteklemektedir.[280]

Vazoda yer alan dört frizde tarım yılının başlangıcında kutlanan ilkbahar bayram kutlamaları tasvir edilmiştir.[281] Vazonun en geniş frizi olan 3. frizde **(Çiz. 3)**, merkezde bulunan tapınağın sağında yatak üzerinde iki kadın resmedilmiş olup soldaki siyahlı kadın sağdaki kadın tarafından süslenmektedir. Kadınların sağında yer alan erkek ise yataktaki kadınlara bir kap uzatmaktadır. Burada süslenen kadının tanrıça mı yoksa kraliçe mi olduğu net olarak anlaşılamamaktadır. Aynı şekilde yatağın sağında duran adamın da tanrı mı damat olan kral mı olduğu açık değildir. Yıldırım,[282] bazı araştırmacılarca bu çiftin kutsal çift olarak ifade edildiğini ve dolayısıyla kadının gelin olarak hazırlandığını belirtmekte fakat vazonun daha fazla ipucu vermemesinden ötürü bunun bir varsayımdan ileri gitmediğini de eklemektedir.

[277] Tayfun Yıldırım, "Hüseyindede", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 228.

[278] Yıldırım, "Hüseyindede", s. 231; Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", (ed.) A. Archi - R. Francia, *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma,* 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 838.

[279] Yıldırım, "Hüseyindede", s. 230.

[280] Yıldırım, "New Scenes" , s. 838; İ. Tunç Sipahi, "Hititlerde Dans-Müzik ve Günümüze Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Cilt 1 Sayı: 1, Ankara 2019, s.75.

[281] Yıldırım, "Hüseyindede", s. 236.

[282] Yıldırım, "New Scenes" , s. 844.

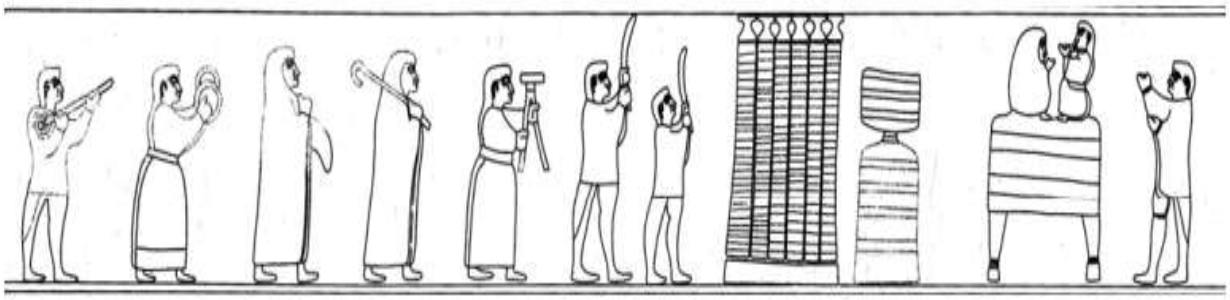

Res. 8: Hüseyindede A Vazosu: Düğün Alayı, Tapınak Yapısı, Kurbanlık Hayvanlar (Kurşun Cengiz, 22.09.2021)

Res. 9: Hüseyindede A Vazosu: Kutsal Çift, Ocak Taşıyan Kadın, Kurbanlık Hayvanlar

(Kurşun Cengiz, 22.09.2021)

Çiz. 3: Hüseyindede A Vazosu 3. Friz (Yıldırım, "New Secenes" s. 837)

Hitit toplumunda evlilik törenlerinin tam olarak Bitik Vazosu, İnandık Vazosu ve Hüseyindede Vazosu'nda tasvir edildiği biçimi ile gerçekleşip gerçekleşmediği kesin değildir. Bahsi geçen vazolarda tanrıların evlenmesi ve ilkbahar bayramı münasebetiyle düzenlenen son derece şatafatlı ve zengin kutlamalar tasvir edilmiştir. Diğer taraftan, sanat eserlerinin toplumdan tamamen bağımsız olarak ortaya konması mümkün olmadığından söz konusu vazolar toplumun kültürel hayatı hakkında genel bir çerçeve çizmesi bakımından son derece önemlidir. Halk nezdinde düşünüldüğü zaman düğün törenlerinin burada tasvir edildiği şeklinden çok daha küçük ölçekli yapıldığı düşünülebilir. Tamamen varsayım olmak üzere halktan birileri evlendiği zaman evlenecek çift hazırlanmakta, konuklara ikramlarda bulunulmakta ve müzik eşliğinde dans edilerek eğlenilmektedir.

3. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERDE BOŞANMAYA İLİŞKİN BAZI KAYITLAR

Hitit İmparatorluğu'nda doğrudan halk tabakasına ait bir boşanma belgesinin günümüze kadar ulaşmamış olması bu konuda etraflıca bilgi sahibi olunmasının önündeki en büyük engeldir. Diğer taraftan Hitit kanunlarında yer alan boşanma maddeleri, toplumda meydana gelen boşanmalar hakkında fikir vermesi bakımında önemlidir. Hitit toplumunda boşanmanın her ne kadar yaygın olarak görülmediği ileri sürülse de[283] aile birliğinin bozulması için resmi yollara başvurulduğu ve bu konuda Koloni Dönemi'nde olduğu gibi kadın ve erkeğe eşit haklar verildiği anlaşılmaktadır.

Hitit kanunlarında 31, 32 ve 33. maddeler boşanma neticesinde ortaya çıkan vekâlet konularına değinmekte olup, bu maddelerdeki "*anlaşamaz ya da ayrılırlarsa*" ifadeleri geçerli boşanma sebepleri olarak kaydedilmiştir. Bunun dışında herhangi bir boşanma gerekçesi bulunmamaktadır. Bu bağlamda maddeler, daha ziyade boşanma sonucunda tarafların mağduriyetlerinin giderilmesi için tavsiye niteliğinde karar görüntüsü vermektedir. İlaveten kanun maddelerinde boşanma taraflarının sosyal statüleri belirtilmiştir fakat hepsi için hükümlerin aynı olması boşanma noktasında statünün bir öneme sahip olmadığını akla getirmektedir. Diğer taraftan her iki tarafında vatandaş statüsünde olduğu boşanmalara yer verilmemiş olması da ilginçtir. Söz konusu maddeler şu şekilde sıralanmıştır:

[283] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 134.

Kanun maddesi 31: "*Eğer özgür bir adam ve bir kadın köle (...) <iseler> ve bunlar birlikte yaşıyorlarsa ve onu kendisi için karısı olarak <o> alırsa ve kendisi için bir ev ve çocuk yaparlarsa ve sonradan onlar ya anlaşamaz ya da ayrılırlarsa ve evi bölüşürlerse adam çocukları alsın, kadın kendisi için bir çocuk alsın*."[284]

Kanun maddesi 32: "*Eğer bir erkek köle bir kadını karısı olarak alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekildedir*."[285]

Kanun maddesi 33: "*Eğer bir erkek köle bir kadın köle alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekilde<dir>*."[286]

Öte yandan her ne kadar doğrudan Hitit halk tabakasına ait bir boşanma belgesi mevcut değilse de RS 17.226, 17.355[287] ve RS 17.159/CTH 107 [288] numaralı metinler Hitit toplumunun üst tabakasında boşanmaların ne şekilde gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. RS 17.226, 17.355 numaralı metin, sebebi bilinmemekle beraber Hitit Prensesi Ehli-Nikkal ile Ugarit Kralı Ammurapi'nin boşanması konu edinmektedir. Hititli bir prensesin vasal bir kraldan boşanması Hitit dünyası için emsalsiz bir örnektir.[289] RS 17.159 (CTH 107) numaralı metin ise Hitit İmparatorluğu'nun Suriye'deki vasali olan Amurru Ülkesi kralı Bentešina'nın kızı[290] ile Ugarit kralı II. Ammištamru'nun boşanmasına değinmektedir. Boşanma gerekçesi üstü kapalı bir şekilde geçiştirilirken Ammurrulu prensesin "büyük bir hata yaptığı" ifade edilmektedir.[291] Prenses, getirdiği çeyiz ve payına düşen mallarla beraber ağabeyi Amurru kralı

---

[284] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 9-10; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 40-41.

[285] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10, Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 41.

[286] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10, Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 42.

[287] J. Nougayrol, Le Palais Royal d'Ugarit IV, Mission de Ras Shamra, Cilt IX, Paris 1956, s. 208-210.

[288] Nougayrol, Le Palais Royal, s. 126-128.

[289] Trevor Bryce, bu belgenin bir boşanma belgesi olmasının yanı sıra Hitit İmparatorluğu'nun son yıllarında kral ve vassaller arasında yaşanan gerilimi ve devletin vasaller üzerinde azalan otoritesini göstermesi bakımından emsalsiz olduğunu ifade etmektedir. (Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites,* Oxford University Press, 2005, s. 328.)

[290] Döneme ait metinlerde kralın kızının adına yer verilmemektedir. Kralın kızı aynı zamanda IV. Tudhaliya'nın da yeğenidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlknur Taş, "Ugarit Kralı Ammi Tamru ile Amurrulu Prenses arasındaki Boşanma Davası ve Diplomatik ve Hukuksal Sonuçları", *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş) ve Eski Önasya'da Barış Paneli*, E.Ü. Kapadokya Araştırmaları Merkezi, Nevşehir 2005, s. 113-115.

[291] **RS 17.159/ 1-10**: *Hatti Ülkesi kralı Büyük Kral Majestem Tudhaliya'nın huzurunda Ugarit kralı Ammištamru, Amurru Ülkesi kralı Bentešina'nın kızını eş olarak aldı. Daha sonra o kadın Ammištamru'ya sıkıntı*

Šaušgamuwa'ya sığınmıştır.[292] Ammištamru, iki kere prensesin gönderilmesini talep etmiş[293] fakat Amurru kralı Šaušgamuwa bu talebi reddetmiş ve iki ülke arasında barış ortamı sağlanması için girişimlerde bulunmuştur. Netice olarak bu girişimler sonuç vermemiş prenses Ugarit'e geri gönderilmiş, bu süreçten sonra prensesten haber alınmamasından ötürü idam edilmiş olduğu düşünülmektedir.[294]

4. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERDE VELAYET ve VERASETLE İLGİLİ BAZI KAYITLAR

Soyun ve toplumun devamını sağlayan aile birliği, sonraki nesillere miras aktarımı sağlaması bakımından da son derece önemlidir. Hitit toplumunun babaerkil olduğundan daha önce bahsedilmişti; baba, diğer aile bireyleri üzerinde bütün tasarruf hakkını elinde bulundurmaktadır. Öte yandan aile birliğinin bozulması, boşanma ve ölüm gibi durumlarda maddi kazanımların ne şekilde paylaşılacağı ve sonraki nesillere nasıl aktarılacağı aile hukuku

---

*vermeye başladı. Ugarit Ülkesi kralı Ammištamru bu sebepten dolayı Bentešina'nın kızını hemen boşadı. (*Taş, "Ugarit Kralı", s. 117; Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, s. 311)

RS 17.372 A+360 A (II. Ammištamru'nun boşanma davası hakkında Amurru kralı Šaušgamuwa ile yaptığı antlaşma): *Bugünden itibaren Amurru kralı Bentešina'nın oğlu Šaušgamuwa Büyük Hanım'ın kızını yetiştirdi ve onu Ugarit kralı Niqmepa'nın oğlu Ammištamru'nun ellerinin arasına bıraktı. Ve o şöyle dedi: "O Kadın sana büyük bir hata yaptı. Fakat ben ne zamana kadar senin hanımını korumaya devam edeceğim? Sana karşı hata yapan Büyük Hanım'ın kızı buradadır*" (Taş, "Ugarit Kralı", s. 117)

[292] **RS 17.396 :** *"Amurru Ülkesi kralı Bentešina'nın kızı hem gümüş hem altın hem bakır hem tunçtan yapılmış eşyalar, hem hatırı sayılır ziyaretçilerin hediyeleri, hem hediyeler, süs eşyaları, hem erkek köleler, hem kumaşlar Ugarit'de Amurru Ülkesi kralı Bentešina'nın kızının olmuştur. Ugarit Ülkesi kralı Ammištamru'ya ait her şeyi elde etmiştir. Gelecekte Amurru Ülkesi kralı Bentešina'nın kızı bu eşyalar için Ugarit Ülkesi kralı Ammištamru'ya karşı ve onun oğullarına ve torunlarına hukuki itirazda bulunmayacak…" (*Nougayrol, Le Palais Royal, s. 127-128; Taş, "Ugarit Kralı", s. 122-123)

RS 17, 159: "*Bentešina'nın kızı Ammištamru'nun evine getirdiği her şeyi geri alacak ve Ammištamru'nun evini terk edecektir."(* Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, s. 311)

[293] **RS 17, 116**: "*Senin karının meselesine gelince, evet biliyorum bu kadın daha önce sana karşı hata yaptı. O bana iyi olmayan şeylerden bahsetti. Senin hakkında Kargamış kralına yazdım, o kadını buraya kabul ettim. O kadının ikinci defa bulunduğu yere geri göndermedim. Onu erkek kardeşlerinin yanına bıraktım. Benim kardeşim böyle bilsin, bak kardeşim sen ve ben kardeşiz. Biz tek ve aynı adamdan kardeşleriz*…" (Nougayrol, *Le Palais Royal*, s. 134-136; Taş, "Ugarit Kralı", s. 118-119)

[294] Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, s. 312.

konusunda bilgi veren en temel kaynak olan Hitit kanunlarında ayrıntılarıyla ele alınmamıştır. Bu durum, Hitit otoritesinin mülk edinme politikası ile mi ilintidir?

Hitit İmparatorluğu'nda ekilebilir tüm araziler saraya veya tapınaklara ait olmakla beraber tanrılar tarafından vekil olarak atanan kral, mülkiyeti kendisinde olmak üzere bazı yükümlülükler karşılığında mülki araziyi bir takım kişilere işletilmek üzere vermektedir. Merkezi otoritenin bir sonucu olarak şahsi toprak mülkiyeti hakkı sınırlandırılmış, devlete ait bu toprakların satışı, vârislere devri veya vârisler arasında pay edilmesi yasaklanmıştır.[295] Kendilerine arazi tahsis edilen kişilerin ölmesi durumunda mülkün kullanım hakları sona ermekte ve boş kalan mülkün kullanım hakkına kral karar vererek isterse başka birine isterse de ölen kişinin vârislerine devredilmektedir.[296] Bu durumun istisnasını ise bir takım kişilerin özel mülkiyetine verilen topraklar oluşturmaktadır. Kral tarafından arazi bağış belgesi düzenlenerek verilen bu topraklar diğer toprakların aksine miras olarak da bırakabilmektedir.[297] Hitit İmparatorluğu'nun söz konusu mülk edinme politikasından dolayı toprak sahibi olamayan sıradan vatandaşın bu hakkını kendinden sonra gelen nesillere aktarıp aktarmadığı açık değildir. Bu sebeple, Hititlerde veraset hukukunun konusu taşınmaz malların paylaşımı ve aktarımı olmayıp; çeyiz, çeşitli ev eşyaları gibi küçük çapta terekeler ve babanın üstünlük hakları olmalıdır.

Hitit veraset hukukunda çiftlerin boşanması durumunda malların ve çocukların paylaşımına açıklık getiren 31. madde şu şekildedir:

> "*Eğer özgür bir adam ve bir kadın köle… <iseler> ve bunlar birlikte yaşıyorlarsa ve onu kendisi için karısı olarak <o> alırsa ve kendini için bir ev ve çocuk yaparlarsa ve sonradan onlar anlaşamaz ya da ayrılırlarsa ve evi bölüşürlerse, adam çocukları alsın, kadın kendisi için bir çocuk alsın.*"[298]

Kanun maddesinden açıkça anlaşıldığı üzere anlaşamama veya ayrılma durumunda mal varlığı bölüşülmekte, kadın sadece bir çocuk almakta varsa diğer çocuklar babada kalmaktadır. Burada çiftlerin sosyal statüsünde eşitlik söz konusu değildir, özgür olan babanın daha fazla

---

[295] Esma Reyhan, "Hititlerde Toprak Tahsisi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s.481; Ahmet Ünal, *Anadolu III*, s. 144-146.

[296] Arif Ersoy ve Esma Reyhan, "Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler*", IV. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, s.127.

[297] Reyhan, "Toprak Tahsisi", s. 487.

[298] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 9; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 40.

çocuk alması maddi olarak daha fazla imkâna sahip olabileceğini fikrini akla getirmektedir. Kanun maddesi 32, KBo VI 2 ve KBo VI 3'te farklı şekillerde yer almaktadır:

> **KBo VI 2 § 32**: "*Eğer bir köle <özgür> bir kadını alırsa ve (kendisi için) [çocuklar yaparlar]sa, ne zaman ki mallarını [ayrı ayrı] bölerler, [çocukların] daha fazlasını [kadın alsın],ve bir çocuk erkek köle alsın."*[299]

> **KBo VI 3 § 32:** "*Eğer bir erkek köle bir kadını karısı olarak alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekildedir."*[300]

32. maddede ortak olan nokta malların taraflar arasında bölünmesidir. Bu durum Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da var olan boşanmanın ardından "malların eşit olarak paylaşılması" prensibinin Hititler döneminde de devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öte yandan, KBo VI 3 § 32'de hukuk kuralının işleme biçimi "*aynı şekildedir*" ibaresinden dolayı tam olarak anlaşılamamaktadır. Tek çocuğun velayeti cinsiyete göre mi sosyal statüye göre mi verilmektedir? Öte yandan KBo VI 2 § 32'de tek çocuğu alacak olan tarafın cinsiyetten bağımsız olarak sosyal statüye göre belirlendiği, bu sebeple köle olan babaya bir çocuk özgür olan anneye diğer çocukların verileceği açıkça ifade edilmektedir.

Çocukların velayetine değinen son kanun maddesi ise 33. maddedir. Yine burada da KBo VI 2 ve KBo VI 3 arasında farklar bulunmaktadır:

> **KBo VI 2 § 33:** "*Eğer bir erkek köle bir kadın köleyi alırsa ve (kendisi için)) [çocuklar yaparlar]sa, evlerinin böldükleri zaman <ve> mallarını ayrı ola[rak] bölerler, [çocukların] çoğunu [kadın köle alsın] ve bir çocuk erkek köle alsın."*[301]

> **KBo VI 3 § 33:** "*Eğer bir erkek köle bir kadın köleyi alırsa, hukuk kuralı onlar için aynı şekildedir."*[302]

Hitit kanunlarında çocukların velayeti hakkında bilgi veren bu 3 kanun maddesinden anlaşıldığı kadarıyla tarafların sosyal statüsü eşit olmadığı zaman köle olan tarafa bir çocuk verilmekte iken karşı taraf diğer çocukları almaktadır. Aksi durumda tarafların sosyal statüsü

[299] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 40.

[300] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 41.

[301] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 55; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 42.

[302] Imparati, *Hitit Yasaları*, s. 55; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 10; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 42

birbirine denk ise ayrılma durumunda tek çocuk babada kalırken diğer çocuklar anneye bırakılmaktadır.

Daha evvelce bahsi geçen 27. kanun maddesi evli bir kadının ölmesi halinde malının daha doğru tabirle çeyizinin ne şekilde el değiştirmesi gerektiğine açıklık getirmektedir. Buna göre kadın kendi evinde ölürse malları kocasına kalırken[303] babasının evinde ölmesi durumunda çocuklarına kalmaktadır. Söz konusu madde konuya şu şekilde açıklık getirmektedir:

> "*Eğer bir adam karısını alır ve [onu evine] götürürse onun çeyizini <de> kendisi için oraya taşır. Eğer kadın o[rada ölürse o zaman] adamın malı yanar, adam onun çeyizini kendisi için alsın. Ve eğer o babasının evinde ölürse ve ke[ndi] çocukları [varsa] onun çeyizini adam [al]ma[sın].*"[304]

Madde 192, erkeğin ölümü halinde malların durumu hakkında bilgi vermektedir fakat tabletin bozuk olması nedeniyle tamamını okumak mümkün olmadığından söz konusu maddeyi içeren KUB XXIX 34 numaralı metin "*Eğer bir adamın karısı ölürse o karısının kız kardeşiyle evlenirse herhangi bir ceza yer almaz*"[305] şeklinde tercüme edilmiştir. Diğer taraftan aynı maddenin KBo VI 26 numaralı metinde tercümesi " *Eğer bir kadının adamı ölürse adamın kendi bölümünü/payını karısı alsın, cezaya değer bir eylem değildir*"[306] şeklinde yapılmıştır. Buna göre yasalar kocası ölen kadına kocasının mallarını alabilmesi için izin vermektedir.

Hitit İmparatorluğu'nda babanın üstünlük haklarının devri önemlidir ve toplum yapısının bir getirisi olarak bütün aile bireyleri üzerindeki bu iktidar hakkı ailenin erkek çocuklarına aktarılmaktadır.[307] Kanun maddeleri içerisinde erkek çocuklara öncelik verildiğine dair bir madde bulunmuyor olsa da Hitit taht vârisinin belirlenmesinde izlenen yol bu konuda

---

[303] Burada malların yasal olarak kocaya geçmediği düşünülmektedir. Dul kalan koca malların vesayetini elinde bulundurmakla beraber söz konusu malların yasal sahibi değildir. Belirli bir süre sonra belki de çocukları yeterince büyüdüğünde malları yasal vârislere yani çocuklara devredecektir. (Imparati*, Hitit Yasaları,* s.201; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.37)

[304] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 51; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 8; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 37.

[305] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 177, 277, Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 55; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 151.

[306] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 277, Neufeld, *The Hittite Laws,* s.191. (Neufeld; Hrozny ve Korošec'in bu tercümeyi desteklediğini ifade etmektedir)

[307] Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 152; Gary Beckman, "Inheritance and Royal Succession Among The Hittites", *Kaniššuwar- A Tribute to Hans G. Güterbock*, 1983, s. 19; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 126.

aydınlatıcı olmaktadır. Telepinu Fermanı'na göre,[308] Hitit tahtı öncelikli olarak kralın oğluna, sonra torununa eğer bunlardan biri yoksa kralın kardeşine, yeğenine veya damadına kalmaktadır. Kız çocuklarının taht üzerinde hakları bulunmamaktadır.

Eski Krallık döneminde kralın oğulları dışındaki şahıslar evlatlık alma yolu ile veliaht olarak atanmaktadırlar. Fakat I. Hattušili döneminden itibaren kraliyet soyundan gelen erkek çocukların tahta geçirilmesi geleneği başlamıştır.[309] I. Hattušili'nin Vasiyetnamesi (CTH 6), kralın daha önce evlatlık alarak veliaht ilan ettiği kız kardeşinin (Haštayar) oğlu Labarna'yı hem evlatlıktan hem de veliahtlıktan azledişini konu edinmektedir. I. Hattušili daha sonra Muršili'yi[310] veliaht olarak şu sözlerle ilan etmiştir:

> "*İşte Muršili benim oğlum[dur]. On[u tanıyın!] Onu (tahta) oturtun! [Tanrı tarafından onun yüreğine iyilik] verilmiştir. [Tanr]ı ancak ars[lanı] arslanın yerine [koyar. N]e [za]man bir savaş sözü olu[rsa, ya da] bir [isyan sözü ağırlık ka]zanırsa, hizmetkârlarım ve büyükler(im) [0ğluma yardımcı o]lsun!* "[311]

Aynı döneme tarihlenen KBo III 27 (2BoTU 10β) (CTH 5) no'lu metin I. Hattušili yönetimin son yıllarında ülkede meydana gelen karışıklıkları ve alınan önlemleri anlatmaktadır. Söz konusu belgeyi önemli kılan ise *"...Bakın, size Muršili'yi verdim. O babasının tahtını alsın*"[312] ifadeleri ile Muršili'nin Hitit tahtının yeni vârisi olarak atanışını göstermesi bakımından CTH 6 no'lu metin ile paralellik göstermesidir. Hitit İmpatorluğu'nda veraset sırasında erkeklerin öncelikli olduğunu gözler önüne seren diğer bir önemli metin ise KBo III 1/ CTH 19 no'lu Telepinu Fermanı'dır.[313] Fermanın 36-39. satırlarında yer alan "*Yalnız öndeki (en büyük erkek) çocuk, prens, kral olsun! Eğer öndeki (bir prens) yok ise, kim ikinci sıradaki oğul ise, kral o olsun! Eğer vâris (olacak) bir prens yok ise, hangi kız çocuk öndeki ise, ona bir*

---

[308] Alp, *Hitit Çağında,* s. 61.

[309] Tahta geçen kral, genelde ailenin en büyük erkek çocuğudur; bunun istisnasını ise II. Murşili ve II. Şuppiluliuma oluşturmaktadır (Beckman, "Inheritance", s. 23).

[310] I. Murşili ile I. Hattuşili arasındaki akrabalık bağı kesin bir biçimde bilinmemektedir KBo III 57 ö.y. 10-11; KBo XXII/1'de I. Hattušili I. Muršili'nin babası, KBo I 6 ö.y. 13 ve KBo XII ö.y. 14'te ise büyükbabası olarak kaydedilmiştir. (Beckman, "Inheritance", s. 20)

[311] Beckman, "Inheritance", s. 20; Alp, *Hitit Çağında,* s. 69.

[312] Turgut Yiğit, "Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 26, Sayı 41, 2007, s. 2.

[313] Telepinu Fermanı hakkında ayrıntıl bilgi için bkz: Inge Hoffmann, *Der Erlass Telepinus (Texte Der Hethiter),* Band 11, 1984, s. 13 vd.

iç güveyisi alsınlar, o kral olsun!"[314] ifadeleri veraset sıralamasında kadınların yer almadığını, erkek vâris bulunmaması halinde bile kadınlara yer verilmeyip damadın bu sıralamaya dâhil edildiğini göstermesi bakımından son derece önem arz etmektedir.

Hitit krallarına ait bu fermanlar dışında vasal krallar ile yapılan antlaşma metinleri, Hitit İmparatorluğu'nda toplumun üst kesimindeki veraset hakkı konusunda bilgi vermektedir. KBo IV 10/CTH 106 no'lu metin Tarhuntašša'nın vasal kralı Ulmi-Tešub ile ismi kayıp olan bir Hitit kralı arasında sınırların belirlenmesi ve vasal kralın görevleri hakkında imzalanan bir antlaşma metnidir.[315] Baş kısmı tahrip olan metin şu satırlarla devam etmektedir:

> "*Ben Majeste, oğlunu [(tahtan) indirmeyeceğim]. Ne senin erkek kardeşini ne de başka birini [almayacağım (kabul etmeyeceğim)]. Sonra oğlunu ve torununu, benim sana [verdiğim Tarhuntašša ülkesinde] tutacağım. Onlar oradan uzaklaştırılmasın. Eğer senin herhangi bir oğlun ya da torunun suç işlerse, sonra Hatti ülkesi kralı onu sorgulasın. Ve eğer ona karşı bir suç ispat edilirse (bulunursa), sonra Hatti ülkesi kralı, onun memnun olacağı şekilde ona davransın. Eğer o, ölümü hak ederse, o, can versin. Fakat evini ve ülkesini ondan almasınlar ve başka birinin soyuna vermesinler. Sadece Ulmi-Tešub'un soyu(ndan biri) onları alsın. Erkek çocuklardan biri onları alsın. Kız çocuklardan biri onları almasın. Ancak eğer nesilde erkek çocuk yoksa, ortadan kaldırılmışsa, sadece Ulmi-Tešub'un kız çocuklarından (birini) arayıp bulsunlar. O, yabancı ülkede olsa bile, oradan onu geri getirsinler ve onu Tarhuntašša ülkesinde beyliğe tayin etsinle.*"[316]

Kargamış kralı Šaḫurunuwa'ya yaptığı toprak bağışını konu edinen KUB XXVI 43/ CTH 225[317] no'lu metinde Šaḫurunuwa'nın kızından olan torunlarına çeşitli mülkler verildiği ifade ediliyorsa da daha önceden Šaḫurunuwa'nın oğullarına geniş topraklar bağışlandığı belirtilmektedir. KBo IV 10/CTH 106 ve KUB XXVI 43/ CTH 225 no'lu metinlerden anlaşıldığı üzere veraset ve toprak hakkı öncelikli olarak yönetici sınıfının erkek bireylerine

[314] Alp, *Hitit Çağında*, s. 61; Beckman, "Inheritance", s. 13.

[315] Bahsi geçen kralın III. Hattušili veya onun ardılı IV. Tudhaliya olması ile ilgili ve antlaşmanın ayrıntılı incelemesi için bkz. Oliver R. Gurney, "The Treaty with Ulmi-Tešub", *Anatolian Studies*, Vol. 43, 1993, s. 13-14.

[316] Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s. 85; Beckman, "Inheritance", s.19-20; Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 1999, s. 109.

[317] Beckman, "Inheritance", s.18; Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 189.

aittir fakat erkek bir üyenin kalmaması durumunda kadınlara sıra gelmektedir. Eldeki bu verilerden Hititlerdeki iktidar anlayışının erkek soy üzerinden yürüdüğü bunun bir yansıması olarak da Hitit halk tabakasında da sonraki nesle aktarılması gereken tereke ve haklarda erkek çocuğa öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında çocuklar arasında seçim yapılması gerekirse de kız çocukları en son sırada gelmektedir ki zaten iktidar noktasında ne Hitit tahtına ne de vasal krallık tahtına oturmuş bir kraliçe mevcut değildir.

III. BÖLÜM

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA "EV: É"

Hititçesi *párn-/pir/per* olan "EV*:É*" ideogramı[318] ile ifade edilmekte olup Hitit kültüründe dört farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, aile/hane halkı; ikincisi mimari olarak içinde ikamet edinilen yapı; üçüncüsü, ekonomik yapılanma ve sonuncusu ise saray veya tapınak gibi kurumsal yapılardır.[319] Aile kurumu anlamında kullanılan *É* yukarıdaki bölümde ele alınmış olup bu bölümde mimari olarak içinde ikamet edinilen yapı üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Saray veya tapınak gibi kurumsal yapılar ise konumuzun kapsamı dışında kaldığı için ele alınmayacaktır.

1. ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA MEKÂN OLARAK "EV: É"

Bir önceki bölümde Hitit toplumun çekirdeğini meydana getiren ailenin kanun maddelerinin ve eldeki diğer çizi yazılı belgelerin ortaya koyduğu kadarı ile hangi aşamalardan geçilerek oluşturulduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Peki, kurulan bu evlilik bağları neticesinde ortaya çıkan Hitit ailesi çevresel ve mimari olarak nasıl bir ortamda yaşamaktadır? Hitit kentleri coğrafi olarak hangi özelliklere sahiptir ve konutlar ne şekilde planlanmıştır? Söz konusu Hitit konutları hangi kentlerde gün yüzüne çıkarılmış ve zamanın gelişen şartlarına bağlı olarak nasıl değişmiştir?

Hititçe çivi yazılı belgelerde kent yapılarının çoğunluğu büyüklük-küçüklük farklı gözetilmeksizin *É* ideogramı ile ifade edilmektedir.[320] Hititçe çivi yazılı metinlerde ebatları

---

[318] Horst Klengel, "The Economy", s. 24; *The Hittite Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*, Vol P, 1997, s. 273-291; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 401.

[319] R. Haase, "Über neue Vorschlage zur Erkarung der hethitischen Formel Parnaššeja suwaizzi", *Bibliotheca Orientalis,* XIX ¾, s. 114-116 aktaran Nermin Atila, "Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Šapinuva, Šarišša, Tapikka Ve Alacahöyük", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, 2018, s. 41.

[320] Dirk Paul Mielke, "Hittite Cities: Looking for a Concept", *Insıghts Into Hittite History And Archaeology*, Leuven, Paris 2011, s. 159.

§1/3:-[***pár-na****-aš-še-e-a] šu-wa-a-iz-zi*

hakkında bir fikir vermemekle beraber iki bine yakın yerleşim yerinden bahsedilmektedir.[321] Metinlerde Sumerce determinatif *URU*[322] olan bu yerleşim yerleri için Hititçe "*ḫappari-, ḫappiri-ya*"[323] sözcüğü kullanılmıştır. "*Ḫappari-, Ḫappiri-ya*" kelimesinin etimolojik kökeni "iş, ticaret, ödeme"dir. Bu sebeple Hititlerde "kent" anlayışının ekonomi ile bir bağlantısı olduğu düşünülmekte, kentler zanaat, üretim ve ticaret gibi her türlü ekonomik faaliyetin yürütüldüğü yaşam birimleri olarak değerlendirilmektedir.[324] İhtiyaç fazlası üretim ve bu malların denetimi, fazla malın ihraç edilmesi neticesinde gelişen ticaret ağları, idari ve iktisadi sistemdeki uzmanlaşma, güvenlik ihtiyaçları, su ve atık su gereksinimlerinin düzenlenmesi gibi sebeplerden bireysel aile toplulukları bir araya gelerek kentleri oluşturmaktadır.[325]

Hitit kentleri kurulurken göz önünde bulundurulan unsurların başında su kaynaklarına yakınlık gelmektedir. İnsan yaşamı için hayati öneme sahip olan suya kolay erişim sağlama faktörü Hitit kentlerinin akarsu kaynaklarına yakın olmasının en temel nedenidir.[326] Temel geçim kaynağı tarım olan Hitit Ülkesi için yerleşim yeri seçerken su kaynaklarına yakın

---

- *ve böylece suçu **ev**inden uzaklaştırır.* (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 36-37)

[321] Giuseppe F. Del Monte ve Johann Tischler, *Die Ortsund Gewässernamen der Hethitischen Texte,* RGTC VI/I, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1978.

[322] KBo V 9 I 21: ^{URU}*Ḫa-at-ti* (Gary Beckman, *Kaniššuwar- A Tribute to Hans G. Güterbock On His Seventh-Fifth Birthday,* The Oriental Institute, Chicago 1986, s. 18)

^{URU}*Zi-ip-pa-la-an-da* (Beckman, *Kaniššuwar,* s. 105)

KUB XIV 7 ö.y. II 10: ^{URU}*A-ri-in-na* (Metin Alparslan, "II. Murşili ve Dönemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 32.)

[323] KUB XXVI 62, 8; KBo X 2 I 26; Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 3, s. 127-128; Johannes Friedrich, Annelies Kammenhuber, Hethitisches Wörterbuch, Band III, Lieferung 11, Hiedelberg 1991, s. 233-249; Dirk Paul Mielke, "Şehirler ve Yerleşim Düzeni", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, Istanbul 2013, s. 136; Ali M. Dinçol, "Eski Anadolu Dillerinde Yerleşim ve Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s.118; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 874.

[324] Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 3, Berlin 1991, s. 125-126; Andreas Schachner, *Hattuša- Efsanevi Hitit İmparatoluğu'nun İzinde*, Çev. Işıl R. Işıklıkaya- Laubscher, Homer Kitabevi, İstanbul 2019, s. 95; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 155, 625.

[325] Ahmet Ünal, *Hitit Çağında Anadolu*, Cilt 3, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 2.

[326] Hattuša, Budaközü ve Yazır Çayının yakından yer almakla beraber çevresinde 7 büyük akarsu bulunmaktadır. Alacahöyük, Horam Suyu'nun yakınında bulunmakla beraber 3 büyük pınarı mevcuttur, Šapinuva ise Çekerek Irmağı'nın yakınında kurulmuştur. Benzer biçimde Tapikka'nın etrafında çok sayıda su kaynağı bulunmaktadır.

olmanın dışında önemli olan bir diğer husus da verimli tarım arazilerine sahip olmaktır, bu sebeple tarıma elverişli geniş ovalara yakınlık önemlidir.

Güvenlik meselesi diğer İlk çağ toplumlarında olduğu gibi Hititlerde de büyük önem arz etmektedir, bu nedenle Hitit kentleri yüksek noktalarda veya doğal yükseltiler tarafından çevrelenmiş korunaklı alanlarda kurulmuştur. Kentlerin jeopolitik konumu ticaret ve yol ağının gelişmesindeki en önemli faktördür. Ulaşım ve iletişimin ilkel yollarla sağlandığı, dolayısıyla yavaş olduğu İlk çağ toplumlarında çok geniş sınırlara sahip olmak başta siyasi otoritenin temini için engel teşkil ederken ekonomik olarak da zorluklara yol açmaktadır. Bu nedenle kentlerin ülkenin stratejik noktalarında konumlandırılmış olması çok önemlidir.

1.1.ARKEOLOJİK KONUT KALINTILARI VEREN BAŞLICA HİTİT KENTLERİ

Hitit yerleşimleri sayıca fazla olmasına rağmen bunlardan sadece birkaçı gün yüzüne çıkarılabilmiştir, bunun da ötesinde bu kentlerin dâhi tamamı kazılmış değildir. Bu Hitit kentlerinin en önemlisi kuşkusuz başkent Hattuša'dır. Başkent, Budaközü Vadisi'nin sonunda, güneyden kuzeye alçalan, doğusunda ve batısında derin vadilerle çevrelenen bir dağ sırtında kurulmuştur. Kent, Çorum'un 82 km güneybatısında Ankara'nın yaklaşık 208 km doğusunda yer almaktadır. Hattuša'nın kireçtaşı kayaların oluşturduğu teraslar sebebiyle yükselti farklarıyla güneyden kuzeye doğru uzanıyor oluşu şehrin antik Yakın Doğu kentlerinden farklı ve özgün bir şekilde tasarlanmasına neden olmuştur.[327] Şehrin doğuda Büyükkaya Deresi batıda Yazır Deresi ile çevrelenen yüksek bir noktada konumlandırılmış olması bu başkente önemli bir stratejik avantaj sağlamaktadır. Öncelikli olarak şehirdeki söz konusu bu eğim, yer altı sularının su depolama alanlarına düzenli olarak akışına olanak sağlamasının yanı sıra ani su baskınlarının önüne de geçmektedir. Coğrafyanın kendinden bölünmüş olması için şehrin planlanmasında kolaylık sağlamış ve farklı amaçlar için kullanılan yapıların belirli bölgelerde toplanmasına zemin hazırlamıştır. Bunların dışında şehrin yüksek bir noktada olması dışardan gelebilecek her türlü tehlikenin önceden tespiti açısından hayati önem taşırken bununla beraber şehir, dışardan gelenlerde görkem duygusu uyandırmaktadır.[328]

[327] Andreas Schachner, "Hattusa and its Environs: Archeology", *Hittite Landscape and Geography*, Brill 2017, s. 37-39.

[328]Andreas Schachner, "Hitit Başkenti Hattuša'nın Yakın Çevresiyle İlişkisi", *4. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Ed: Önder İpek, Çorum 2014, s. 11-13.

Başkentin etnografik açıdan değerlendirilmesi neticesinde kentin kuzey ve batısındaki 5 km'lik alan tarım, 10 km'lik alan ise yakılacak odunun toplanması veya hayvancılık için kullanılmıştır. Söz konusu bu alanlar, kente 1-2 saat yürüme mesafesindedir. Kentin güneyinde sulamanın mümkün olduğu yerleşim yerine en yakın olan alanlarda meyve ve sebze bahçeleri süt hayvanları ve yavrular için çayırlar ise Hattuša'ya yaklaşık 5 km'lik mesafede bulunmaktadır. Bu 5 km'lik alanın ötesinde tahıl ve baklagil tarımının yapıldığı tarlalar yer almaktadır. Merkeze en uzakta ise küçükbaş hayvanların otlatıldığı araziler yer almaktadır.[329] Yerleşim alanlarının, kent ile Yazılıkaya arasındaki bölge dışında çok seyrek bulunması ve boş alanların yerleşime yakınlığı, buraların üretim için tercih edildiğini gösterir niteliktedir. Bu bölgede yer alan havuzlar, tarımın kente yakın kısımlarda yoğun bir şekilde yapıldığına işaret etmektedir.[330] Hattuša'nın yakın ve uzak çevresinin gerek tarım alanı olarak işlenmiş olması gerekse doğal kaynaklarından hayvancılık, inşaat, metalürji ve ulaşım konusunda faydalanılmış olması doğal imkanların çeşitli ekonomik yöntemlerle birbirine entegre edilerek maksimum fayda amacıyla kullanıldığını göstermektedir.

Hattuša, M.Ö. 1650-1180 yılları arasında en geniş sınırlarına ulaştığı dönemde arazinin parçalı yapısının da etkisi ile Aşağı Şehir/ Eski Kent ve Yukarı Şehir/ Yeni Kent olmak üzere 2 parçalı bir görüntü sergilemektedir. Yaklaşık 6.8 km uzunluğunda bir surla çevrilmiş olan bu iki alan kent dışındaki yerleşim alanlarıyla birlikte bir bütündür.[331] Söz konusu bu kent dışı yerleşim alanlarının genişliğini kesin sınırlarla belirlemek mümkün görünmese de Kızlarkaya Dere yatağının böldüğü arazinin kuzeyinde yer alan "Aşağı Şehir" 48.00 hektar, güneyinde bulunan "Yukarı Şehir" 167.70 hektar[332] olarak belirtilirken başka bir kaynakta başkentin toplam alanının 181 hektar[333] olduğu kaydedilmiştir. Kentin çekirdeğini Büyükkale ve Aşağı Şehir oluşturmaktadır; Aşağı Şehir Budaközü Vadisi'nin kuzey yamacında yer almakla beraber yerleşim farklı seviyelere yayılmıştır.[334] Poternli Sur'un güneyinde kalan ve surlarla çevrilmiş

[329]Andreas Schachner, "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *Colloquium Anatolicum/ Anadolu Sohbetleri,* XI, 2012, s. 33.

[330] Schachner, "Hitit Başkenti", s. 18-20.

[331] Schachner, *Hattuša,* s. 57.

[332] Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 223; Ünal, "Bier im Alltagsleben", s. 25.

[333] Dirk Paul Mielke, "Hittite Cities: Looking for a Concept", *Insıghts Into Hittite History And Archaeology,* Leuven, Paris 2011, s. 183.

[334] Schachner, *Hattuša,* s. 59.

alan Yukarı Şehir olup Neve,[335] burasının M.Ö. 13. yüzyılda, Schachner ise M.Ö. 16. yüzyılın ortalarında yerleşimin güneye doğru genişlemesinden dolayı inşa edildiğini kabul etmektedir.[336] Şehir sınırlarının tam olarak tespit edilmemesi gibi nüfus hakkında da kesin veriler bulunmamaktadır. Mielke,[337] başkentin nüfusu için C. Mora tarafından 9.000-11.000, K. Bittel tarafından ise 9.000-15.000 sayısının önerildiğini ifade etmekle beraber kendisi bu konuda Bittel'e katılmaktadır.

Diğer bir önemli Hitit kenti, Hitit çivi yazılı metinlerinde geçen Arinna ile eşitlenen ve başkent Hattuša'dan sonra Hitit kültürünü yansıtan en görkemli şehir Alaca Höyük'tür. Toplam 5 ha'lık[338] bir alana yayılmış olan antik kent günümüzde kendisi ile aynı taşıyan Alaca Höyük Köyü yerleşimi sınırları içerisinde yer almakta olup Çorum'un 45 km güneyinde, Alaca ilçesinin 17 km kuzeybatısında, Boğazköy'e 34 km Ankara'ya ise 210 km uzaklıkta bulunmaktadır.[339] 4 kültür katından oluşan Alaca Höyük'ün IVb tabakası Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin son zamanlarına IVa tabakası ise Eski Hitit Dönemi'ne tarihlenmektedir**.** IIIb tabakası Eski Hitit Dönemi'ni, IIIa katı Orta Hitit veya İmparatorluk Dönemi'ni II. tabaka ise İmparatorluk Dönemi'ni temsil etmektedir.[340]

Su kaynakları bakımından zengin olan Alaca Höyük, metinlerde *URUTÚL/PÚ-na* "*Pınar Kent*" şeklinde ifade edilmiştir.[341] Horamözü deresi ile Karakayaözü deresi kent sınırları içerisinde birleşerek Sungurlu yakınlarında bulunan Budaközü deresine dökülmektedir. Budaközü deresi ise Kızılırmak'ı besleyen kollardan birisidir. Kentin su kaynakları bakımından zengin olması sulu tarımın burada gelişmesine yardımcı olmuştur.[342]

Hititlerin bir diğer önemli kenti, imparatorluğa bir dönem başkentlik yapmış olan Šapinuwa'dır ve bu antik kent günümüz Ortaköy İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Ortaköy İlçesi, Orta Anadolu'nun kuzeyinde ve Çorum il merkezinin 53 km güneydoğusunda,

---

[335] Peter Neve, "Hitit Krallığı'nın Başkenti Ḫattuša'da Konut", İçinde: *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 100.

[336] Schachner, *Hattuša,* s. 67.

[337] Mielke, "Hittite Cities", aynı yer.

[338] Mielke, "Hittite Cities", s. 183; Ünal, *Anadolu III*, s. 25.

[339] Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, *Atatürk & Alaca Höyük*, Ekici Ofset, Ankara 2010, s. 86.

[340] Çınaroğlu ve Çelik, *Alaca Höyük*, s. 104-105.

[341] Giuseppe ve Del Monte Tischler, *Gewässernamen*, s. 33; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 57, 420.

[342] Çınaroğlu ve Çelik, *Alaca Höyük*, s. 86.

Boğazköy'ün ise kuş-uçumu 60 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.[343] Amasya ve Alaca ovalarını birbirine bağlayan boğazın geniş bir noktasında bulunan kent, doğu-batı yönünde 3 km, kuzey-güney yönünde 2.5 km genişliğindedir[344] ve dış sınırları ile beraber 900 ha'lık (9 km^2) bir alana yayılmıştır.[345] Çekerek Nehri'nin bir kolu olan Özderesi Vadisi'nin kuzey yamacında basamaklar şeklinde uzanan bir plato üzerinde bulunan Šapinuwa, höyük tarzı bir yerleşim değildir. İlk olarak Hititler tarafından kurulmuş, uzunca bir süre kullanılmış, terk edildikten sonra da çok büyük bir yansınla son bulmuştur.[346] Stratejik bir konumda bulunan kent, yumuşak bir iklime sahip olmasına rağmen dağlar arasında yer almasından dolayı geniş tarım topraklarına sahip değildir.[347]

Hitit çivi yazılı metinlerinde yer alan önemli bir diğer Hitit kenti Kuşaklı/Šarišša'dır. Kuşaklı Ören Yeri, bugünkü adını eski yerleşim yerini kuşak gibi çevreleyen setten almaktadır. Kent, Sivas'ın yaklaşık 60 km güneyinde, Altınyayla ilçesine bağlı Başören Köyü'nün 4 km doğusunda bulunmaktadır.[348] Antik kente ait kalıntılar kentin doğu kenarında 2000 m. yüksekliğindeki dağ ile sınırlanan bir vadide, zirve kısmı ise doğal bir tepe üzerinde yer almaktadır.[349] Dağlar arasında korunaklı bir bölgede kurulmuş olan Šarišša 18 ha'lık bir alana yayılmıştır.[350] Šarišša, üst üste gelen yerleşimlerin oluşturduğu bir höyük görüntüsünden ziyade doğal yükselti üzerine kurulmuş yeni bir Hitit yerleşimidir.[351] Kentte en eski yerleşme Eski Hitit Dönemi'ne tarihlenmekle beraber halk yaşantısına atıfta bulunan yaklaşık 100.000 parça

[343] Aygül Süel, "Ortaköy-Šapinuwa: Bir Hitit Merkezi", *TÜBA Arkeoloji Dergisi I,* 1998, s. 38; Aygül Süel, "Ortaköy-Šapinuwa", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*, Eisenbrauns 2002, s. 157.

[344] Aygül Süel ve Mustafa Süel, "Bir Hitit Başkenti: Šapinuva", *Çorum Çevre Dergisi*, Sayı 5, Çorum 1998b, s. 85; Süel, "Ortaköy-", s.157.

[345] A. Süel, "Ortaköy-Šapinuwa", s. 44.

[346] Mustafa Süel, "Ortaköy-Šapinuwa: Bir Hitit Şehri", III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara 1998, s. 560.

[347] A. Süel, "Šapinuva", s. 86.

[348] Andreas Müller-Karpe, "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 259.

[349] Andreas Müller-Karpe ve Vuslat Müller-Karpe "Kuşaklı-Sarissa," *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites- An Anatolian Empire,* ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 220.

[350] Dirk Paul Mielke, "Hititte Fortifications Between Function and Symbolism, Understanding" *Ancient Fortifications Between Regıonalıty And Connectivity, Ed.* Arıane Ballmer, Manuel Fernández-Götz ve Dirk Paul Mielke), United Kingdom 2018, s. 65.

[351] Schachner, "Orta Anadolu", s. 33.

çanak çömleğin ve konutların kentin batı yamacında bulunmuş olması, halkın doğal araziye uyum sağlayarak teraslar halinde şekillendirilmiş batı yamacında yaşadığını düşündürmektedir, ayrıca kentin en yüksek noktası idare ve kült merkezi olarak kullanılmaktadır.[352]

Alişar Höyük, Yozgat'ın 45 km, Boğazköy'ün ise 85 km. güneydoğusunda yer almaktadır.[353] Höyük, Yozgat'ın Sorgun ilçesine bağlı Alişar Köyü'nün 3 km kuzeyinde Sumerin Sivrisi/ Sivri Tepe ile Çomak Dağ arasında kalan çukurluk alanda 520x350m genişliğinde bir terasın üzerinde bulunmaktadır.[354] Alişar Höyük'ün tarihlenmesinde ve tabakalandırılmasında çeşitli varsayımlar yapılmıştır.

<table>
<tr><th rowspan="2"></th><th colspan="2">DÖNEM</th><th colspan="2">TABAKA</th></tr>
<tr><th>K.BITTEL</th><th>H.V.D.OSTEN</th><th>KALE (M)</th><th>TERAS (T)</th></tr>
<tr><td>ESKİ HİTİT</td><td>II</td><td>Hitit Dönemi</td><td>?</td><td>10T-11T</td></tr>
<tr><td>GEÇİŞ DÖNEMİ</td><td rowspan="2">III</td><td rowspan="2">Erken Bronz Çağı</td><td>5M</td><td>12T</td></tr>
<tr><td rowspan="2">KALKOLİTİK III B
A</td><td>6M
7M</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Ib</td><td rowspan="2">Bakır Çağı</td><td>8M- 9M
10M-11M</td><td>13T
14T</td></tr>
<tr><td>KALKOLİTİK II</td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>KALKOLİTİK I B</td><td>Ia</td><td rowspan="2">Kalkolitik</td><td>12M-13M
14M</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>A</td><td>0</td><td>15M-16M
17M-18M-
19M</td></tr>
</table>

Tablo 1. K.Bittel ve H.V.D. Osten'in Alişar Höyük katmanlandırılması (Ortmann, *Die Keramik*, s. 16)

[352] Dirk Paul Mielke, *Kuşaklı-Sarissa Die Keramik vom Westhang*, Band II, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf 2006, s. 3-4, 10.

[353] Erich F. Schmidt, *The Alishar Höyük Seasons Of 1928 and 1929 Part I*, The University Of Chicago Press, Chicago 1929, s. 20

[354] Schmidt, *The Alishar*, s. 44.

Söz konusu bu tabloya göre K.Bittel ve H.V.D. Osten[355] Alişar Höyük'ün katmanlandırılmasında farklı terminoloji kullanmıştır. Tabakaların tarihlendirilmesinde farklar söz konusu olsa da her ikisi de II. evreyi Hitit dönemine tarihlemektedir ve bu dönem 10T ve 11T tabakaları ile temsil edilmektedir. Andreas Schachner[356] ise 12M ile 9M arasındaki katmanları Kalkolitik Döneme; 11M-7M/14T-13T arasını Erken Tunç Dönemi'ne ve son olarak 11T ve 10T katmanlarını ise Orta Tunç Dönemi'ne tarihlendirmektedir. Schachner, Alişar Höyük'te Hitit İmparatorluk Dönemi'nin varlığına işaret edebilecek bir verinin olmadığını da ilave etmektedir; buna göre, 10T tabakasında bulunan ve Kral Anitta'dan bahseden kil tablet 10T ve 11T tabakalarının Asur Ticaret Dönemi'nin son zamanlarına veya Eski Hitit Dönemi'nin başlarına denk gelmektedir. Bu tabaka ayrıca Kültepe'deki Kārum Ib tabakasıyla açıkça paralellik göstermektedir. Böylece Alişar'da 11-10T tabakalarındaki ana yerleşim ve Orta Tunç Çağı'nın sonu, Kültepe'deki tabaka Ia tabakası ile kabaca aynı zamanda sona ermektedir. Kültepe'deki Kārum'a benzer şekilde, Alişar Höyük'ün aşağı kasabası, kısmen de olsa Asurlu tüccarlar için bir yerleşim alanı kullanılmıştır.

Alişar Höyük'ün Hititçe çivi yazılı belgelerde geçen kentlerden hangisi olduğu netlik kazanmamıştır. Vaktiyle Kuššara, Alişar Höyük ile eşitlenmek istenmişse de, sonradan bu kentin daha güneyde yer alması gerektiği anlaşılmıştır.[357] Alişar Höyük, ayrıca Hititçe çivi yazılı belgelerde geçen ^{URU}*A-ku-wa*[358] olduğu iddia edilmişse de[359] Ünal,[360] bu sava karşı çıkmaktadır.

Tunç Sipahi ve Tayfun Yıldırım tarafından 1997 yılında Çorum'un Sungurlu İlçesi'ne bağlı Yörüklü Kasabası'nın güneyinde arazi taraması yapıldığı esnada kasabanın 2.5 km güneyinde Hüseyindede Tepesi'nin en güney ucuna denk gelen burunda kaçak kazılar sonucu

---

[355] H.v.d.Osten'in tarihlendirmesi için bkz. Hans Henning Von Der Osten, *The Alishar Höyük Seasons of 1930-1932*, Part III, The University Of Chicago Press, Chicago 1937, s. 406-438.

[356] Andreas Schachner, *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung Prahistorischer in Zentral-, Ost- und Südostanatolien,* Band I, Oxford 1999, s. 99-102.

[357] Ali M. Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,* C. 1, Ankara, Görsel Yayıncılık, s. 28.

[358] KUB XLVI 30.5 numaralı metinde ^{URU}*A-ku-wa* şeklinde kaydedilmiş iken Alişar'da bulunmuş 53 tabletten Kaneš/ Kültepe çıkışlı olan 5 tanesinde şehrin adı "*Am-ku-a, Am-ku-wa, A-ku-a, Am-ku-a*" şeklinde kaydedilmiştir.

[359] I. Gelb, J. Lewy, F. Cornelius, A. Goetze, J.J. Finkelstein, K.Balkan, H. Otten, E. Loreche, H. Lewy, Ankuwa kentinin Alişar Höyük olduğunu kabul etmektedir. (Aktaran Ahmet Ünal, "Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında", *Belleten*, Cilt XLV/2, Sayı 80, 1981, s. 452.)

[360] Ünal'ın gerekçesi ve kentin muhtemel lokalizasyonu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, "Hitit Kenti Ankuwa", s. 452-455.

oluşan tahribat ve yangın izleri Eski Hitit Çağı'nın önemli yerleşim yerlerinden biri olan Hüseyindede'nin keşfedilmesini sağlamıştır.[361] Hüseyindede, Çorum'un Sungurlu ilçesine 35 km. uzaklıkta ve Yörüklü Kasabası'nın 2.5 km güneybatısında, yöre halkı tarafından Hüseyindede Tepesi olarak adlandırılan, yaklaşık 2 km uzunluğundaki bir tepenin güney ucunda yer almaktadır.[362] Kuzeyde 776 m, güneyde 715 m yüksekliğe sahip olan tepe[363] kademeli olarak alçalmaktadır ve Eski Hitit Çağı'na ait kült vazoları, kısmen korunabilmiş bir dini yapının ve çoğu Hitit şehirlerinden de tanınan konut tipindeki yapılara ait kalıntılara sahiptir.[364] Hüseyindede Tepesi, erken Hitit Dönemine ait tek safhalı bir yerleşim yeri olup İmparatorluk Dönemi'ne ait herhangi bir tabaka bulunamamıştır.[365]

Aşağı Ülke ve Yukarı Ülke olmak üzere iki idari birime ayrılan Hitit İmparatorluğu'nda yüksek sivil esirler, memurlar ve askeri birliklerle donatılmış olan Tapikka/Tapigga düşman Kaşkaların yakınındaki görece büyük sınır yerleşim bölgesinin idare, kontrol ve savunmasından sorumlu askeri üs niteliği gösteren önemli bir Hitit kentidir.[366] Maşat Höyük, Tokat İli Zile İlçesi'nin 20 km. güneyinde ve küçük Yalınyazı (eski Maşat) Köyü'nün batı ucunda verimli bir ovanın ortasında yer almakta o yaklaşık 224x400 m boyutlarındaki oval biçimli höyük görüntüsü vermektedir.[367] Bu yerleşim yerinin Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen Tapikka/Tapigga olduğu ^{D}U-bēlî adındaki bir görevli tarafından Hitit Büyük Kralına gönderilen bir mektup vasıtasıyla kanıtlanmış durumdadır.[368] Tapigga, Eski Tunç Çağı'ndan[369] Demir Çağı'na kadar kesintisin yerleşime sahne olmuş bir höyüktür. Höyük, V. tabakası Asur Ticaret Kolonileri'nin son zamanlarını temsil etmekle beraber M.Ö. 1300-1200 yıllarına tarihlenen I.

---

[361] Tunç Sipahi, Tayfun Yıldırım, "1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", T.*C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I. Cilt, 1998, s. 435.

[362] Tunç Sipahi, Tayfun Yıldırım, "2001 Yılı Yörüklü/Hüseyindede Tepesi Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Ankara 2002, s. 259.

[363] Sipahi ve Yıldırım, "1997 Yılı Çorum Bölgesi", s. 436

[364] Sipahi ve Yıldırım, "2001 Yılı Yörüklü", s. 259.

[365] Tunç Sipahi, "Erken Hitit Çağı'nda Hüseyindede ve Çevresi", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, Ankara 2006, s. 90.

[366] Dirk Mielke, "Maşathöyük ve İnandıktepe", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 208.

[367] Mielke, "Maşathöyük ve İnandıktepe", aynı yer.

[368] Mşt 75/113 Ay. 25: ^{URU}*Ta-pí-ig-ga-za* (Sedat Alp, "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilırmak Bölgesinin Coğrafyası", Belleten, Cilt XLI, Sayı 164, 1977, s. 638.

[369] Maşathöyük'ün Erken Tunç Çağı yerleşimi ve arkeolojik kalıntıların hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Kutlu Emre, "Maşathöyük'te Eski Tunç Çağı", *Belleten*, Cilt XLIII, Sayı 169, 1979, s. 1-20.

tabakasına kadar devam eden bir Hitit yerleşimine sahne olmuştur, ilaveten Hitit dönemine tarihlenen bütün tabakalar yangınla sona ermiştir.[370]

1. 2. HİTİT KONUTLARININ TEMEL YAPISAL BİRİMLERİ

Daha evvel Hitit kültüründe "EV:*É*" Sumerogramının dört farklı anlamda kullanıldığı ifade edilmişti. Bu bölümde mimari olarak içinde ikâmet edinilen yapı olan "EV"/ *É*, kısıtlı arkeolojik verilerin el verdiği ölçüde ele alınıp, Hitit aile bireylerinin ne tür yapılarda yaşadıkları ortaya konmaya çalışılacaktır. Şüphesiz Hititler, kendilerinden önce Anadolu'da varlık göstermiş diğer topluluklar gibi Anadolu coğrafyasının sunduğu imkanlar çerçevesinde ve bu çevreye uygun konut türleri inşa etmişlerdir. Bu bakımdan, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne tarihlenen Kültepe II ve Ib katı ile Erken Hitit Dönemi konutları arasındaki benzerlik ve devamlılık dikkat çekmektedir.[371] Devam eden yüzyıllarda Anadolu'da değişen ve gelişen ihtiyaçlar çervevesinde inşa teknikleri gelişmiş ve konut planlarında çeşitliliğe gidilmiştir.

1.2.1. Hitit Yapılarında Temel ve Duvarlar

Neolitik devirden beri insanlar temelini taşla sağlamlaştırıldıkları evlerin duvarlarını kerpiçten örmüş, çatılarını ise ahşapla sağlamlaştırılmıştır. Birbirine uyan moloz taşların herhangi bir işlemden geçirilmeden üst üste getirilmesiyle duvar örülmekte, biçimsiz olarak şekillenen duvar diyorit veya diğer sert kayaçlardan yapılmış vurgu ve çekiç taşları ile düz hale getirilmekte ve son olarak boşluk kalan kısımlarına ise uygun ebatlarda çakıl, taş kırıntıları ve toprak doldurulmaktadır.[372] Bu duvar tekniğini Hititlerden önce Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne tarihlenen Kültepe II ve Ib yapı kantında da görmek mümkündür.[373]

---

[370] Tahsin Özgüç, "Türk Tarih Kurumunun Genel Kurul Toplantısı içinde 'Maşat Höyük-Eski Tapigga Kazıları 1980 Çalışmaları'" *Belleten,* Cilt VLV, Sayı, 179, Ankara 1981, s. 371-374.

[371] Tahsin Özgüç, "Karum Kanis as a Trade City of International Trade", *Çağlar Boyu Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyum Bildirileri/ 5-7 Haziran 1996,* Ege Yayınları, Istanbul 1999, s. 322.

[372] Jürgen Seeher, "Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu,* YKY Yayınları, İstanbul 2019, s. 339; Muhibbe Darga, *Hitit Mimarlığı/1-Yapı Sanatı Arkeolojik ve Filolojik Veriler,* Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985 İstanbul, s. 80.

[373] Tahsin Özgüç, *Kültepe – Kaniš, Assur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 5; Özgüç, "Trade City", s. 322.

Temel çukurları ise sağlam bir zemin tespit edilene kadar kazılmaktadır, kalelerin kayalara oturtulması da bu sebepledir. Evlerin temelini oluşturan bu taş duvarın kalınlığı 40-60cm civarı olarak tespit edilmiştir.[374] Söz konusu taş temel, duvarın ve çatının ağırlığını taşımada son derece önemli iken nemin temel ve subasman üzerine inşa edilen kerpiç duvarı zayıflatmasının da önüne geçmektedir.[375] Bu taş temelleri önemli hale getiren bir diğer husus da kullanılan diğer yapı malzemelerinin dayanıksız olmaları sebebiyle yok olmaları karşısında doğal tahribata ya da yeni inşaatlar için taşların yerinden alınmadığı sürece günümüze kadar varlıklarını korumaları sebebiyle Hitit mimarisi hakkında kısıtlı da olsa bilgi sunmalarıdır.

Bununla beraber Hitit kültüründe "temel adağı" geleneğinin varlığına işaret edecek kalıntılar bulunmuştur. Boğazköy'de temel duvarlarının dibine taş döşeğin altında veya odanın taban sıvası altında bulunan sayıları 64'ü bulan temel adağı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bunlardan bazıları küçük testiler, tabaklar, bardaklar, uzun boyunlu şişeler ve gaga ağızlı testilerden oluşan günlük kaplardır.[376] Bunların dışında yapı temeline tohum, meyve, zeytinyağı, bal gibi yiyecek maddeleri ve dayanıklılığı arttırmak için çeşitli taşlar ve madenler konulmaktadır. [377] Bu durumu örnekleyebilecek en iyi metin KBo 4 I/ CTH 413numaralı metindir:

> "*Yeni bir tapınak veya yeni evler el değmemiş bir yerde inşa edildiğinde, temeller atıldığı zaman temel taşlarının altına şunlar yerleştirilir: 1 mina dannanuuant bakırı, 4 bronz çivi/kazık ve demirden küçük bir çekiç. Ortada ağaç direğin yerinde toprağı kazarlar ve içerisine bakır koyarlar ve sonra etrafına çiviler/kazıklar çakılır ve sonra demir çekiçle vurulur ve orada içeriye doğru şöyle söylenir: "Bak! Bakır dayanıklı ve de ölümsüz olduğu gibi bu tapınak da öyle dayanıklı olsun ve orada kara topraklar üzerinde ölümsüz olsun" Kurban sahibinin adı çağrılır: Kim ki bu tapınağı inşa etti ve o da tanrıların önünde aynı şekilde ölümsüz olsun! Gelecekte tanrıların önünde bu tapınak yaşam ve zenginlikle doyurulsun*."[378]

KUB LV 28+Bo 7740 numaralı bir yapı ritüelinde öncelikli olarak yapının temel taşlarına kurban sunulmakta, bunun akabinde ev sahibi tarafından evin iki sütununun önüne üç

[374] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 80.

[375] Seeher, "Hitit Mimarisi", s. 338.

[376] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 66.

[377] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 66.

[378] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 66-67; Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 33-41.

defa bira, şarap ve kan dökülmekte ve kesilen kurbanın etleri çeşitli yerlere konulmaktadır. KUB LV 28+Bo 7740 numaralı metnin tercümesi şu şekildedir:

> "*Ev sahibinin önünde oturmakta olduğu [direklere] kurban sunmazlar. Ama (ev sahibin oturduğu direğin) sağında ve solunda kalan direklere üç ayrı yerde (koyun) kurban ederler, (yani her üç yerde de) birer koyun sunarlar. (Ev sahibi, koyun kesmekle gerçekleştirilen) kan kurbanının arkasından sunağın önüne (ayrıca) bira ve şarap döker. İki direkten her birinin' önüne üç kere içki kurbanı sunarlar. (Kurban edilen koyunların) çiğ etini, döşünü, omuzlarını, kelle ve paçalarını (da) sunağın önüne koyarlar. Döş, omuz, kelle (ve) paçaları, (hayvanların) kendilerine sunulmuş olduğu iki direğin önüne yerleştirirler. Bunu takiben sunağa üç kez bira (ve) şarap dökerler. (Ev sahibi şimdi artık) üç direkten her birine üç kez içki kurbanı sunar. (Direklerin etrafını) 14 kez içkiyle çevreler. (Bu arada) küçük İştar müzik aletini çalarlar.*"[379]

Hititlerde yapıların temeli ve kerpiç duvarların arasına duvarın toprağın üstünde görünen bu kesimlerinde havanın etkilerine ve aşınmalara maruz kalmasını önlemek amacıyla taş bir duvar döşeği/ subasman[380] bölümü yapılmıştır.[381] Duvar döşekleri, binanın yapılış amacına bağlı olarak çeşitli teknikler kullanılarak inşa edilmiştir; üst üste dizilmiş kırık taş duvar, düzgün ev taşı ve kesme taş duvar veya ortostat döşekli duvar bölgesel ve zamanlar farklılarla beraber aynı dönemlerde de kullanılmıştır.[382]

Yontulmamış kırık taşlardan, çakıl ve sapkın kayalardan örülerek geriye kalan boşlukların küçük taşlar sıkıştırılarak doldurulduğu teknik kırık taş duvar tekniğidir ve bu tarz duvarlarda gevşek bir duvar görünümü oluşmaktadır. Bu tarz duvarlar genel olarak kil ile sıvanmaktadır. 2. binyılın ortasından sonra bu teknikte gelişme görülmüş daha büyük taşlar kullanılmaya başlanılarak ek yerleri titizlikle birbirine uydurulmaya çalışılmıştır. Sıkı bir duvar

---

[379] Ahmet Ünal, "Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin!-İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 41; Ahmet Ünal, "Hittite Architect and a Robe Climbing Ritual", *Belleten,* Cilt LII, Sayı 205, Ankara 1988, s. 1475-1479. (Metnin devamı için bkz. Ünal, "Ebediyete İntikal" , s. 41; Yasemin Arıkan, Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde *Šuḫḫa-* "(Düz) Dam, Çatı" ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt 6, Sayı 1, 2003, s. 12-13)

[380] Soubassement: oturma duvarı, üst temel, bina eteği (Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük,* Adam Yayınları, İstanbul 1985, s. 1315)

[381] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s.77.

[382] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 68.

görüntüsü elde etmek amacıyla delik ve çıkıntılar yok edilmiştir.[383] Duvar örme tekniğinde yavaş bir ilerleme neticesinde daha sıkı bir duvar yapısı elde edebilmek adına kırık taşların taş ocaklarından çıkarıldıkları şekliyle kullanımına son verilmiş ve çıkıntılı yüzeyler birbirine uydurulmaya başlanmıştır. Bu vesileyle düz bir zemin elde edilmiş ve boşlukların küçük taş ve toprakla doldurulma ihtiyacı ortadan kalkmıştır.[384] Öte yandan bu teknik her zaman yol kenarları ve ana girişler gibi görünen yerlerde kullanılmıştır, göze görünmeyen ve birbirine değmeyen yüzeyler yine de işlenmeden bırakılmıştır.[385]

Bu taş temeller ve subasmanların üzerine inşa edilen hemen hemen bütün yapılarda duvarların geriye kalan kısımları Kültepe II ve Ib yerleşim katında[386] olduğu gibi güneşte kurutulmuş kerpiç[387] veya ahşaptan örülmektedir.[388] Çivi yazılı belgelerde geçen *purut*-[389] sözcüğü *kil/toprak* anlamına gelmekte olup söz konusu olduğunda kerpice karşılık geldiği düşünülmektedir.[390] Kerpiç malzemeleri ise yapıldığı coğrafyaya ile iklim koşullarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Saf kilden yapılmış kerpiçlerin yanı sıra sağlamlığının arttırılması amacıyla balçığına kül, moloz, kum, çakıl, saman ve kamış gibi bitkisel maddeler katılarak dayanıklılığı arttırılanları da mevcuttur.[391] Kerpiç, yapı yerinde karılarak ayaklarla yoğurulmaktadır, ardından ıslatılmış tahta kalıplara dökülerek şekil verilen karışım içerisindeki nemi kaybedip kuruyana kadar bekletilip kullanıma hazır hale getirilmektedir.[392] Güneşte kurutulan kerpiçler yapı malzemesi olarak yeterince iş gördüğünden kerpiç pişirme işi ancak

[383] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 69-71.

[384] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s.74.

[385] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 77.

[386] Özgüç, "Trade City", s. 322.

[387] Antik dönemlerden itibaren ve günümüzde hala bazı bölgelerde kerpicin yapı malzemesi olarak tercih edilmesinin başlıca sebepleri: toprağının her yerde bulunabiliyor oluşu, dayanıklı oluşu, yağmurdan etkilenmemesi ve mekândaki havayı çekmesi sebebiyle nem oranını ideal bir seviyede tutmasıdır. Kerpiç, kerpiç toprağının suyla karıştırılarak daha yüksek dirençli olması için içerisine kum, küçük çakıl taşları ve saman eklenerek karılmaktadır. Bu karışım ahşap kalıpların içerisine doldurularak üzeri sıyırılmakta daha sonra kalıp çıkarılarak kerpiçin güneşte kuruyarak istenen form ve sertliğe gelmesi sağlanmaktadır. (Seeher, "Hitit Mimarisi", s. 349-353)

[388] Seeher, "Hitit Mimarisi", s. 349.

[389] KBo IV 1 ö.y. I 34: **pu-u-ru-ut-ma** [DINGIR. MEŠ SAL.MEŠ ú-e]-te-er (Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 35)

KBo IV 1 ö.y. I 34: …ve **toprağı** Tanrıçalar getirdi. (Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 39)

[390] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 107

[391] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 47; Darga, *Hitit Mimarlığı*, aynı yer

[392] Darga, *Hitit Mimarlığı*, aynı yer; Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, aynı yer.

suyolları ve kaldırım yapımı gibi kural dışı durumlarda denenmiştir.[393] Yapı malzemesi olarak iş gören fakat zamana karşı dirençsiz olan ve kazı alanlarında bulunmuş olan kerpiç örnekleri, yangın gibi fazla ısıya maruz kalarak pişenler olmalıdır. Kerpiçlerin ebatları hakkında belirlenebilmiş bir ölçü bulunmamakla beraber kerpiç ölçülerinin inşa edilen yapıya göre seçildiğini hatta aynı yapı içerisinde bile farklı boyutlarda kerpiçlerin bulunabileceğini ifade edilmektedir.[394] Naumann,[395] bu duruma örnek olarak da Boğazköy'de bulunan ve normal kerpiç ölçülerinin 48 cm olması beklenen yapıda kerpiçler arasında 8 cm fark oluşunu göstermektedir. Ona göre söz konusu farklılık kuruma esnasında oluşmuş bir küçülme olmamalıdır, dolayısıyla kerpiçlerin belirli bir ölçüye göre yapılmadığını, ölçünün ustadan ustaya bile fark gösterdiğini ifade etmektedir.

Bunların dışında Hitit yapı duvarlarında destekleyici eleman olarak ahşap destekler ve yatay hatıllar kullanılmıştır. Çamur harç ile birbirine bağlanmış taşları bir arada tutmak amacıyla kırıktaş duvarların içinde tahta hatıl örgüsü bulunmaktadır. Kerpiç duvarlı yapılarda ise tahta destekler duvar yapısını güçlendirmek veya dam ağırlığını taşımak için kullanılmaktadır.[396] Duvarlar örülürken 1 m. aralıklarla ızgaralar yerleştirilmekte olup bu ızgaralar iki uzun gergi hatılı ve duvarın içine giren çok sayıda enine hatıldan oluşmaktadır.[397]

1.2.2. Hitit Yapılarında Dam/Çatı

Daha evvel de bahsedildiği üzere Hitit yapılarında kullanılan malzemeler iklim ve zaman şartlarından olumsuz etkilenmiş ve günümüze ulaşamamışlardır. Bu sebeple temel, taş döşek ve kerpiç duvarın tamamlayıcı unsuruna olan damlar bir iz bırakmadan yok olmuşlardır. Hitit bölgesi için kazı çalışmalarından çatı yapılarına ilişkin bir dayanak noktası elde edilememiş olmamasına rağmen çivi yazılı metinler[398] ve arkeolojik betimlemeler çatı biçimi

[393] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 52.

[394] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 51; Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 108.

[395] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, aynı yer. Ayrıca Hitit şehirlerinde tespit edilmiş kerpiç ölçüleri hakkında ayrıntılı örnekleme için bkz. Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 108-110.

[396] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 117.

[397] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 90. (Naumann, duvarları kuvvetlendirmek için kullanılan bu ahşap hatılların yapıların yıkılmasında etkili olmuş olabileceğini ifade etmekte bu durumu herhangi bir yangında hatılların yanması neticesinde duvarın mukavemetini ve dengesini kaybederek yanan bölüme doğru yıkılması ile açıklamaktadır.)

[398] KUB VI 35 I 4; KUB VI 35 I 9, KBo V 11, IV 13 vd; Bo 2372 IV 24 vd.; Bo 2489; Bo 4008 III 20; KUB XXX 34 IV 2 vd (Darga, *Hitit Mimarlığı*, s.128-129)

hakkında kesin bilgiler sunmaktadır. Söz konusu metinlerde çatıyı belirtmek üzere "*suhha warhui*"[399] terimi kullanılmakla beraber buradaki "*warhui*"[400] sıfatı kaba, sıkı yapraklı, çalılıkla kaplı anlamını vermektedir. Çatı betimlemesi yapılan belgelerden ilki KUB XXXIII 97[401] numaralı metindir ve tercümesi şu şekilde yapılmıştır:

> "*Tašmišu, Fırtına Tanrısı'nın sözlerini işittiğinde, hemen ayağa kalktı, eline asasını aldı, ancak ayağına hızla giden ayakkabılarını çekti. Ve o, yüksek bir kuleye tırmandı ve Hepat'ın karşısında yerini alarak konuştu: "Efendim ona uygun görülmüş yılları doldurana dek, yetersiz bir yerde kalacak." Hepat, Tašmišu'yu gördükte az kalsın damdan aşağı düşüyordu; bir tek adım atsaydı damdan düşüyordu, fakat Hieroduller onu tuttular ve bırakmadılar. Tašmišu söylevini bitirdikte, kuleden aşağı indi ve fırtına tanrısına gitti…*"

Bu belgeden Hitit yerleşimlerinde damların düz olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak damlar, birden fazla kimsenin üzerinde bulunabileceği ölçüdedir ve Hepat'ın damdan kolayca düşebilecek olması bu düz damların kenarlarında herhangi bir yükseklik veya koruma olmadığını da ortaya koyar niteliktedir.[402]

İnandık Vazosu, Hitit toplumunda damların ne şekilde inşa edildiği hakkında bilgi sunan arkeolojik kaynaklardan ilkidir. Buna göre "Kutsal İzdivaç" sahnesinin yer aldığı 3. frizde kareye yakın planı olan düz damlı kerpiç tapınak dikkat çekmektedir. Tapınağın düz damında, üç kadın ayakta durmakta ve enstrüman çalmaktadır. Bu bağlamda İnandık Vazosu, KUB XXXIII 97 numaralı metnin ortaya koyduğu biçimde birden fazla kişinin damın üzerinde bulunabileceğinin arkeolojik kanıtı niteliğindedir.

---

[399] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, S. 161; Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 123; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 487.

[400] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 583.

[401] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 162-163; Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 125.

[402] Günümüzde de Anadolu topraklarında durum bundan çok farklı değildir, yeni başlayan çatı inşa faaliyetlerinden önce topraktan yapılmış çatılar, düz, geniş ve korumasızdır.

Çiz. 4: İnandık Vazosu, 3. Frizde yer alan düz damlı tapınak yapısı (Özgüç, *İnandıktepe*, s. 176)

Res. 10: İnandık Vazosu, 3. Frizde yer alan düz damlı tapınak yapısı (Kurşun Cengiz, 15.09.2021)

Bitik Vazosu, Hitit yapılarının düz damlarına arkeolojik örnek sunan bir diğer kaynaktır. Vazonun "kutsal evliliği" konu alan en üstteki frizindeki tapınak olması muhtemel sundurmalı

yapının yatay blokları belirtilmiş olup üst kısmı eksiktir. Çivi yazılı metinler ve eldeki az sayıdaki arkeolojik veriden hareketle bu tapınak yapısının damı da düz olmalıdır. [403]

Çiz. 5: Bitik Vazosu, Tapınak Yapısı (Özgüç, "Bitik Vazosu", s. 4)

Res. 11: Bitik Vazosu Muhtemel Düz Damlı Tapınak Yapısı (Darga, *Hitit Sanatı*, s. 55)

[403] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s.118.

Hitit çatıları hakkında bilgi veren son vazo ise Hüseyindede Vazosu'dur. Vazonun 3. frizinde betimlenen tapınak düz damlı olup üzerindeki bezemeler dikkat çekmektedir.

Çiz. 6: Hüseyindede A Vazosu 3. Frizde Betimlenen Düz Damlı Tapınak Yapısı (Çorum Valiliği Çorum Müzesi, Hüseyindede Vazosu, s. 2.)

Res. 12: Hüseyindede Vazosu 3. Frizde Betimlenen Düz Damlı Tapınak Yapısı (Kurşun Cengiz, 22.09.2021)

Hitit İmparatorluğu'nda çatıların düz olarak inşa edilmesinde yağışın az olması ve ısı farklılıklarının çok oluşu etkili olmuş olabilir. Dörtgen kesitli ya da yuvarlak ağaç gövdeleri yatay olarak yan yana, oldukça sık aralıklarla dizilerek bunların üzerine dik açı yapacak biçimde, ızgara şeklinde çalı çırpı, kavak dalı, kamış hasır gibi örtü tabakası yerleştirilmektedir. Bu örtünün üstü yaklaşık olarak 10-30 cm kalınlığında parçalanmış ile örtülmektedir. Son olarak üstteki toprak tabakanın sertleşerek güneş ışınlarının etkisiyle çatlamasını, yağmur suyuyla sürüklenmesini engellemek adına çatı gömleği olarak ince bir tabaka halinde taş kırığı yerleştirilmektedir.[404] En son aşamada bu çatı gömleği gereken sağlamlığı vermek için taş silindirler/ loğ taşı ile ezilmektedir. Bu işlemi KUB XXXI 8942 numaralı metinde geçen "... *Ayrıca o (çorak toprak ile) düzeltilmiş (sıkıştırılmış) o[lsun]. Böylece çalı çırpı ile kaplı dam (su) sızdırmasın!*"[405] ifadelerinden de anlamak mümkündür. Bu son aşamanın damın çevresel ve iklimsel koşullardan olumsuz etkilenmemesi için periyodik olarak tekrarlanması son derece önemlidir[406], bugün Anadolu'da düz damın kullanıldığı bölgelerde loğ taşının sürekli olarak damda kalmasının nedeni de tam olarak budur.

Hitit döneminde damların sadece evlerin bir yapı birimi olmasının dışında farklı amaçlarla da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dinsel hayatta kullanılan dam bayram törenlerinde sahne görevi görmektedir; örneğin, KUB LV 39/CTH 591 numaralı metnin kolofonuna göre kral, ay bayramını kutlamak için dama çıkmaktadır:

KUB LV 39 a.y. IV 27- 29: "*Birinci tablet bitti. Ay doğunca; kral ay bay[ram]ı için dama çıka[rsa.]…*"[407]

Bunun dışında dam, KBo XV 52 + KUB XXXIV 116 numaralı metnin ortaya koyduğu üzere askeri seferler öncesinde rahipler tarafından kral ve ordusuna motivasyon vermek için yapılan tören alanı olarak kullanılmaktadır;

> "*Yukarıda damın üzerinde durmakta olan bir* purapsi- *rahibi kralın karşısında cesaret verici (sözleri) şöyle söyler:"Ey kral, korkma! Fırtına Tanrısı*

[404] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 161; Arıkan, "Šuḫḫa-" , s. 14.

[405] Arıkan, "Šuḫḫa-", s. 20.

[406] Arıkan, "Šuḫḫa-", s. 15.

[407] Arıkan, "Šuḫḫa-" , s. 25.

(senin)düşmanları(nı) (ve) düşman ülkelerini sen kralın ayaklarının altına koyacak ve sen onları boş çanaklar gibi kıracaksın."[408]

Dinî ve askerî bir kullanımın dışında damın gündelik hayatta da kullanımı hakkında KBo XI 34 (CTH 670) numaralı metin bilgi vermektedir. Metnin ö.y. I 7-9'da yer alan "*Fakat Tamelḫa kentinde išpunnala- adamının evine giderler ve kafaları(nı) damda yıkarlar…"*[409] ifadeleri damın farklı bir kullanımını gözler önüne sermektedir. Bunun dışında herhangi bir sebeple çalınan enstrümanın herkes tarafından işitilebilmesi için ihtiyaç durulan yüksek nokta ihtiyacını damlar karşılamaktadır. KBo IV 11 (CTH 772) numaralı metnin ö.y. I 25-26. satırında bulunan "*Onun arkasından borazanları damda üflerler ve şöyle şarkı söylerler: mimitala"*[410] ve KUB LIII 3 V 9-10 (CTH 638) a.y.V 9-10'daki "*Kašhalı kızlar damda dururlar ve e[rtesi sabah' … şa]rkı söylerler*"[411] ifadeleri bu durum kanıtlamaktadır. Arkeolojik veriler de damların bu amaca hizmet edişini desteklemektedir: İnandık Vazosunda tapınağın damında müzik aleti çalan kadınların yüksek bir yerde duruyor olmalarının sebebi bu şekilde açıklanabilir.

1.2.3. Hitit Yapılarında Kapı

Hitit konutlarında yer alması muhtemel kapılara kısaca değinmek gerekirse; kapıyla ilgili terimlerin birçoğunda *GIŠ*[412] determinatifi kullanılmış olduğundan kapıların ve kapı çerçevelerinin genelde tahta olduğunu kabul etmek gerekir. Boğazköy'deki bazı kent kapıları dışında kapılar dikdörtgen şekillidir ve evlerde ortalama 110 cm genişliğinde kapılar mevcuttur. Bu kapıların tahta çerçeveleri ana yan duvarlara yatay olarak çakılmış takoz tahtalarına tutturularak sabitlenmektedir.[413] Bunların dışında Naumann,[414] üzerine hayvan derisi gerilmiş

[408] Darga, *Hitit Mimarlığı,* s.125-126; Arıkan, "Šuḫḫa-" , s. 48.

[409] Arıkan, "Šuḫḫa-", s. 52.

[410] Arıkan, "Šuḫḫa-", aynı yer.

[411] Arıkan, "Šuḫḫa-", s. 53.

[412] *GIŠaraša*: Kapı, İç kapı (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 76); *GIŠhattalu*-: Kapı sürgüsü (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 177); *GIŠIG*: Kapı (KBo VI.10 II 17-18; KUB XXIX. 28:8; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 217; *GIŠIntaluzzi*: Kapı eşiği (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 223); *GIŠgalama*: Kapı kolu (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 249).

[413] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 170.

[414] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 171.

veya tunç dilimleriyle kaplanmış tahta kapıların da varlığına işaret etmektedir fakat bu tarz kapılar sıradan vatandaşın evinde olmasa gerektir.

1.2.4. Hitit Yapılarında Pencere

Hititçe çivi yazılı metinlerde "*GIŠlutta/i-*"[415] şeklinde geçen pencerelerin ahşaptan yapılmış oldukları *GIŠ* determinatifinden bellidir. Tahtadan yapılmış olduklarından sivil ve saray mimarisinde pencere kalıntılarına rastlanmamıştır. Öte yandan Boğazköy Tapınak I'de muhtemel sayıların 40 olan fakat sadece 12'si tespit edilebilmiş pencereler dikdörtgen biçimlidir ve duvar döşeğinde taş, kerpiç duvar gövdesinde tahta olan kasaları pervazlıdır. Bu pencereler yere fazla yakınlıkları ile dikkat çekmekte olup bu özellik çivi yazılı metinler tarafından da desteklenmektedir.[416] Ay Bayramı'nı konu edinen KUB II 13, I 12 ve 47 vd./CTH 591 numaralı metinde "*Kral (tanrılara) reverans yapar, Saray Oğlanlarının Başı pişmiş toprak(tan) tapisana-'yı krala verir. Kral pencereden dışarıya bu tanrılara on üç kez içki sunar"*[417] ifadeleri pencerelerin dışarı sarkılarak tanrılara libasyon yapılmasına imkân sunacak biçimde alçak olduğunu göstermektedir.[418] Bunun dışında ele geçen pencere kalıntılarında pencere kanadı veya kepenk tarzı eklerin varlığı dikkat çekmekle beraber İlluyanka Mitosu'nda geçen "*Hoşça kal, ben şimdi gidiyorum ve sen pencereden dışarı bakma! Eğer dışarı bakacak olursan karın ve çocuklarını göreceksin! Fakat 20 gün geçince o pencereyi açtı ve karısını ve çocuklarını gördü…"*[419] ifadeleri pencerelerin bir şekilde kapatılabilir olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.[420] Son olarak bazı damların altında bir takım pencerelerin var olduğu düşünülmektedir, çünkü bazı pencereler çatıdan kapatılmak zorundadır.[421]

---

[415] KUB XVII 10, KUB XXX 29: "*GIŠlu-ut-ta-i" The Hittite Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*, Vol. L-N, 1989, s. 88-91*;* Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 138; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.807 ayrıca Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 731'de "*GIŠlutta/i"* terimi için *"ışık deliği"* tercümesi yapılmıştır.

[416] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s.138-139; Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 181; KUB XXVIII 99, 6' vd (Yaşar Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", *Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı: 3-4, 1969, s.15)

[417] Coşkun, "Libasyon Kapları", s. 20.

[418] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, aynı yer.

[419] Harry Hoffner, *Hittite Myths*, Scholars Press, Atlanta 1998, s. 12; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s. 70.

[420] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, aynı yer.

[421] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 182; Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 125.

1.2.5. Hitit Yapılarında Ocak ve Fırınlar

Hitit yapılarının değişmeyen bir diğer unsuru da ocak ve fırınlardır. Çivi yazılı metinlerde "*ḫa-aš-ša/ ḫašša-*"[422] şeklinde ifade edilmiş olan ocak, ritüellerin vazgeçilmez bir parçası olarak ritüel metinlerinde[423] sıkça yer almaktadır. Genelde ana mekânda veya avluda yer alan ocaklar için bazı evlerde özel mekânlar ayrıldığı da görülmektedir. Ocaklar pişirme veya ısınma amacına hizmet edişine bağlı olarak taşınabilir veya sabit olabilmektedir.[424] Bu arkeolojik kalıntıları Hüseyindede Vazosunun üçüncü frizi de desteklemektedir. Bir kadın figürü, ayaklarından tuttuğu taşınabilir bir ocak ya da mangal götürmektedir.

[422] KBO 14.80+ii 3;KBO 25.127+147+ii 20; KBo 6.2 i 54-55; KUB 17.10 i 6, iv 22.

ḫašša: ocak (Friedrich ve Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*, s. 400-410; Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 3, s. 221-224; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.134, 171)

[423] **CTH 719 §2 10-13**: "*Kadın koyunun kulağından šarnummar- vücut parçasından bir parça keser. Sonra (bunları) sıradan somun ekmek ile birlikte mangalın üzerine serper. Ve sıradan somunları ufalar ve bir masa yerleştirir…*" (Gary Beckman "The Sea! The Sea! A Rite from the South Anatolia (CTH 719)", *Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich Seines 100.Geburtstags*, ed. A. Müller-Karpe, E. Rieken, and W. Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s, 26.)

KBo 11.14 ö.y. I 20-23: "*Ocağın en üstüne o, un ve tuz döker ve (büyü için) şöyle söyler: Koyunun tuzu yalamaya alıştırıldığı gibi aynı şekilde Güneş Tanrısı gel ve bu büyüleri tamamen yala. Ritüel uygulayıcısı Güneş Tanrısını ilk kez şöyle çağırır:*" Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Ḫurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 28 aktaran Murat Turgut, "Hitit Dini Ritüellerinde Kullanılan Objeler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Doktora Tezi, Konya 2018, s. 242.

Bo 2062 8=KUB VII 539 + Bo 2589= KUB XII 58 23-27 (Tunnawi Ritüeli): "*(bir) mangalın içerisinde bulunan çakıl taşlarını tutarlar, aynı zamanda kadın daha önce verilen büyüyü söyler. Sonrasında kadın kendisini su ile yıkar. Kadınla aşağı eğilirler (diğer) mangalda bulunan çam kozalağını tutarlar ve aynı zamanda kadın, daha önce verilen büyüyü söyler.*" Albrecht Goetze, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Series 14, New Haven Connecticut 1938, s.13 aktaran Turgut, "Objeler"aynı yer.

[424] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 189.

Çiz. 7: Hüseyindede Vazosu 3. Friz Ocak Taşıyan Kadın (Çorum Valiliği Çorum Müzesi, Hüseyindede Vazosu, s. 1)

Res. 13: Hüseyindede Vazosu 3. Friz Ocak Taşıyan Kadın (Kurşun Cengiz, 22.09. 2021)

Hitit ocakları genelde sade yapıdadır; ocaklar, duvarın dibine dayanan yarım çember ve dikdörtgen biçimli küçük kireç taşlardan örülmüş ve üstlerine ocak ızgarası konulan, tokmaklanarak sıkıştırılmış kil tabandan yapılmaktadırlar. Boğazköy'de Eski Hitit Çağı'na tarihlenen evlerde duvar diplerinde bulunan kül kalıntılarından buralarda ocak olduğu anlaşılmaktadır.[425] Yine aynı döneme tarihlenen başka bir evde ise tam daire şeklinde bir ocak tespit edilmiştir. Alişar Höyük Hitit yerleşmelerinde Boğazköy'de olduğu gibi odanın tam

[425] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 193.

merkezinde veya duvara bitişik olan ocak delikleri bulunmuştur.[426] Oda içinde açıkta duran ocakların sayısı çok olmasına rağmen bu ocakların baca izlerine rastlanmamış olması dumanın nasıl tahliye edildiği konusunu gündeme getirmektedir. Bu noktada Naumann,[427] dumanların oda içerisinde dağılıp kapı ve pencereden dışarı sızdığını veya tavanların altında yaylı kapaklarla kapanabilen baca deliklerinin olduğunu ileri sürerken, Darga[428] ise bütün evlerde baca bulunmayışını ev içerisindeki ocaklarda sadece korun kullanıldığı şeklinde açıklamaktadır.

1.2.6. Hitit Yapılarında Kanalizasyon Sistemi

Son olarak Hattuša, Alacahöyük ve Šarišša gibi kentlerde düzgün olmayan taşlarla döşenmiş yolların ortalarından kanalizasyon sistemi geçtiği[429] ve hatta bazı evlerin kirli suyu uzaklaştırmak için bu kanalizasyon sistemine bağlı olduğu tespit edilmiş[430] olmasına rağmen konutlarda tuvalet olduğunu gösteren sadece bir veri bulunmaktadır. Büyükkale'deki bir konutta zeminden 40 santimetre daha derinde ve çakıl taşlarıyla kaplı 80x80 cm büyüklüğündeki 1 numaralı odanın tuvalet yeri olarak kullanıldığı sanılmaktadır.[431] Konusunun kapsamı dolayısıyla Hitit metinlerinde fazla yer edinemeyen tuvalet meselesi hakkında yine de birkaç metin çıkarım yapma imkânı sunmaktadır. KBo X 45 IV 37 vd.[432] numaralı ritüel metninde yer alan "*yağmur suları sokakları nasıl sidikten ve pislikten arıtırsa*" analojisi ile halkın tuvalet olarak sokakta uygun gördükleri ve duvar kenarlarını kullanmış olabileceğini ortaya koymaktadır. Başka bir metinde başkent içerisine dışkı atılmasının yasaklanıyor oluşu bu tezi destekler niteliktedir. Söz konusu metinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "*Dağa gidip oradaki büyük çukura abdest yapmasınlar. Dışkıları da Hattuša kenti içine atmasınlar. Şimdi büyük abdest konusunda çok dikkatli olunuz. Bunun*

[426] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s.151.

[427] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 198.

[428] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s.152.

[429] Darga, *Hitit Mimarlığı*, s. 84.

[430] Birgit Brandau, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003, s. 188-189.

[431] Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar; Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990),* Ankara 1992, s. 206-207.

[432] Ahmet Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Belleten*, Cilt XLIV, Sayı 175, Ankara 1980, s. 484.

dışında ocaklarda biriken külleri aşağıdaki büyük kil çukuruna atmayın. Ayrıca saray çevresinde mevcut veya başka yerlerdeki su depolarının bakımını iyi yapın ve onların tabanlarını taşla kaplayın; onları tesfiye ve stabilize edin. Sahibi bulunduğunuz üzüm bağları ve meyve bahçelerine tuvaletinizi yapabilirsiniz. Tüm dışkıları bahçelere taşısınlar."[433]

1. 3. HİTİT YERLEŞİMLERİNDE TESPİT EDİLEBİLMİŞ BAŞLICA KONUT PLANLARI

Hitit sınırları içerisinde yer alan yerleşim yerlerinde konutlar, teknik olarak birbirine benzemektedir. Evvelce de bahsedildiği üzere arkeolojik olarak gün yüzüne çıkarılabilmiş bütün yapılar, taş temeller üzerinde taş döşek, kerpiç beden ve kara dam da denilen yassı çatıdan meydana gelmektedir. II. Binyılın başlarında konut duvarları ince ve odalar çok küçük iken II. binyılın ikinci yarısında duvarlar eskisinin iki katına çıkmış, konutlar genişlemiş ve oda sayısı artmıştır. Hatta bazı konutlarda üst katın varlığına bile rastlanmıştır.[434] Bunun dışında konutlar önceleri birbirine yakın hatta bitişik olarak inşa ediyor iken ilerleyen zamanlardaki bireyselleşme dikkat çekmektedir. Konutlar arazi yapısına uygun olarak inşa edilmiştir bu da düzensiz sokak ağına ve eğik açılı, asimetrik evlerin varlığına sebebiyet vermiştir.[435] İmparatorluk Dönemi'nde ülkenin değişen çehresine uygun olacak biçimde konut mimarisindeki ve sokak ağındaki planlı yapılaşma dikkat çekmektedir.[436]

Hitit coğrafyasında bulunan en basit ev planı tek odalı ev planıdır. Kuşaklı ören yeri dışında örneği tespit edilememiş bu ev 2. tabakada ortaya çıkartılmıştır ve tek bir odası vardır. Bahsi edilen ev 10x10,3 m (103 m²) büyüklüğündedir ve çok köşeli bir plana sahiptir. Evin iç

[433] Ahmet Ünal, "Temizlik", s. 198. Ayrıca KUB XXX 31 + I 1-8 (bkz. Ahmet Ünal, "MESEDI-Text IBoT 1.36 I 33vd versus Physical Impurity", *Essays on Anatolian Archeology*, Wiesbaden 1993s. 128-129) ve MESEDI-Tcxt IBoT 1.36 I 33vd. (bkz. Ünal, "MESEDI", s. 126-127) numaralı metinler Hitit toplumunda tuvalet konusuna değinmektedir. KUB XXX 31 + I 1-8, kral ve kraliçenin Hattuşa'dan Kizzuvatna'ya yaptıkları kült yolculuğu esnasında tuvalet ihtiyaçları hakkında yapılan düzenlemelere değinmekte iken MESEDI-Tcxt IBoT 1.36 I 33 vd. kralın muhafız bölüğündeki askerlerin tuvalete gidecekleri vakit izlemeleri gereken prosedüre değinmektedir.

[434] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 390.

[435] Schachner, *Hattuša*, s. 65

[436] Schachner, *Hattuša*, s. 64.

bölümünde başka duvar tespit edilemediği için evin işlevi hakkında kesin hükümlerde bulunmak imkânsızdır. Evin genişliği büyük olduğundan evde birden fazla oda olma ihtimali yüksek olmakla beraber tahribat nedeniyle tek odalı olarak değerlendirilmektedir.[437]

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da bulunan en basit konut evler, üçgen ve iki odalı iken bu evlerde pencere bulunmamaktadır; ışık kapılardan ve bacadan girmektedir.[438] Koloni Dönemi'nde en fazla tercih edilen konut planı dikdörtgen biçimli ve üç odalı evler iken Eski Hitit Dönemi'nde evler daha çok dikdörtgen biçimli ve iki odalı olarak inşa edilmektedir. Odalar 2-4 m ölçülerinde, 50-60 cm duvar kalınlıklarındadır. Daha çok odaya ihtiyaç duyulduğunda bu iki odalı plana iki oda daha eklenerek dört odalı plan elde edilmiştir. Evin girişinde hangi odaların yer aldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hititler avlu ve çalışma yeri olarak evlerin yakınındaki alanları kullanmış olmalıydılar. Evlerin duvarları kuzey-batı, güney-doğu yönünde uzandıkları için belirli bir düzenin varlığından söz edilebilir. Evlerin, kalın duvarlı avluları vardır. Bunlar, etrafı odalarla çevrili bir iç avlu şeklinde değildir.[439] Avlu daha çok evle ilgili amaçlar için kullanılan bir ön bahçe durumunda olmalıydı.[440]

İmparatorluk döneminde de önü avlulu iki odalı ev tipi kullanılmaya devam edilmiştir. Boğazköy Aşağı Kent en üst tabakadaki evlerin de hemen hepsi bu plana göre yapılmıştır. Evler birbirine bitişik yapılmış olsa bile hepsinin kendi bağımsız duvarları mevcuttur. Avlu duvarları bu mantıkla bitişiğindeki evin avlusundan ayrı olarak inşa edilmiştir. Ev yükseklikleri çeşitlidir bu sebeple çatılar da ayrı ayrı yapılmıştır. Kerpiçten yapılmış üst katları bulunan bu evlere avludan direk üst kata çıkan bir merdivenle girilmektedir ve bu iki katlı evlerin odaları küçüktür. Bunun dışında tek başına duran evlerin üst katı olmadığı için çok sayıda odası vardır, çatı ile tabanı ayaklar üzerinde durmaktadır.[441]

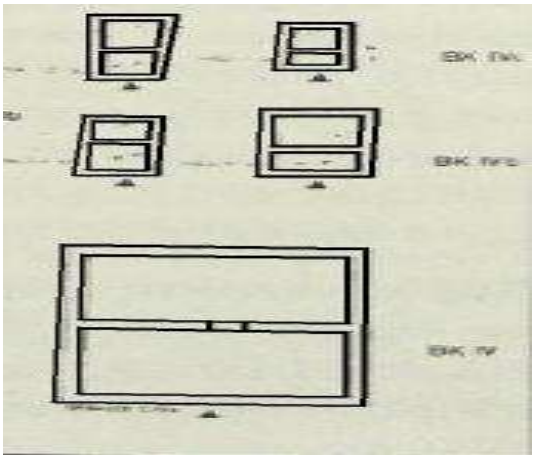
[437] Mielke, *Kuşaklı-*, s. 4-5.

[438] Özgüç, "Trade City", s. 322- 323.

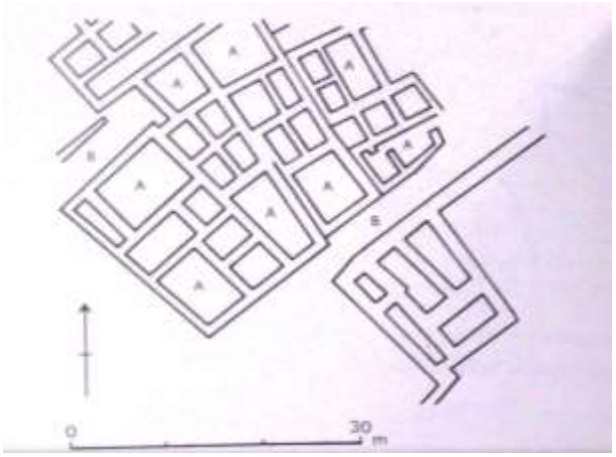
[439] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, s. 377.

[440] J.G.Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 91.

[441] Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* s. 384.

Çiz. 8: Hattuša 2 Odalı Ev Planı (Neve, "Ḫattuša'da Konut", s. 105)

Çiz. 9: Hattuša 2 Odalı-Avlulu Ev Planı (Macqueen, *The Hittites*, s. 90)

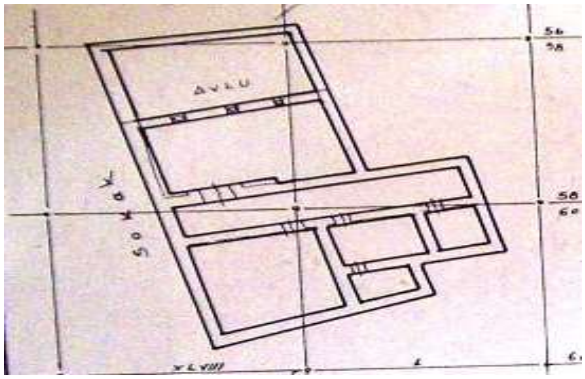
Schachner[442] tarafından "Merkezi Mekânla Ev" olarak nitelendirilen çok odalı avlulu evler Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan İmparatorluk döneminin sonuna kadar geniş kullanım görmüştür. Bu planda çok sayıda oda bulunmakla beraber Hitit evlerinin en belirgin özelliği olarak birbirine bitişik biçimde, eğik açılı ve düzensiz bir planla inşa edilerek merkezine geniş bir odanın konmuş olmasıdır. Bu geniş mekân genelde evin yan tarafında bulunmakta ve buraya diğer odalardan geçilerek varılmaktadır, yani bu odaya doğrudan veya dışarıdan bir giriş bulunmamaktadır. Peter Neve,[443] bu planı "Anadolu Tipi Avlulu Ev" olarak adlandırırken

[442] Schachner, *Hattuša*, s. 198.

[443] Neve,"Ḫattuša'da Konut", s. 109-110.

Schachner bu öneriye karşı çıkmaktadır, gerekçesi ise Anadolu coğrafyasının iklimsel olarak böyle bir plana uygun olmamasıdır. Schachner'ın belirttiğine göre üstü açık bir avlu Ekim-Nisan arasında yağış alacağından çamur haline gelecektir. Ayrıca özel anlam taşıyan kil tabletlerin ve diğer önemli gerekçelerin avluda bulunuyor oluşu buranın avlu olamayacağını gösterir, çünkü kil tabletler üstü açık bir alanda bırakılamaz.[444]

Çok odalı avlulu ev örneklerine Eski Hitit Dönemi'nde Alaca Höyük, Boğazköy ve Hüseyindede; Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise Alaca Höyük, Boğazköy ve Maşat Höyük'te rastlanmaktadır.[445]

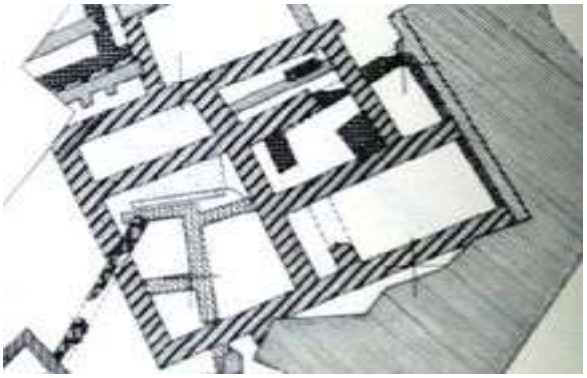
Çiz. 10: Alaca Höyük Çok Odalı Avlulu Ev Planı (Koşay ve Akok, *Alaca Höyük Kazısı 1940-48*, s. 14)

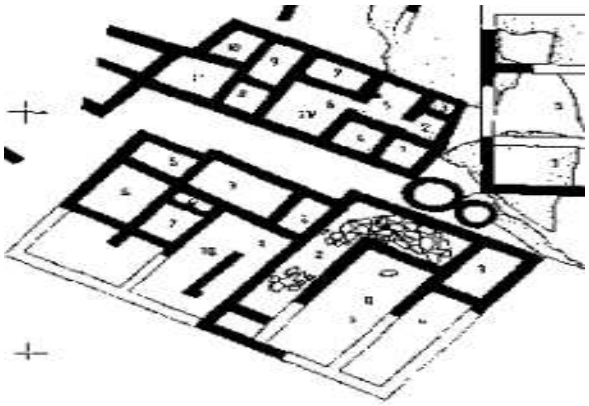
Çiz. 11: Hattuša Çok Odalı Avlulu Ev Planı (Neve, "Ḫattuša'da Konut", s. 108)

[444] Schachner, *Hattuša*, aynı yer.

[445] H. Mehmet Turgut, "Hitit Konutları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2013, s. 76.

Çiz. 12: Maşat Höyük Çok Odalı Avlulu Ev Planı (Özgüç, *Maşat Höyük II*, s. 36)

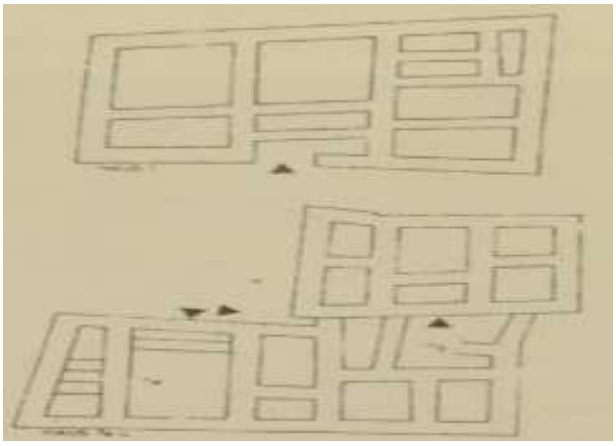
Çiz. 13: Hüseyindede Çok Odalı Ev Planı (Sipahi ve Yıldırım, "2001 Yılı Yörüklü/Hüseyindede", s. 263)

Hititler devrinde Anadolu'da kullanılan son konut tipi koridorlu evlerdir. Başkentte en geç Aşağı Şehir 2 no'lu yerleşim tabakası ve Büyükkale IVb tabakasının yeniden yapılanmasından sonra ülkenin büyümesine ve nüfusun artmasına bağlı olarak tarımsal toplumdan kentli topluma geçişin bir nişanesi niteliğinde yeni evleri inşa edilmeye başlamıştır.[446] Toplumun kentli topluma doğru evirilişinin bir diğer yansıması da daha evvel aynı mekânda birleşen yaşam ve çalışma alanlarının bu yeni planlama ile birbirinden ayrılmasıdır. Bu yapıların yaşam alanından ziyade çalışma alanı/atölye/işlik olarak düzenlenmiş olması İmparatorluk Dönemi'nde kentli yaşama ayak uydurularak yaşam ve çalışma alanlarının birbirinden ayrıldığını ve toplumun sosyal ve mesleki olarak gruplara ayrılmaya başladığını ortaya koymaktadır. Bahsi geçen bu evler ilk dönem evlerine nazaran

[446] Schachner, *Hattuša,* s. 199.

daha düzgün bir plana sahip olup birbirine paralel üç ayrı bölümden oluşan bu yapılarda dikdörtgen biçimli uzun ve büyük bir koridor bulunmaktadır.[447] Büyükkale IVb tabakasında gün yüzüne çıkarılan bir evde bulunan eşyalardan anlaşıldığı kadarı ile giriş birimi merkezi konumdur ve yaşama ve hizmet birimlerini içermektedir, yan kanatlarda yer alan odalar ise ek mekân vazifesi görmektedir.[448]

Başkentte Aşağı ve Yukarı Şehir ile Šarišša 2. tabakada tespit edilmiş 2-3 odalı koridorlu 9 farklı ev bu plan türüne örnek teşkil etmekle beraber Hititlerin yıkılmasından sonra ortadan kaybolmuş ve yerini yeni planlara bırakmıştır. [449] Öte yandan Schachner,[450] başkentte kazılan alanların genişliği göz önünde bulundurularak ortaya çıkan bu arkeolojik verilerin sonucu olarak bütün Hitit vatandaşlarının bu tarz evlerde yaşadıklarını belirtmenin yanlış olacağını ifade etmektedir. Büyük olan bazı yapıların yapım ve onarım masraflarını herkesin karşılayamayacağını; bu sebeple, yukarıda bahsedilen ev planları dışında daha tespit edilememiş konut yapılarının olduğu da eklemektedir.

Çiz. 14: Büyükkale ve Aşağı Şehir Koridorlu Evler (Neve, "Ḫattuša'da Konut", s. 109)

[447] Schachner, *Hattuša*, s. 200.

[448] Neve, "Ḫattuša'da Konut", s. 111.

[449] Müller ve Karpe, 2002, s. 472; Mielke, 2006, s. 169.

[450] Schachner, *Hattuša*, s. 202.

Çiz. 15: Šarišša Koridorlu Ev Planı (Mielke, *Kuşaklı*-, s. 195)

2. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA SOSYAL BİR YAPI OLARAK "EV:É"

Hitit kültüründe "EV"/ *É* Sumeogramının Hitit ailesini belirtmek amacıyla kullanıldığına daha önce değinilmişti. Tezin ilk bölümünde Hititlerde aile birliğinin kurulmasına ayrıntıları ile değinildiğinden bu bölümde çivi yazılı belgeler ve arkeolojik veriler el verdiğince sosyal yönüne değinilmeye çalışılacaktır. Bahsi geçen ailenin sosyal yönü ile kastedilmek istenen aile bireylerinin giyim-kuşamı ile yiyecek-içecekleri olup bu bölümde bu başlıklar sırası ile ele alınacaktır.

2.1. HİTİT TOPLUMUNDA GİYİM-KUŞAM

Hitit İmparatorluğu'nda aile ve bu bağlamda genel olarak halk kesiminin giyim-kuşamı diğer bütün hususlarda olduğu üzere dolaylı kaynaklardan elde edilen çıkarımlar vesilesiyle öğrenilmektedir. Bu çıkarımlar duvar kabartmaları ve vazo gibi arkeolojik verilerden ve çoğunluğunu ritüel metinlerinin oluşturduğu çivi yazılı kaynaklardan elde edilmektedir. Yazılı belgelere konu olmuş ritüllere halkın katılmaması, arkeolojik ve yazılı belgelerde tasvir edilen kıyafetlerin ilahi varlıklara ve saray çevresine ait olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Öte yandan bütün arkeolojik ve filolojik verilerin içinden çıktığı toplumu yansıttığı göz önünde bulundurulursa her ne kadar eldeki veriler tanrı, tanrıça ve saray erkânını yansıtıyor olsa da topluma dair çıkarımlar yapmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda Hitit halk tabakası

toplumun üst kesiminden kalite ve süs bakımından daha sadece bir görünüm sergilemekle beraber tarz olarak çok da farklı giyinmiyor olsa gerektir.

Çivi yazılı birçok metinde ritüellerde kullanılan kıyafetler, bunların renk ve şekilleri ifade edilmiş olup bu kıyafetler arkeolojik verilerle desteklenmektedir öte yandan belgelerde yer alıp arkeolojik olarak desteklenemeyen kıyafetler de bulunmaktadır. Bunların dışında kanun maddeleri de kıyafetler konusunda veriler sunmaktadır. Bu bölümde metinlerde zikredilen başlıca kıyafetler kadın ve erkek olmak üzere ayrı ayrı ele alınacak olup görsel olarak da desteklenmeye çalışılacaktır fakat sadece tanrısal varlıklar ile kral ve kraliçe tarafından kullanılan lituus ve boynuzlu şapka gibi kutsal sayılan malzemeler ve diğer kıyafetlere değinilmeyecektir.

2.1. 1. Hitit Kadınları Tarafından Giyilen Kıyafetler

Hitit kadınlarının kıyafetleri (CTH 481)/ KUB XXIX 4 ö.y. I satır 44-46'da şu şekilde özetlenmiştir:

I ^{TÚG}ša-ra-a ḫu-it-ti-ya-an-za İ ^{TÚG} E.İB. MAŠ-LU

I ^{TÚG} ka-ri-ul-li İ ^{TÚG} lu-pa-an-ni-iš

I ^{TÚG} ka-lu-up-pa-aš İ-NU-TİM ^{TÚG}É.İB TA-HAP-Šİ, İ-NU-TİM TU-Tİ-İT-TUM KÚ.BABBAR ki-i ŠA SAL TİM

"*Bir yukarı çekilmiş elbise, bir işlemeli tunika, bir manto, bir başlık, bir iç elbisesi, bir takım kemerli tunika, bir takım gümüşten göğüs süsü-fibula, bunlar kadınındır.*"[451]

KUB XVII 18 II numaralı metnin 21-23 satırları da kadın kıyafetlerini bir arada vermesi bakımından önemlidir. Metin şu şekildedir:

… har-zi SAL-ma I ^{TÚG}ga-ri-u[l-li]

I ^{TÚG} ga-lu-up-pa-an I ^{TÚG}BAR.SI I ^{TÚG}E.IB MAŠ-LU NU-TIM I ^{TÚG}GA-BAL-LI

I $^{NU-TIM\ KUŠ}$ E.SIR SAL^{TI} ḫa-as-sa-an har-zi

[451] Goetze, "Hittite Dress", s. 49; Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 212-213.

"...kadın ise tek parça manto/ başlıklı pelerin, bir iç elbisesi, bir baş bandı, bir işlemeli tunik, bir takım GABALLI ve bir takım kadın ayakkabısı giymiştir." [452]

2.1.1.1.^{TÚG} E.İB: Kısa Tunik

^{TÚG}E.İB kısa tunik iken *^{TÚG}E.İB.MAŠ-LU* işlemeli tunika'dır.[453] Her ne kadar söz konusu belgede *^{TÚG} E.İB* kadın kıyafeti olarak kaydedilmiş ise arkeolojik eserlerde kısa tunik giyen bir kadın betimlemesi bulunmamaktadır. Daha sonra ayrıntılı biçimde ele alınacağı üzere Hitit kadınları genelde baştan ayağa kadar düz inen uzun elbiselerle tasvir edilmişlerdir. *^{TÚG} kariulli* başı da örten uzun tek parça manto[454] veya başlıklı pelerin[455] olup kadınlar tarafından evden dışarı çıkarken giyiliyor olmalıdır. Bitik Vazosu ve İnandık Vazosu'ndaki gelinler bu kıyafetten giymektedir. *^{TÚG} kariulli*'nin içine giyilen uzun elbise ise *^{TÚG}kaluppaš* olup kadınlar tarafından en çok tercih edilen kıyafet türü bu ikisi olmalıdır.[456]

2.1.1.2. *^{KUŠ}E.SIR:* Ayakkabı

Hititçesi bilinmemekle beraber Hitit çivi yazılı metinlerinde *^{KUŠ}E.SIR*[457] olarak kaydedilmiş olan ayakkabı hem kadın hem de erkek tarafından kullanılmaktadır. Kadın ayakkabısı *^{KUŠ}E.SIR.SAL^{TI}*[458] şeklinde ifade edilmiş olup çeşitli şekil ve renklerde olabileceği gibi süslerle bezenmiş ayakkabılar da bulunmaktadır.[459] Normal ayakkabıların ucu düz olup genelde kutlama sahnelerinde görevli saray mensubu tarafından giyildiği gözlemlenmiştir, sıradan Hitit vatandaşı da bu ayakkabıdan giyiyor olsa gerektir. Öte yandan genelde kraliçe

---

[452] Belkıs Dinçol, "Hitit Metinlerine Göre Ayak ve Baş Kıyafetleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 33-34.

[453] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 213-214; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31.

[454] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 214.

[455] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 89, Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 30 ayrıca *^{TÚG} kariulli*'nin geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", aynı yer.

[456] Goetze, "Hittite Dress", s. 61.

[457] Albrecht Goetze, "The Priestly Dress of King", *Journal of Cuneiform Studies,* Vol. 1, No. 2, 1947, s.182; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31; Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 1

[458] KUB XVII 18 II 23

[459] Örn; Beyaz ayakkabı: KBO XXXIII 59 IV 4; siyah ayakkabı: KUB VII 53+I 15; kırmızı ayakkabı: KBO V1 II 52.

veya tanrıçalar tarafından kullanılan ucu kıvrık bu ayakkabı tipi KBo XVIII 192 a.y. 9[460] da ^{KUŠ}*E.SIR hattili* şeklinde kaydedilmiş olup Yazılıkaya ve Alacahöyük'te tasvir edilmiş olan tanrıça ve kraliçeler bu ayakkabıdan giymektedir. ^{KUŠ}*E.SIR* ayrıca kanun maddelerinde de geçmektedir. Kanun maddesi 22 şu şekildedir:

§22 "*ták-ku ÌR-aš ḫu-u-wa-i na-an EGIR-pa ku-iš-ki ú-wa-te-iz-zi tá[(k-ku ma-an-ni-in –ku-an)] e-ip-zi nu-uš-ši* ^{KUŠ}*E.SIR-uš pa-a-i…. "*[461]

"Eğer bir köle kaçarsa ve biri onu geri getirirse, eğer yakınlarda <onu> yakalarsa, o zaman ona (köleyi yakalayana köle sahibi) ayakkabı versin…"[462]

2.1.1.3. ^{TÚG}GAD.DAM.MEŠ/ ^{TÚG}KABALLUM: Çorap

^{TÚG}*GAD.DAM.MEŠ*[463] metinlerde ayakkabı ile beraber geçmesinden ötürü tozluk veya çorap olarak değerlendirilmektedir.[464] Kadınlar ve erkekler tarafından kullanılan bu ayak aksesuarı kumaştan olup kırmızı ve mavi gibi çeşitli renklerde olabildiği gibi süslü veya düz de olabilmektedir. Çorap olduğu düşünülen başka bir kelime de ^{TÚG}*KABALLUM*'dur[465], kadın kıyafetlerinin sayıldığı ve yukarıda zikredilen KUB XVII 18 II 23'te kadına ait olarak zikredilmesinden ötürü sadece kadınlar tarafından kullanıldığı, erkek çorabının farklı isimle kaydedildiği düşünülmektedir. Bunun dışında kumaş ve yünden yapılmış olan bu çorap türü mevcut metinlerde beyaz[466] olarak karşımıza çıkmaktadır.[467]

---

[460] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 15.

[461] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 46; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s. 31-32.

[462] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 47; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.32; Neufeld,1951, s. 6.

[463] Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 27.

[464] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 214; Goetze, "Hittite Dress", s. 60; B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", aynı yer; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 543 öte yandan Hoffner "tayt" olarak değerlendirmektedir, Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31.

[465] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 247, 543; Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B.Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 31-32.

[466] KBo XXV 85 4.

[467] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 32-34.

2.1.1.4. ^{TÚG}*BAR.SI*: Saç Bandı

Hititçesi "*išhiial*" olan saç bandı/kafa bandı metinlerde ^{TÚG}*BAR.SI*[468] olarak geçmektedir.[469] Tanrılar da dâhil olmak üzere kadın ve erkek tarafından kullanılan bu baş kıyafeti, renkli yünden ve ketenden yapılmakta olup yaygın bir kullanıma sahiptir. Metinlerden beyaz ve kırmızı olanları tespit edilebilmiştir.[470] Metinlerde yer alan bir diğer baş bandı ^{TÚG}*lupanni'*dir[471] ve ^{TÚG}*BAR.SI* ile aynı şey değildir, "bağlamak" fiiliyle beraber kullanımından ötürü ^{TÚG}*lupanni'*ninde başa bağlandığı fakat ^{TÚG}*BAR.SI* kadar geniş olmayıp daha dar bir şerit halinde başa bağlandığı düşünülmektedir.[472] Metinlerden mor[473] ve mavi[474] olanı tespit edilebilmiş olmakla beraber değerli taşlarla süslü olanları[475] da bulunmaktadır.

2.1.1.5.^{TÚG}kureššar/kueššar: Baş Örtüsü

Goetze, dönemin betimlemelerinden net olarak anlaşılacağı üzere ^{TÚG}*kureššar/kueššar*'ın[476] kadınlara has olduğunu ve başa giyilen bir kıyafet olduğunu ifade etmektedir. Başta kraliçe olmak üzere kadınlar, arkeologlar tarafından "polos" olarak adlandırılan ve kıyafetin eteklerine dek uzanan uzun bir başörtüsü veya şal takmaktadırlar. Başın etrafına sarılan bu örtü özellikle kral olmak üzere diğer erkekler tarafından da kullanılmaktadır fakat bu örtüyü kadınların kullandığı ^{TÚG}*kureššar*'dan ayıran temel fark sadece başa takılmayıp aynı zamanda omuzlara da serilmiş bir pelerin olmasıdır.[477] Ünal,[478] ^{TÚG}*kureššar* için "kadının başörtüsü, yazma, polos, duvak" anlamlarını önerirken Puhvel,[479]

---

[468] Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31; Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 49.

[469] Goetze, "Hittite Dress", s. 61; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31.

[470] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", aynı yer; Goetze, "Hittite Dress", aynı yer.

[471] Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31; Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s.53-54.

[472] Söz konusu metnin transkripsiyonu ve tercümesi için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 56.

[473] KUB XLII 59 a.y. 9, 12, 15.

[474] KUB XLII 59 ö.y. 8.

[475] KUB XLII 23 IV 2.

[476] Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 78-80.

[477] Albrecht Goetze, "The Priestly Dress of King", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 1, No. 2, 1947, s. 178.

[478] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 297.

[479] Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 4, Berlin 1997, s. 262-264.

"kadının başörtüsü, bir kumaşın parçası, kumaşın uzunluğu veya genişliği" olarak tanımlamıştır. Friedrich,[480] "kadın başörtüsü" olarak tercüme etmişken Hoffner,[481] "kadın başlığı" olduğunu kaydetmiştir.

Daha ziyade CTH 402.D,[482] CTH 412.1.1[483] ve KBO VI 34+Bo 2523 II 50 gibi ritüel metinleri ^{TÚG}*kureššar*'ın kadınlara has olduklarını ortaya koyması bakımından önemlidir. KBO VI 34+Bo 2523 II 50'de yer alan asker yeminlerinde ifadeler şu şekildedir:

> "*……bu nedir? Bu, kadın tören giysisi değil mi? onu yemin töreni için bulunduruyoruz. Her kim bu yeminleri bozarsa ve krala, kraliçeye ve prenslere fenalık yapmaya kalkışırsa, onu bu yeminler (erkek) iken kadın yapsınlar! Onun ordularını da kadın haline getirsinler. Onları kadın tarzında giydirsinler ve onlara başörtüsü taksınlar, oklarını ve (diğer) silahlarını ellerinde kırsınlar ve onların ellerine iğ ve öreke koysunlar.*"[484]

Metinde de açıkça anlaşıldığı üzere ^{TÚG}*kureššar* kadınlara özgü bir kıyafettir. Hatta erkeklerin yeminlerini bozmaları neticesinde ellerindeki silahların alınıp kadın şeklinde giyindirilmesi ve başörtüsü taktırılması erkeklerin bu şekilde aşağılanabileceğini göstermekte ve negatif bir izlenim bırakmaktadır. Bir vesile ile kadınlığa ait olan nesne ve eylemler en azından askerler için lanet edilecek bir eylem olarak değerlendirilmekte ve askerler bu şekilde motive edilmektedir. KBO XII 106+I 6, KUB XX 1 III 14, KUB XXIX 4 I 38 ve KUB x 91 II 3 numaralı metinlerden ^{TÚG}*kureššar*'ın kırmızı, beyaz, siyah ve mavi olabildiği anlaşılmaktadır.[485]

---

[480] Johannes Friedrich, *Hethitisiches Wörterbuch,* Heidelberg 1952, s. 117.

[481] Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31.

[482] Sevgül Çilingir Cesur, "Eşyanın Cinsiyeti: Hitit Ritüellerinde Kadın", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı 24, 2019, s. 79.

[483] Çilingir Cesur, "Eşyanın Cinsiyeti", aynı yer.

[484] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 81-82.

[485] B.Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 87.

2.1.1.6. Kadınlar Tarafından Kullanılan Süs Eşyaları

Kadın tasvirlerinde daha ziyade düz ve beli çepeçevre saran şerit şeklinde yer edinen kemer metinlerde *TA-ḪAP-ŠI*[486] olarak zikredilmektedir**.** Deri malzemeden yapılan ve altın süslü modelleri bulunmakla beraber madenden yapılanları da vardır.[487] Hem kadın hem erkek aksesuarları arasında sayılabilecek olan *ḪUB/ ḪUB.Bİ*[488] kulak halkası/küpedir; metinlerde genelde kral ve kraliçe tarafından kullanımı belirtilmiş olsa da İnandık Vazosu ve Hüseyindede B Vazosu'nda tapınak görevlisi kadınların da küpe taktığı gözlemlenmektedir. Kadın küpesi metinlerde *ḪUB.Bİ SAL.MEŠ*; altından kadın küpesi ise *išta-maḫura- (ḪUB-Bİ)* şeklinde kaydedilmiştir.[489] *ḪUB.Bİ* metinlerde genelde çift olarak[490] anılmasına rağmen Karpe-Karpe[491] Hitit kadınların çift; erkeklerinin tek küpe taktığını ifade etmektedirler. KUB XLII 38 ö.y. 15-19 kullanılan küpeler hakkında genel bir bilgi vermesi açısından kıymetlidir. Metnin tercümesi şu şekilde yapılmıştır:

> "*Sekiz çift altın küpe, kraliçe(nin tarzında), taş kakmalı. Üç çift basit altın küpe, içinde bir takım… değil. İki çift gümüş küpe, içinden biri annutaima- bir çifti ise kurşundan. Üç altın kipe, arkası delinmiş"*[492]

KUB XXIX 4 ö.y. I 46'da *TU-Tİ-İT-TUM KÚ.BABBAR* şeklinde geçmekte olan göğüs süsünün Hititçesi "*manninni-*" olup ayrıca altın veya altın kapla şekli ile KBo IX 132 IV 10 ve KUB XXIX 4 I 19 numaralı metinlerde yer almaktadır.[493] Bunların dışında kadınların ziynet eşyalarına önem verdiği halhal, bilezik ve gerdanlık gibi süs eşyalarının metinlerde zikredilmesinden anlaşılmaktadır. Halhal, KUB XVII 1 II 10'da *SAL.MEŠ-aš GIŠ ba-tal-ḫa-aš* olarak kaydedilmiştir, gümüş bilezik KBo V 1 II 53 numaralı metinde *ḪAR.ŠU KÚBABBAR* şeklinde iken KBo V 1 II 54'de boyun takısı/tasma şeklinde gümüş gerdanlık *Sİ.GAR*

---

[486] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 214.

[487] Goetze, "Hittite Dress", s. 58

[488] Sedat Alp, "Hitit Metinlerinde ^{GIŞ}kalmuş "LİTUUS" ve ḪUB.Bİ "küpe"", *Belleten*, C. XII, Sayı 46, 1948, s. 316; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31; Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B.Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 101.

[489] KUB XI 35 I 11 (Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 217.)

[490] Alp, "LİTUUS" ve ḪUB.Bİ", s. 315.

[491] Vuslat Müller-Karpe ve Andreas Müller-Karpe, "Kayalıpınar", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 285.

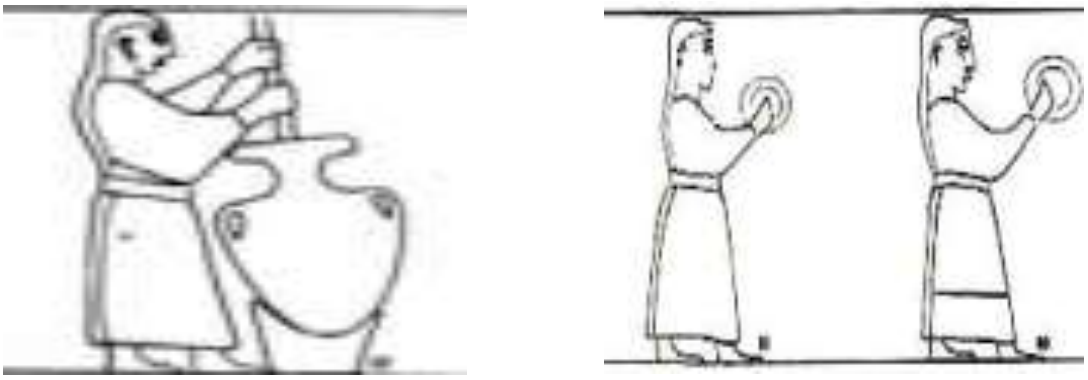
[492] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 104.

[493] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 216.

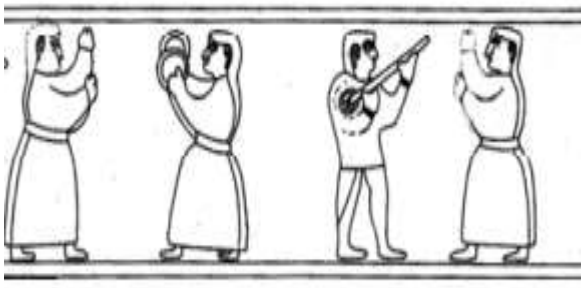
KÚBABBAR olarak ifade edilmiştir.[494] Evvelce de ifade edildiği üzere arkeolojik veriler kullanılan tunika ve ziynet eşyalarını yansıtma konusunda yetersiz kalmaktadır. Tasvir edilen bütün Hitit kadınları sade, süssüz ve uzun elbise giydikleri için ziynet eşyalarını kullanıp kullanmadıkları anlaşılamamaktadır.

2.1.1.7. Hitit Toplumunda Kadın Kıyafetlerine Örnek Bazı Arkeolojik Betimlemeler

Bahsi geçen kadın kıyafetlerinden birkaç örnek şu şekildedir:

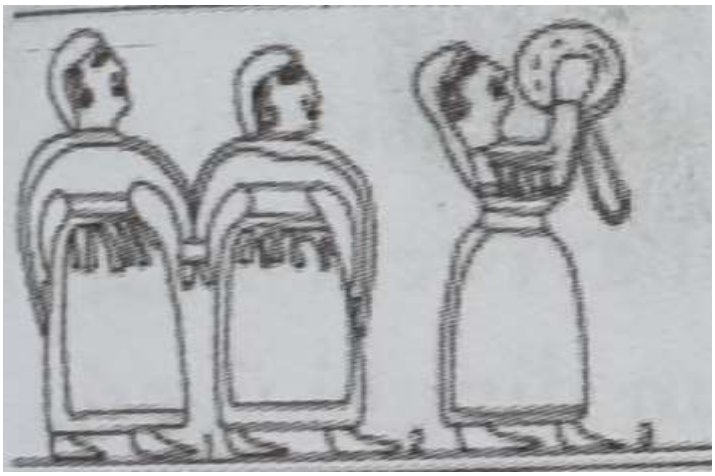
Çiz. 16: İnandık Vazosu: Yemek Yapan ve Çalpara Çalan Kadınlar (Darga, *Hitit Sanatı*, s. 60)

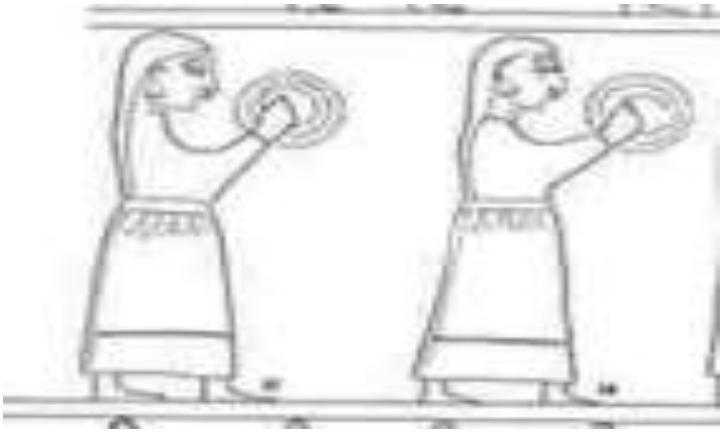
Çiz. 17: Hüseyindede A Vazosu: Çalpara Çalan ve Dans Eden Kadınlar (Yıldırım, "New Scenes", s. 837)

[494] Darga, *Anadolu'da Kadın*, aynı yer.

İnandık Vazosu ve Hüseyindede A Vazosu'nda tasvir edilen kutlamalarda görevli kadınlar boyundan ayaklarına kadar uzun elbise (*^{TÚG}kaluppaš)* giymekle beraber elbisenin kolları bileğe kadar uzanmaktadır. Başlarındaki örtü bel kısmında kuşağın içinde geçerek yere kadar uzanmaktadır. Bellerinde sade ve düz kuşak (*TA-ḪAP-Šİ)* bulunmakta olup ayakkabıları (*^{KUŠ}E.SIR*) da diğer her şeyleri gibi basit ve düzdür. Herhangi bir ziynet eşyası gözlenememektedir.

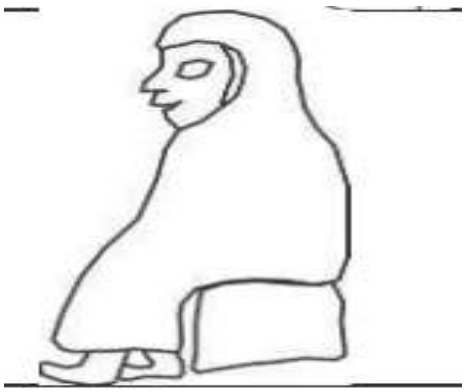
Çiz. 18: Hüseyindede B Vazosu: Dans Eden ve Çalpara Çalan Kadınlar (Yıldırım, "New Scenes", s. 837)

Çiz. 19: İnandık Vazosu: Çalpara Çalan Kadınlar (Yıldırım, "New Scenes", s. 837)

Hüseyindede B Vazosu'nda betimlenen kadınlar uzun elbise (*^{TÚG}kaluppaš)* üzerine hem önlük hem de püsküllü kemer (*TA-ḪAP-Šİ)* takmaktadırlar. Hüseyindede A Vazosu'ndaki kadınlardan daha süslü olan bu kadınlar aynı zamanda kulak halkası/küpe (*ḪUB-Bİ)*

takmaktadır. İnandık Vazosu'nda tasvir edilmiş olan görevliler de yine düz, ayak bileğine kadar uzanan elbise giymektedir fakat bu defa belindeki püsküllü kemer dikkat çekmektedir. Tasvir edilen bütün kadınlar düz ayakkabı (*KUŠE.SIR*) giymiştir.

Çiz. 20: Bitik Vazosu: Oturakta Oturan Kadın (Özgüç, "Bitik Vazosu", s. 4)

Çiz. 21: Hüseyindede A Vazosu: Yatakta Oturan Kadın (Yıldırım, "New Scenes", s. 837)

"Kutsal Evlenme" töreninin tasvir edildiği Bitik Vazosu ve Hüseyindede A Vazosu'nda yer alan gelinler kadın kıyafetlerine örnek teşkil etmektedir. İnandık Vazosu'nda oturakta otururken tasvir edilen kadın başını da örten ve ayaklarına dek uzanan tek parça manto/ başlıklı pelerin (*TÚGkariulli*) giymektedir. Vücudunun tamamı kapalı olduğundan başka bir ayrıntı seçilememektedir. Hüseyindede A Vazosu'ndaki yer alan kadın ise uzun elbise (*TÚGkaluppaš)* giymekle beraber başında başörtüsü (*TÚGkureššar)* bulunmaktadır. Vazoda başörtü ve elbisenin farklı renklerde tasvir edilmiş olması bunun tek parça bir elbise olmadığını kanıtlamaktadır. Her iki tasvirdeki ayakkabı da (*KUŠE.SIR)* düz ve sadedir.

2.1.2. Hitit Erkekleri Tarafından Giyilen Kıyafetler

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik betimlemeler Hitit erkeğinin kadınlar kadar sade ve düz bir giyim tarzına sahip olmadığını aksine daha fazla kıyafet çeşidine sahip olduğunu göstermektedir.[495] Esasında temelde birçok kıyafetin kadın ve erkek tarafından ortak kullanımı söz konusu ise de içlik, manto, şal, pelerin, başlık gibi temel kıyafetler uzun saç, küpe, bilezik ve sakal gibi birbirinin tamamlayıcısı parçalarla zengin bir çeşitlilikte tasvir edilmişlerdir. Bu betimleme sanatında kadına ve erkeğe gösterilen özeni, bütün bu eserlerin devlet izni ve eliyle meydana getirildiği gerçeği göz ardı edilmeden, Hitit toplumunun cinsiyetçi bakış açısıyla da değerlendirmek gereklidir.

2.1.2.1. *TÚG E.İB:* Kısa Tunik

Hem kadın hem erkekler tarafından kullanılan *TÚG E.İB*/kısa tunik için kadın tasvirleri gözlemlenemiyor ise de kısa tunik giyen Hitit erkek tasvirleri sayıca fazladır. Boyundan başlayıp diz kapağının üzerinde biten etekli ve uzun kollu, tek parça kıyafet giyen erkek tasvirleri Hüseyindede A ve B Vazolarında, İnandık Vazosu'nda, Alacahöyük Ortostatlarında, Geyik Ritonda, Hanyeri-Gezbeli Kaya Kabartması'nda ve Hemite Kaya Kabartması'nda karşımıza çıkmaktadır. Bazı betimlemelerde önlerinin açılır kapanır olduğunu belli etmek için ön kısımda iki çizgi tasvir edilmiştir. Bazı tasvirlerde ise tuniğin belindeki sade veya süslemeli kemerler/ *TA-ḪAP-Šİ* dikkat çekmektedir.

2.1.2.2. *TÚG GÚ.É.A*: İç Gömlek ve *TÚG.SIG*: İnce Giysi

Kadınlar tarafından da kullanılan bir diğer kıyafet *TÚG GÚ.É.A*'dır, boynu açıktan bırakan bu kıyafet gömlek veya iç gömlek olarak yorumlanmaktadır.[496] Ayak bileklerine dek uzanan bu gömlekler keten veya yün gibi malzemelerden üretilmekte olup altın veya gümüş gibi değerli madenlerle süslenebildiği gibi üzerinde çeşitli desenler de bulunmaktadır.[497] Tasvirlerde sık sık betimlenmiş olan erkek kıyafetlerinden bir diğeri de *TÚG.SIG*'dir. Goetze

[495] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 84.

[496] Goetze, "Hittite Dress", s. 52; Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 214; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 543.

[497] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 214; Goetze, "Hittite Dress", s. 53.

ve Darga tarafından ince kıyafet/ ince giysi,[498] Ünal tarafından ise yün elbise[499] olarak tercüme edilmiş olan bu kıyafet mantoların altına giyilmektedir. *TÚG GÚ.É.A* ve *TÚG.SIG* kanunlarda da zikredilmektedir. Fiyat listesi şeklinde düzenlenen kanun maddesi 182 şu şekilde kaydedilmiştir:

§ 182 *ŠA TÚG ḫa-ap-pu-ša-an-da-aš 12 GÍN KÚ.BABBAR I TÚG.SIG 30 GÍN [(KÚ).BABBAR]*

ŠA TÚG.SIG ZA.GÍN 20 GÍN KÚ.BABBAR ŠA I TÚG A.DU.UP.Lİ 10 GÍN [(KÚ).BABBAR]

I TÚG iš-kal-li-iš-šar 3 GÍN KÚ.BABBAR ŠA I TÚG IM K[…….]

4 GÍN KÚ.BABBAR ŠA I TÚG MIR? I GÍN KÚ.BABBAR ŠI.IM.ŠU

Š[A] I TÚ[G]. G[Ú].É.A SIG 3 GÍ[N K]Ú.BA[BBAR] Š[A] I TÚG GÚ[……][500]

§ 182 "*Bir…*[501] *giysinin on iki şekel gümüş, değerli bir giysinin otuz şekel gümüş,*

Mavi yün bir giysinin yirmi şekel gümüş, bir…[502] *giysinin on şekel gü[müş]*

Bir…[503] *giysi<nin> üç şekel gümüş, bir ..[….]*[504] *giysinin*

Dört şekel gümüş, bir….[505] *giysinin bir şekel gümüş bedeli <vardır>,*

İnce bir gömleğin[506] *üç şekel gümüş, bir [….] giysinin*[507]"

---

[498] Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 213; Goetze, "Hittite Dress", s. 51.

[499] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 882.

[500] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 168; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.145.

[501] Coat/ceket (Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 50)

[502] *TÚG A.DU.UP.Lİ:* pantolon *(*Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 51)

[503] *TÚG iš-kal-li-iš-šar:* Önlük *(*Neufeld, *The Hittite Laws*, aynı yer)

[504] *TÚG IM*: Sash/kuşak (Neufeld, *The Hittite Laws*, aynı yer)

[505] *TÚG MIR:* Türban (Neufeld, *The Hittite Laws*, aynı yer)

[506] *TÚ[G]. G[Ú].É.A:* yün elbise (Neufeld, *The Hittite Laws*, aynı yer)

[507] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 169; Hoffner, *Laws of The Hittites*, s.146.

2.1.2.3.^{TÚG}BAR.TE /^{TÚG}BAR.DUL: Uzun Manto/Palto

^{TÚG}BAR.TE ve *^{TÚG}BAR.DUL* uzun bir manto/palto tipidir ve erkekler tarafından kullanılmaktadır.[508] Yumruk biçimli ritonda[509] tasvir edilen erkeklerin hepsi bu mantodan giymekte olup betimlemelerden anlaşıldığı kadarıyla bu uzun mantolar işlemeli olabilmektedir.

2.1.2.4. ^{KUŠ}E.SİR: Ayakkabı

Hitit erkekleri tarafından kullanılan ayakkabı metinlerde *LU-aš ^{KUŠ}E.SİR*[510] olarak yer almaktadır. Betimlemelerde görevlilerin birçoğu düz ayakkabı giymesine rağmen kral, kraliçe ve tanrılar *hattili* tarzında ayakkabı giymektedir. Ayakkabıların çeşitli renklerde yapıldığı anlaşılmaktadır: kırmızı ayakkabı *^{KUŠ}E.SİR SA5*[511] ; beyaz ayakkabı *^{KUŠ}E.SİR* BABBAR[512]; siyah ayakkabı *^{KUŠ}E.SİR* GE6[513]. Renkli olmasının dışında ayakkabılarda değerli madenlerden süs bulunmaktadır[514] fakat söz konusu ayakkabılar kraliyet çiftine ait olmalıdır. Daha evvel kadınlar tarafından kullanıldığı ifade edilen *^{TÚG}GAD.DAM.MEŠ* ve *^{TÚG}KABALLUM* da erkekler tarafından kullanılmakta olup Dinçol[515], *^{TÚG}GAD.DAM.MEŠ'in* erkekler tarafından dışarı çıkarken giyildiğini fakat *^{TÚG}KABALLUM'*un giyilmediğini ifade etmektedir.

2.1.2.5. Erkekler Tarafından Kullanılan Süs Eşyaları

Saç bandı/kafa bandı *^{TÚG}BAR.Sİ* de erkekler tarafından kullanılmaktadır, ayrıca erkekler tarafından kullanılan başka bir kafa aksesuarı da *kupahi/gupahi*'dir. Külah[516] veya

---

[508] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, 858; Goetze, "Hittite Dress", s. 57; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 31.

[509] Boston Fine Arts Museum' da sergilenen yumruk biçimli riton hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Gustav Güterbock, Timothy Kendall, "A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist, *The Ages of Homer Tribute to Emily Townsend Vermeule* , (ed.) J.B. Carter, S.P. Morris, Austin 1995, s. 45–60.

[510] KUB XIV 3 III 4; Goetze, "Hittite Dress", s. 60; Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 211.

[511] VII 29 obv. 7 (Goetze, "Hittite Dress", s. 111)

[512] II 6 III 26; XXXIV 118 6 (Goetze, "Hittite Dress", aynı yer)

[513] XI 35 i 12; cf. X 18 i 33; XXXIV 118 7 (Goetze, "Hittite Dress", s. 110)

[514] Goetze, "Hittite Dress", s. 111.

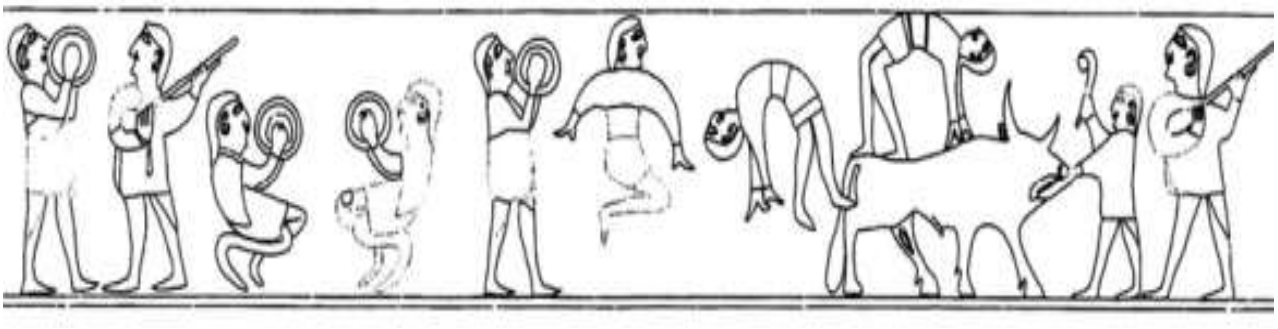
[515] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 36.

[516] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 63.

fes[517] olarak tercümesi yapılmış olan kıyafetin ilk zamanlar bir kıyafet olup olmadığı tartışılmış ise erkek kıyafetlerinin sıralandığı metinlerde ve giymek fiiliyle beraber kullanılmasından ötürü erkeklerin kullandığı bir tür baş kıyafeti olduğu kanaatine varılmıştır.[518] KUB XLIV 46 numaralı metinde bu başlık türünün yünden yapıldığı ortaya konmuştur.[519] Son olarak kemer/*TA-ḪAP-Šİ* ve küpe/ *ḪUB.Bİ*'nin erkekler tarafından da kullandığı görülmektedir. Kadın kıyafetlerinde kemerler daha sade ve düz iken erkek kıyafetlerindeki kemer çeşitliliği dikkat çekicidir. Özellikle Alacahöyük betimlemelerindeki akrobatlar tokalı ve püsküllü, asimetrik şekilli kemerler takmaktadırlar. Yine aynı şekilde burada tasvir edilmiş akrobatların kulaklarında halka şeklinde küpeler mevcuttur fakat yukarıda ifade edildiği üzere erkeklerin tek mi çift mi küpe taktığı tasvirlerin profilden yapılmış olması sebebiyle anlaşılamamaktır.

2.1.2.6. Hitit Toplumunda Erkek Kıyafetlerine Örnek Bazı Arkeolojik Betimlemeler

Erkek kıyafetlerinden bazıları şu şekildedir:

Çiz. 22: Hüseyindede A Vazosu: Akrobatlar (Darga, *Anadolu'da Kadın*, s. 221)

Hüseyindede A Vazosu'nda yer alan bu çizimdeki bütün akrobatlar boyundan başlayıp hemen hemen diz kapağına yetişen uzun kollu ve tek parçadan oluşan ^{TÚG} *E.İB/*kısa tunik giymektedir, tuniklerin arkasından ince elbise/*TÚG.SIG* görünmektedir. Zıplayarak gösteri

[517] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 295.

[518] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 63-64; Geçtiği çivi yazılı metin sıralaması için bkz. B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 61.

[519] B. Dinçol, "Ayak ve Baş Kıyafetleri", s. 64.

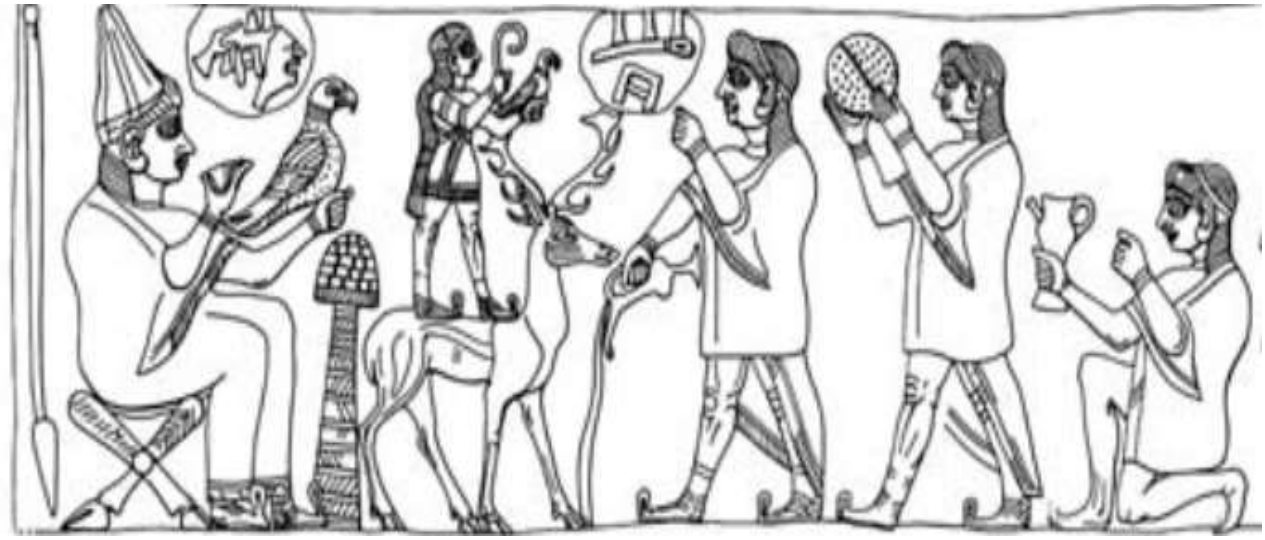
yapan akrobatlar kuşak şeklinde kemer/ *TA-ḪAP-Šİ* takıyorken diğerlerinde kemer bulunmamaktadır. Ayakkabılar/^{KUŠ}*E.SİR* düz olarak tasvir edilmiş olup akrobatların kulaklarındaki küpeler/ *ḪUB.Bİ* dikkat çekicidir. Bütün erkekler traşlıdır[520] ve saçları geriye doğru düz bir şekilde taranmıştır.

Çiz. 23: Yumruk Biçimli Riton: Kült Sahnesi (Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 28)

[520] Hitit tasvir sanatında erkeklerin daima traşlı olarak tasvir edilmesinin yanısıra Mısırlılar tarafından da bu şekilde betimlenmişlerdir. Luksor Tapınağı'nda tasvir edilmiş olan Kadeş Savaşı'nda Hitit askerleri bıyıksız/traşlı olarak gözlemlenmektedir. Hitit erkeklerinin bıyıklı ve bıyıksız olmasıyla ilgili bilgi için bkz. Hripsime Haroutunian, "Bearded or Beardless? Some Speculations on the Function of the Beard Among th Hittites", *Recent Developments in the Hittite Archeology and History,* Indiana 2002, s. 43-52.

Hitit kralı II. Tudhaliya[521] ve III. Tudhaliya'nın[522] gaga ağızlı bir testiden yaptığı libasyon sahnesinin tasvir edildiği yumruk biçimli ritonda[523] tasvir edilen erkeklerin hepsi boyundan başlayıp ayak bileğinin yukarısına kadar uzanan uzun manto/ ^{TÚG}*BAR.TE/* ^{TÚG}*BAR.DUL* giymektedir. Bazı mantoların işlemeli oluşu dikkat çekmektedir. Kemer kullanılmayan mantoların önlerinin açılabilir olduğu betimlemelerden anlaşılmaktadır. Erkeklerin mantoların içine yere kadar uzanan ince elbise/ *TÚG.SIG* giymiş oldukları mantoların arka altlarından görünen tasvirden anlaşılmaktadır. Bu içlik elbisenin biçimi ve üzerindeki işlemeler dikkat çekmektedir. Bunların dışında görevliler ucu yukarı bakan ayakkabı/ ^{KUŠ}*E.SIR hattili* giymekte olup başlarında yuvarlak başlık bulunmaktadır.

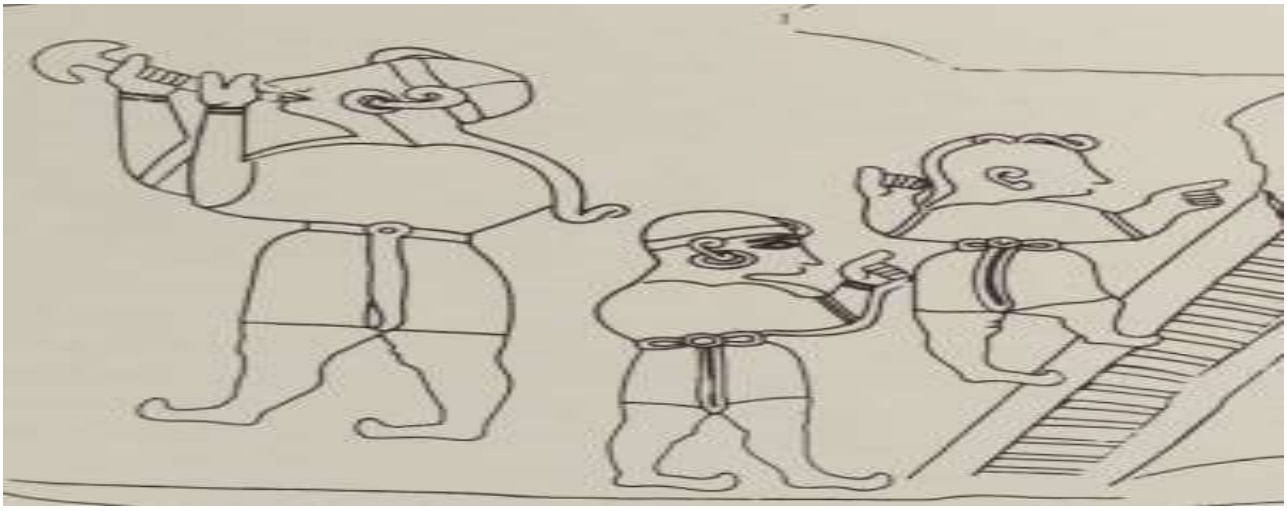
Çiz. 24: Geyik Ritonu: Kült Töreni (Von Den Hout, "The Silver Stag Vessel", s. 116)

[521] Belkıs Dinçol, "Hititlerde Müzik ve Dans", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu,* YKY Yayınları, İstanbul 2019, s. 590

[522] Sedat Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap,* Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 29.

[523] Boston Fine Arts Museum' da sergilenen yumruk biçimli riton hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Gustav Güterbock, Timothy Kendall, "A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist, *The Ages of Homer Tribute to Emily Townsend Vermeule* , (ed.) J.B. Carter, S.P. Morris, Austin 1995, s. 45–60.

New York Metropolitan Müzesi'nde sergilenmekte olan, gümüşten yapılmış geyik ritonunda[524] Kırların Koruyucu Tanrısı önünde yapılan kült töreninde[525] yer alan görevliler Hitit erkek kıyafetlerine örnek teşkil eden betimlemelerdir. Bu tasvirde tanrıya libasyon yapan, ekmek ve içki kabı taşıyan görevliler önleri açık ve kemer kullanmadıkları için bol duran, boyundan başlayıp kalçanın hemen altında biten ve uzun kollu kıyafet giymektedir. Kıyafetin altından yere kazan uzanan uzun ve işlemeli iç elbise dikkat çekmektedir. Bundan önce bahsedilen betimlemelerden farklı olarak saç biçimleri farklı olarak figürler kabarık saçlarına saç bandı/ ^{TÚG} *BAR.Sİ* takmıştır. Ayakkabıları ise ^{KUŠ}*E.SIR hattili'*nin tipik örneklerini teşkil etmektedir.

Çiz. 25: Alacahöyük Ortostatları: Akrobatlar (Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 12)

Alacahöyük Duvar Kabartmaları Sfenksli Kapıda yer alan *AN.TAH.SUM* Bayram kutlamalarının tasvir edildiği bu sahnede gösteri yapan akrobatlar daha önce de bahsi geçmiş olan ^{TÚG} *E.İB/*kısa tunik giymektedir fakat daha önceki betimlerde tuniklerin altından görünen ince elbise/ *TÚG.SIG* bu tasvirlerde görünmemektedir. Tuniklerin kolları dirsek hizasında bitmekle beraber, bazı akrobatların bileğinde bileklik tarzı bir aksesuar mevcuttur. Daha önceleri daha düz haliyle tasvir edilmiş olan kemerler Alacahöyük ortostatlarında daha ayrıntılı

[524] Geyik ritonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt Bittel, *Beitrag zur Kenntnis Hethitischer Bildkunst, vorgetragen am 21 Juni 1975,* Hiedelberg 1976; Theo Van Den Hout, "The Silver Stag Vessel: A Royal Gift", Metropolitan Museum Journal, Vol. 53, New York 2018, s. 114-127.

[525] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 86.

çalışılmıştır; tokalı kemerler kıyafetin bele oturmasına yardımcı olduğundan daha zarif bir görüntü elde edilmiştir. Kılıç gösterisi yapan akrobat takke şekline başlık takmaktadır ve saçları uzundur. Onun hemen yakınındaki akrobat da takke takmakta fakat saçları görünmediği için traşlı olmalıdır. Bu iki akrobatın dikkat çekici büyüklükte küpeleri vardır. Merdiven gösterisi yapan akrobatın ise saç stili dikkat çekicidir. Yanları traşlı kafasının üst kısmında kalan saçlarının bir kısmı modelli olarak öne yatırılmış iken kalan kısmı düz bir şekilde geriye yatırılmıştır. Bütün figürler *hattili* tarzı ayakkabı giymektedir.

Çeşitli çivi yazılı metinlerin ve arkeolojik tasvirlerin irdelenmesi neticesinde elde edilen sonuç şudur ki Hitit İmparatorluğu'nda kadınlar imparatorluğun varlık süresi boyunca düz ve sade kıyafetler tercih etmişlerdir. Boyundan ayağa kadar uzanan elbiseler ve başörtüsü kadınların gündelik kıyafetlerini oluşturmaktadır. Tasvirlerin dini ritüeller olması sebebiyle kadın görevlilere daha az yer verilmesi ve erkek figürlere daha ayrıntılı çalışılması kadınların başka kıyafet çeşitleri giymiş olabileceğini akla getiriyorsa da Hitit halk kadınının gündelik aktiviteleri göz önünde bulundurulduğunda bundan farklı giyinmelerini beklemek de yanıltıcı olacaktır. Erkek kıyafetlerinin temelde kadın kıyafetleri ile aynı olduğu anlaşılmaktadır, birçok kıyafet ortaktır. Erkekler de uzun iç elbisesi giymekte, küpe ve başlık takmakta ve aynı model ayakkabı giymektedir. Öte yandan daha ayrıntılı tasvirler, görevlileri birbirinden ayırma çabası ve toplumsal bakış açısı erkeklerin daha çeşitli bir kıyafet repertuarına sahip olduğu izlenimini oluşturmaktadır.

3. YAZILI BELGELER VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA HİTİT MUTFAK KÜLTÜRÜ

"***Ekmek yiyeceksin, su da içeceksin***"[526]

İnsanoğlunun en temel ihtiyaçlarından biri beslenme, toplumların sosyo-kültürel ve ekonomik yapıları ile diğer toplumlarla ilişkileriyle doğrudan ilişkilidir. Beslenme ihtiyacı, ortaya çıkardığı toplumdan, yaşanılan çevre ve iklim şartlarından bağımsız düşünülemez. Mutfak kültürü, durağan bir özellik göstermemekte; göçler, savaşlar, ticaret ağlarının gelişmesi

[526] I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi/ CTH 6 (Sedat Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2001, s. 70.)

ve toplumdaki etnik farklılıklarla beraber gelişmekte ve değişmektedir. Bu bağlamda G. Childe'nin kültür tanımlaması oldukça kapsayıcı ve açıklayıcıdır:

> "*Her kültür, bir çevreye uyma pratiğidir. Kültürler kendi özgül niteliklerini, yaratıcılarının içinde yaşadığı coğrafi ortama, arazinin fizyografik yapısına, yağış miktarına, sıcaklığına, toprağa, bitki örtüsüne ve mineraller, bitkiler, hayvanlar, suyolları vs.den oluşan doğal kaynaklarına borçludur*." [527]

Hititçe çivi yazılı kaynaklarda gündelik hayatla ilgili belgelere nadiren rastlanmakta doğrudan halk tabakasının mutfak kültürünü yansıtan herhangi bir belge bulunmamaktadır. Hitit mutfağına ilişkin dolaylı bilgileri bayram ve ritüel metinleri, kanun maddeleri ve bazı arkeolojik kalıntılar sayesinde öğrenmekteyiz.

Hitit tanrıları insan biçimli (*antropomorf*) olarak tasavvur edildikleri için onları doyurmak ve memnun etmek adına düzenlenen bayram törenlerinde hazırlanan yiyecek ve içecekler kayıt altına alınmıştır. Ritüel ve bayram metinlerinde kaydedilen, kanun maddelerinde bahsi geçen ve arkeolojik eserler üzerinde betimlenen bütün besin maddeleri, dönemin Hitit mutfak kültürünü kaçınılmaz olarak yansıtmaktadır. Muhakkak Hitit sarayında yenilen yemeklerle sıradan bir Hititlinin sofrasındaki yemeklerin aynı olması beklenemez nitekim eldeki metinlerde bahsi geçen yemekler, sarayda günlük olarak tüketilen yemekler değildir, bunlar tanrıların gazabından korkan Hititlilerin dinî kutlamalar ve bayramlar esnasında sunulan yemeklerin kayıtlarıdır. Bu durum, kutlama yemeklerinde çoğunlukla halk tarafından bölgede tarımı yapılan besin maddelerinin kullanılıyor olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Dolayısıyla her ne kadar Hitit mutfak kültürü için elimizdeki kaynaklar kutlama ve ritüel metinleri, kanun maddeleri ve az sayıdaki arkeolojik betimlemeler ise de bu kaynaklar, Hitit halkının yeme-içme alışkanlıkları hakkında bilgi sunan yegane eserlerdir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi hakkında bilgi sunan tabletler, borç senetleri, masraf listeleri, arkeolojik eserler ve mektuplardan öğrendiğimize göre Anadolu halkının büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu dönemde Anadolu'da tarıma uygun alanlarda daha ziyade tahıl tarımı yapılmakta iken tarla tarımına uygun olmayan bağ ve bahçelerde sebze-meyve üretimi yapılmıştır. Hititçe belgelerde bahsedilen besin maddeleri Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde üretimi yapılan ürünlerden çok farklı olmamakla beraber

[527] Gordon Childe, *Toplumsal Evrim*, Çev. Cemal Balcı, Alan Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 32.

çivi yazılı metinlere daha çeşitli besin ögeleri yansımıştır. Bu bakımdan, Hititler döneminde Anadolu'da temel besin maddelerini tahıl ve buğday üretimine bağlı olarak ekmek, et ve süt ürünleri, yanı sıra sebze ve meyve oluşturmaktadır. Çivi yazılı metinlerde bol miktarda hamur ve et ürünü bulunmakla beraber bal, şarap ve bira da metinlerde geniş yer tutmaktadır.[528]

3. 1. Hitit Mutfağında Tüketilen Et Ürünleri

Hitit çivi yazılı metinlerinden, kanun maddelerinden ve arkeolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla et tüketiminde en çok koyun ve sığır eti tercih edilmektedir. Bunların dışında keçi, kült bakımından temiz olarak kabul edilmese de domuz, ördek ve kaz gibi bazı kuş türlerinin de Hititler tarafından tüketildiği anlaşılmaktadır.[529]

3.1.1. Koyun ve Keçi

Hititçe çivi yazılı metinlerde sığırla beraber en sık bahsi geçen evcil hayvan türü olan koyun *UDU*[530], keçi ise *MÁŠ*[531] ideogramı ile ifade edilmektedir. Bu iki hayvanın Anadolu coğrafyasında eskiden beri en fazla yetiştiriciliği yapılan küçükbaş hayvanlar oldukları Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait arkeolojik kalıntılar ve çivi yazılı kaynaklardan da anlaşılmaktadır.[532] Anadolu coğrafyasında ve Hitit mutfağında bu denli geniş yer bulması, fiyat

[528] Sedat Alp, *Üzüm ve Şarap*, s. 67; Theo p.j. Van Den Hout, "Twee Tot Driemaal Daags; Eten En Eetgewoontes Bij De Hettieten", *Phoenix: Bulletin Uitgegeven Door Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, Vol. 43/2, Leiden 1997, s. 117.

[529] Ahmet Ünal, *Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 265; Ahmet Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch in der Hethitischen Küche: Philologische Anmerkungen zu Einer Untersuchung von A. von den Driesch und J. Boessneck Über die Tierknochenreste aus Bogazkoy-Hattusa", *Orientalia*, Nova Series, , Vol. 54, No. 3, 1985, s. 438; Theo p.j. Van Den Hout, "Twee Tot Driemaal Daags", s. 118.

[530] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 559; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; "*UDU* " ideogramının geçtiği metin yerleri için bkz. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Ertem*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1965, s. 86-91.

[531] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 344; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 428; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; *MÁŠ* ideogramının geçtiği metin yerleri için bkz. Ertem, *Fauna*, s. 65-66.

[532] Esma Öz, "Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık", Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 148.

açısından sığıra göre daha ucuz olması[533] bakımının kolay olmasına ve Anadolu gibi kurak bir bölgede yetiştirilmek için uygun olmasına bağlamak mümkündür. Bu dönemde *NAM.RA*'larla beraber savaş ganimeti olarak getirilmeleri ve ritüel metinlerinde sıkça bahsedilmelerinden dolayı koyuna Hititler tarafından büyük önem verildiği düşünülmektedir.[534] Bunun dışında Alacahöyük 1936 kazılarında, Alişar Höyük'te Kalkolitik ve Bakır Çağı tabakalarında, Boğazköy Aşağı Şehir IV. tabakada koyun ve keçi kemikleri tespit edilmiştir.[535] Çivi yazılı metinlerden, ritüel kutlamaları sırasında koyun ve keçinin hemen hemen bütün organlarının çiğ veya çeşitli şekillerde pişirilerek tanrılara sunulduğu anlaşılmaktadır. KBo XI 72+ dupl. II 41 vd.'da koyun etinin ızgara ve haşlama olarak sunuluşu şu şekilde kaydedilmiştir:

"*Daha sonra üç adet koyunun etini alırlar. Ciğer, yürek ve renkli böbreği açık ateşte ızgara yaparlar. Dokuz kalın ekmeği ve bir pastayı kurban çukuruna getirirler ve onları aşağıya kurban olarak sunarlar. Eti haşlarlar; ayakları ve deriyi (kazanın) içine atmazlar; onları çukurun içine koyarlar.*"[536]

KBo XIII 101 I 8-12 numaralı metin ise keçi kurbanından bahsetmektedir. Söz konusu metin şu şekildedir:

"*Onlar bir keçiyi çukurun üstünde keserek çiğ et, [. . .], baş, ayaklar, göğüs (ve) omuzlar, [onlar…] doğradılar. Ama bağırsaklarını (ve) kalbini ateşte pişirdiler. […] Walhi- içkisini üzerine döktüm. Küçük bir KA.DÙ.A testisi karaburçak aldım [ve…]önce tanrılara koydum*."[537]

Çivi yazılı metinler dışında kanun maddeleri de koyundan bahsetmektedir. 59, 62 ve 69. maddeler[538] koyunun çalınması veya damgasının silinmesi ile ilgili cezaları içerirken 80. madde[539] bir kimsenin koyunu kurttan kurtarması durumunda koyunun derisini almasını etini

[533] *Ertem, Fauna*, s. 69, 84.

[534] Ertem, *Fauna*, aynı yer.

[535] Ertem, *Fauna*, s. 65, 84.

[536] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 302.

[537] Harry Hoffner, *Alimenta Hethaeourum-Food Production in Hittite Asia Minor*, American Oriental Series, Vol 55, 1974, s. 101.

[538] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 77-81; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 20-23.

[539] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 89; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 25.

de koyunun sahibine vermesi ifade edilmektedir. Kanun maddesi 65[540] ise keçinin çalınması durumunda izlenmesi gereken yol hakkında bilgi vermektedir.

Koyun ve keçinin kurban hayvanı olarak tanrılara sunulduğu dolayısıyla Hititler tarafından besin maddesi olarak tüketildiğini gösteren arkeolojik betimlemeler mevcuttur. Alacahöyük ortostatları üzerinde kurban olarak sunulmak üzere götürülen hayvanlar tasvir edilmiştir. Kült görevlilerinden biri koyun ve koçlardan oluşan küçük bir sürünün önünde ilerlemekte ve hayvanlardan birini boynuzlarından sürüklemektedir. **(Res. 13)**

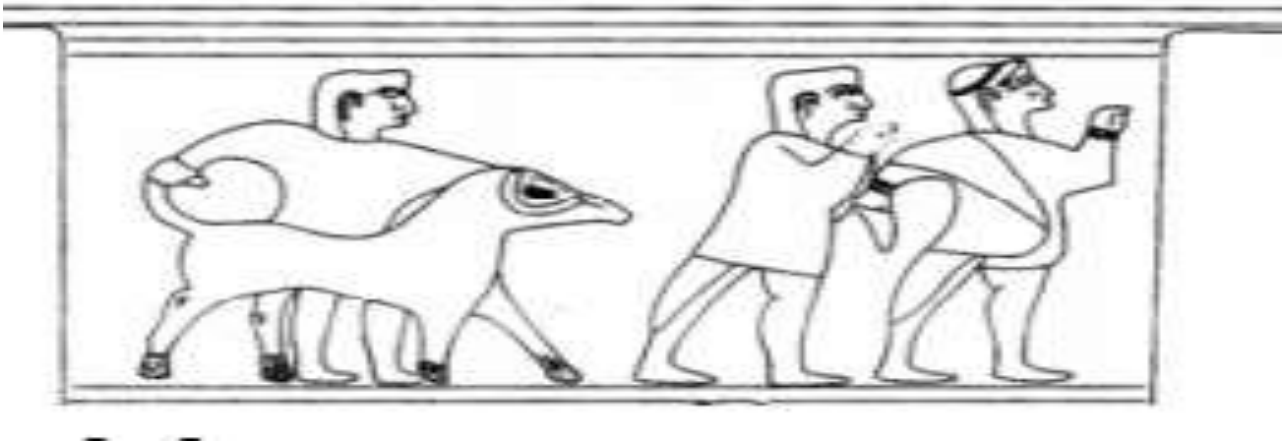

Res. 14: Alacahöyük ortostatlarında kurban edilmek üzere götürülen hayvanlar (Darga, *Hitit Sanatı*, s. 147)

Koçun kurbanlık olarak tasvir edildiği bir diğer arkeolojik eser de Hüseyindede A Vazosu'dur. Vazonun alttan ikinci frizinde görevlilerce götürülen boynuzlu hayvanın koç olduğu düşünülmektedir.[541]

[540] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 79; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 22.

[541] Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma,* 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma 2008, s. 841.

Çiz. 26: Hüseyindede A Vazosu kurbanlık koç (Yıldırım, "New Scenes", s. 850)

3.1.2. Sığır

Büyükbaş hayvancılık faaliyetleri kapsamında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de en fazla yetiştiriciliği yapılan sığır, Kültepe metinlerinde *GU4/GUD* ideogramı, Akadca *alpum* yazılışları ile kaydedilmiş olmakla beraber bu dönemde sığır hem besin maddesi olarak tüketilmiş hem de saban hayvanı olarak kullanılmıştır.[542]

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin ardından Hititler döneminde de Anadolu'da en fazla yetiştiriciliği yapılmaya devam edilen sığırdan Hititçe metinlerde "*GUD*"[543] ideogramı ile sıkça bahsedilmektedir. Ayrıca metinlerde inek *GUD.ÁB*[544]; boğa *GUD.MÁḪ*[545]*;* buzağı *AMAR*[546] şeklinde kaydedilmiştir. *GUD* ideogramı daha çok dinî metinlerde geçmekte olup sığır, bayram ve ritüel kutlamaları için kraliyet çifti, Hitit halkı ve mabetlerden temin edilerek kurban edilmektedir.[547] Hitit coğrafyasında sığır kemiklerine ilk defa Alacahöyük mezar

[542] Öz, "Tarım", s. 165.

[543] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 800; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 428; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; *GUD* ideogramının geçtiği metin yerleri için bkz. Ertem, *Fauna*, s. 49-51.

[544] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.738; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 427; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; Ertem, *Fauna*, s. 42.

[545] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 655; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; Ertem, *Fauna*, s. 50.

[546] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 660; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 428; Ertem, *Fauna*, s. 44.

[547] Ertem, *Fauna*, s. 50.

kalıntılarında, Alişar Höyük Kalkolitik Çağ tabakalarında, Boğazköy Aşağı Şehir IV. tabakada rastlanmıştır.[548]

Ünal, Hitit mutfağında etlerin daha çok haşlama veya kömürde kızartma şeklinde kullanıldığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra sulu et yemeği/etli çorba olarak tercüme ettiği $^{TU7}A.ZU'$nun sığırın kaval kemiğinden yapıldığını da eklemektedir. Devamında çivi yazılı metinlerde şiş kebaba çok fazla atıfta bulunulduğunu ve bir şekilde ince kıyılmış kuşbaşı etin şişlere dizilerek yendiğini ifade etmektedir.[549] Hitit mutfağında kıymanın ve dolaylı olarak köftenin tüketilip tüketilmediği ise kesin değildir. Akurgal,[550] Zincirli kabartmalarında yer alan yemek sahnesinde Kral Asitavata'nın önünde üs üste konmuş beş pide ve iki et köftesi/ çiğ köfte olduğunu düşünmektedir. Diğer taraftan Ünal, bu görüşe karşı çıkmaktadır; ona göre,[551] kıymanın Hitit mutfağında yeri yoktur. Söz konusu kabartmada masanın üzerinde duran yiyecekler köfte değildir, başka yiyecek veya meyve olmalıdır. Akurgal'ın pide dediği şey, tasvirde yer alan kâsenin kenarları yani iç ve dış cidarıdır.

[548] Ertem, *Fauna*, s. 45.

[549] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 295.

[550] Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1998, s. 199-200.

[551] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 298-299.

Res. 15: Zincirli Yemek Sahnesi (Akurgal, *Anadolu Kültür*, s. 224)

IBoT I 29 numaralı metin, sığır ve koyunun tanrılara ne şekilde sunulduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

> "*1 sığır ve 6 koyunu ocağın önünde tanrıya sunar. Onlar, onları kalın ekmeklerin üzerinde keserler. Onlar kurban ekmeklerinin önüne ciğerleri, göğüs parçalarını, omuzları, sığırın başı ve ayaklarını, sığırın derisini, koyunun derisini ve etini koyarlar. Ciğerleri pişirirler.*"[552]

Diğer bir metin örneği ise *Nuntarriyašḫa Bayramı* kutlamalarından bahsetmektedir. Bu bayram sırasında Hitit Kralı sonbaharda seferden döndükten sonra başkent Hattuša ve çevre şehirlere tören gezileri düzenlemektedir. KUB LIX 2 (+?) IBoT 2 8 a.y. III 1-12 numaralı metinde kutlamaların 11. gününde tanrıya sunulan olan sığır ve koyunlardan şu şekilde bahsedilmektedir:

[552] Goetze Albrecht, "Hittite šipant-", *Journal of Cuneiform Studies*, XXIII, 3, 1971, s. 90.

"*Fakat ertesi gün kral hešta evine gider. Büyük toplantı (toplanır). Fakat koruyucu tanrının tapınağında fakat* KU*[*Š*k]urša evinin içinde bir festival ilk gün Zithariya için bir festival kutlanır. Kralın gönder[diği] adam Fakat ertesi gün, koruyucu tanrının tapınağında erkek bir keçi kesilir. Onun festivali.* NIN.DINGIR *(tanrının kız kardeşi) rahibesi de koruyucu tanrının tapınağına gel[ir]. Onlar tahdumar nesnesini getirirler. Zipa[rwa] tapınağında [ise] tuhkanti Büyük Festivali kutlar. Sağ ve sol tarafın* ŠUKUR *mızrağının halkı da* ŠUKUR *mızrağının koruyucu tanrısına tapınırlar. Sarayın koyun (ve) sığırları onların evlerinin (yaptığı) [kurban hazırlığı]. 11. gün.*"[553]

Çivi yazılı metinler dışında kanun maddelerinde de sığırdan çokça bahsedilmektedir. Sığırdan bahseden kanun maddeleri 57, 60,[554] 66, 67,[555] 70-79,[556] 98[557] ve 130[558]'dur. Söz konusu bu kanun maddelerinde sığır veya ineklerin çalınması, alıkonulması veya fiziksel olarak zarar görmeleri halinde uygulanacak cezalar ele alınmıştır. Yazılı kaynakların dışında İnandık Vazosu, Kabaklı buluntuları, Bitik Vazosu ve Hüseyindede Vazosu gibi eserlerde kurbanlık boğa tasvirleri bulunmaktadır, Alişar Höyük ve Eskiyapar'da bulunmuş olan kabartma parçalarında kurbanlık boğalar çeşitli şekillerde betimlenmiştir. İnandık Vazosu'nun üçüncü frizinde Fırtına tanrısını temsil eden boğa kaidesinin önünde boğa kurbanı ayrıntılı olarak ele alınmıştır[559]; görevli, ayakları bağlı şekilde yerde yatan boğanın üzerine eğilmiş bir şeyler yapmaktadır. Bu görevlinin arkasında duran diğer görevli de elinde bir kapla beklemektedir.

[553] Özlem Sir Gavaz, *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012, s. 104-105.

[554] Imparati, *Hitit Yasaları,* s.77; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 19-20.

[555] Imparati, *Hitit Yasaları,* s.81; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 22.

[556] Imparati, *Hitit Yasaları,* s.83-87; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 23-25.

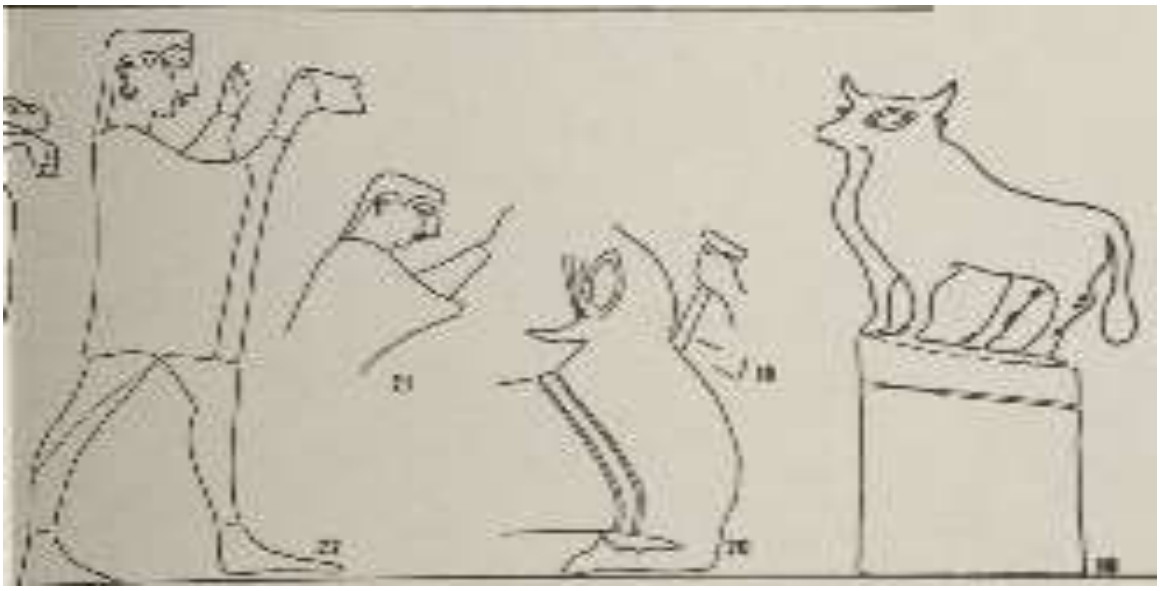
[557] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 97; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 30.

[558] Imparati, *Hitit Yasaları,* s.139; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 38.

[559] Özgüç, *İnandıktepe*, s. 33.

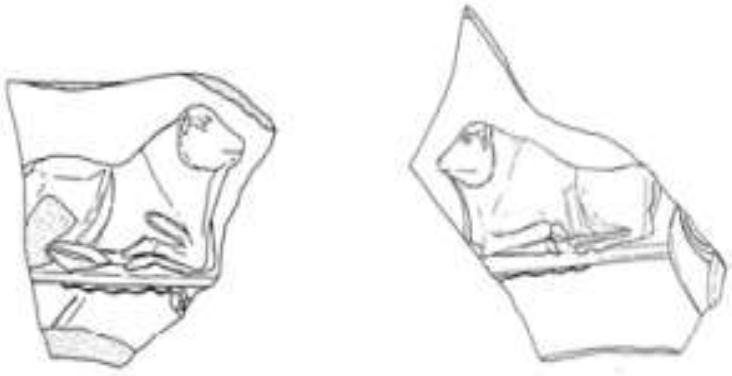

Res. 16: İnandık Vazosu Boğa Kurban Sahnesi (Kurşun Cengiz, 15.09. 2022)

Çiz. 27: İnandık Vazosu Boğa Kurban Sahnesi (Özgüç, *İnandıktepe*, s. 164)

Kurbanlık boğalara örnek veren bir diğer arkeolojik betimleme Eskiyapar'da bulunan vazo parçalarıdır. Söz konusu eserde bütün ayrıntılarıyla oturmuş pozisyonda tasvir edilmiş bir kurbanlık boğa bulunmaktadır.[560]

Çiz. 28: Eskiyapar Vazosu Kurbanlık Boğa (Özgüç, *İnandıktepe,* s. 171)

Res. 17: Eskiyapar Vazosu kurbanlık boğa (Özgüç, *İnandıktepe,* Pl. L/4)

[560] Özgüç, *İnandıktepe*, s. 52.

3.1.3. Domuz

Anadolu'da Hititlerden önce domuz yetiştiriciliği yapıldığı Kültepe'de Asurlu ve yerli şahısların evlerinde bulunmuş olan domuz biçimli içki kapları ve çeşitli çivi yazılı metinlerde domuz ticareti,[561] domuz yağı[562] ve domuz kılı[563] ticaretinden bahsedilmesi sebebiyle bilinmektedir.[564] Domuz, Hititler döneminde Anadolu'da beslenmeye devam etmiş ve Hititçe çivi yazılı metinlerde *ŠAḪ*[565], *ŠAḪ.NITÁ*[566] erkek domuz, *ŠAḪ.SAL.AL.LAL*[567] dişi domuz ve *ŠAḪ*.TUR[568] domuz yavrusu anlamlarıyla kaydedilmiştir. Hitit coğrafyasında domuz kemiklerine ilk defa Alacahöyük'te bütün kültür tabakalarında, Alişar Höyük Kalkolitik ve Bakır Çağ tabakalarında ve Boğazköy'de 14 ve 13. yüzyıl tabakalarında rastlanmıştır.[569] Domuzun Hitit kültüründeki yeri tartışmalıdır, KUB XIII 4 ö.y. I 20[570] ve KUB XVIII 4 ö.y. II 14-20 numaralı metinlerden domuzun kirli olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. KUB XVIII 4 ö.y. II 14-20 şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*Ayrıca günlük kurban ekmeklerini hazırlayanlar temiz olsunlar. Onlar yıkanmış (ve vücut kılları) kesilmiş olsunlar. Onların (saç ve sakal) kılları ve tırnakları kesilmiş olsun. Temiz elbiseler giyinmiş olsunlar. [Eğer (böyle) değil(seler)] (günlük kurban ekmeklerini onlar) hazırlamasınlar. Tanrıların ruhunu ve bedenini [teskin eden]ler, onlar kurban ekmeklerini hazırlasınlar. İçinde kurban ekmeklerini hazırladıkları fırın süpürülmüş ve su serpilmiş olsun. Ayrıca (ekmek) bölme yerinin*

[561] Domuz ticareti hakkında bilgi veren CCT 5, 26a numaralı belge için bkz. Öz, "Tarım", s. 214; BIN 6, 84 numaralı belge bkz. Öz, "Tarım", s. 215.

[562] Domuz yağı hakkında bilgi veren TC 2, 47 numaralı belge için bkz. Öz, "Tarım", s. 211; Kt n/k 130b numaralı belge, Kt o/k 17'de numaralı mektup ve CCT 6, 6d numaralı belge için bkz. Öz, "Tarım", s. 212.

[563] Domuz kılı hakkında bilgi veren Kt b/k 19 numaralı belge için bkz. Öz, "Tarım", s. 213.

[564] Öz, "Tarım", s. 210.

[565]Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 684; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 428; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; "*ŠAḪ* " ideogramının geçtiği metin yerleri için bkz. Ertem, *Fauna*, s. 77.

[566] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 684; Ertem, *Fauna*, s.72.

[567] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 684; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 18; Ertem, *Fauna*, s. 72

[568] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 684; Ertem, *Fauna*, s. 72.

[569] Ertem, *Fauna*, s.73; Koşay, 1936 yılı Alacahöyük kazılarında bütün kültür tabaklarında domuz kemiklerine rastlanmış olmasını, o dönemde Hitit İmparatorluğu'nda domuzun evcilleştirilmiş olduğu şeklinde yorumlamaktadır. (H. Zübeyr Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı - 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V Seri, No. 2, Ankara 1938, s. 176.)

[570] Friedrich, *Die Hethitischen Gesetze*, s. 115.

kapısına bir domuz ya da bir köpek yaklaşmasın." [571]

Buna karşın, birçok ritüel metninde özellikle yavru domuzun tanrılara kurban olarak sunulması dikkat çekicidir. Söz konusu belgelerden biri KBo XI 14 numaralı metindir ve şu şekilde kaydedilmiştir:

"*... O, bir yavru domuzu alır ve çukurun içinde onu keser; onun kanı çukurun içine akar. Şimdi yavru domuzun cesedi un, mısır, ewan-tahılı, kuna- ve yağ ile ritüel uygulayıcısı tarafından çukurun içerisine yerleştirilir... [O şimdi], yavru domuzun (cesedini çukurdan) [kaldırır]. (domuzun) tüm vücut parçalarından et parçaları kırpar ve onları [Güneş Tanrısının önüne] koyar.*"[572]

Yavru domuz kurbanına örnek veren bir diğer metin de KUB XXXII 15 numaralı Kizzuwatnalı Maštigga'ya ait bir ritüel metnidir ve metinde şu ifadeler yer almaktadır:

"*Yaşlı kadın domuz yavrusunu alır, onu onların üzerinde tutar ve şöyle söyler: "bak bu ot (ve) tahıl ile beslenmiş (domuz) nasıl gökyüzünü artık göremeyecekse ve sonra domuz, yavrularını göremeyecekse, iki kurban sahibi de aynı şekilde kötü lanetleri göremesinler". Domuz yavrusunu onların üzerinde çevirir (döndürür) sonra onu öldürürler, yeri kazarlar ve domuz yavrusunu (kazdıkları çukurun) dibine koyarlar.*"[573]

Diğer taraftan Hitit toplumunda ritüeller esnasında domuz kurbanı dışında domuzun yendiğini de gösteren belgeler mevcuttur. Bunlardan (CTH 330) KUB XLIII 56 III 11-15 numaraları metinde yer alan "*Onlar, domuzları götürürler ve onları keserler. İnce ekmeği kanına banarlar ve tanrının önüne koyarlar. Ritüele katılanlar ise domuzu yerler. Organlarını ayırırlar*"[574] ifadeleri domuz etinin ritüel katılımcıları tarafından yendiğini ispatlamaktadır. KUB 17 28 ö.y. I numaralı metinde de mabed cariyelerinin domuz eti yedikleri "*Yavru*

[571] Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 23.

[572] Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Ḫurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 30-31.

[573] KUB XXXII 15 ö.y. 44-52 (Esma Reyhan, "Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2002, s. 41-43.)

[574] Gary Beckman, "Blood in Hittite Ritual", *Journal of Cuneiform Studies*, 63, 2011, s. 99.

domuzu/mozalak alacağım ve onu iç eve götüreceğim. Onu mabed cariyeleri yiyecekler; fakat kemiği mutfağa götürecekler."[575] İfadelerinden anlaşılmaktadır.

Collins, arkeolojik kalıntılar ve toplumun sosyal dinamikleri göz önüne alındığında Hitit İmparatorluğu'nda toplumsal statüsü düşük insanların sığır ve koyun etine bütünleyici olarak domuz eti yediklerini ifade etmektedir. Collins, ayrıca Hitit toplumunda domuz yemeye cinsiyetçi ve dinî bir özellik atfedildiğinden de bahsetmektedir; buna göre domuz, özellikle kült törenleri esnasında tüketilmiş olup dişi tanrılara sunulmuştur, domuz etini tüketenler de daima kadın görevlilerdir.[576]

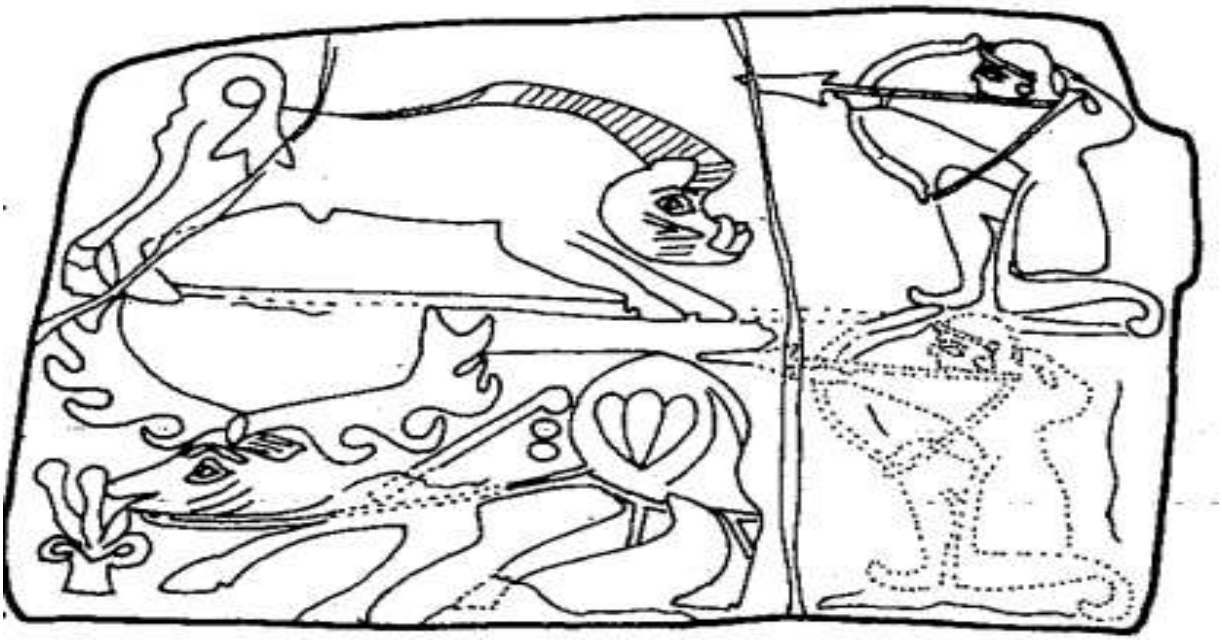
Çivi yazılı belgeler dışında Hitit kanunlarının 81-86. maddelerinde[577] domuzun çalınması, alıkonulması veya fiziksel olarak zarar görmeleri halinde uygulanacak cezalara yer verilmiştir. Alacahöyük Sfenksli Kapı Kabartmaları, Hitit toplumunda ritüel ve bayram kutlamaları dışında domuz hakkında bilgi sunan önemli bir kaynaktır. Söz konusu betimlemede avcı tarafından ok ile avlanmak üzere olan erkek bir domuz tasvir edilmiştir.[578]

[575] Ertem, *Fauna,* s. 73.

[576] Billie Jeans Collins, "Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context", *Journal of Ancient Near Easter Religion*, No. 6.1, 2006, s.171; Ayrıca bkz. Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 422.

[577] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 90-91; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 26-27.

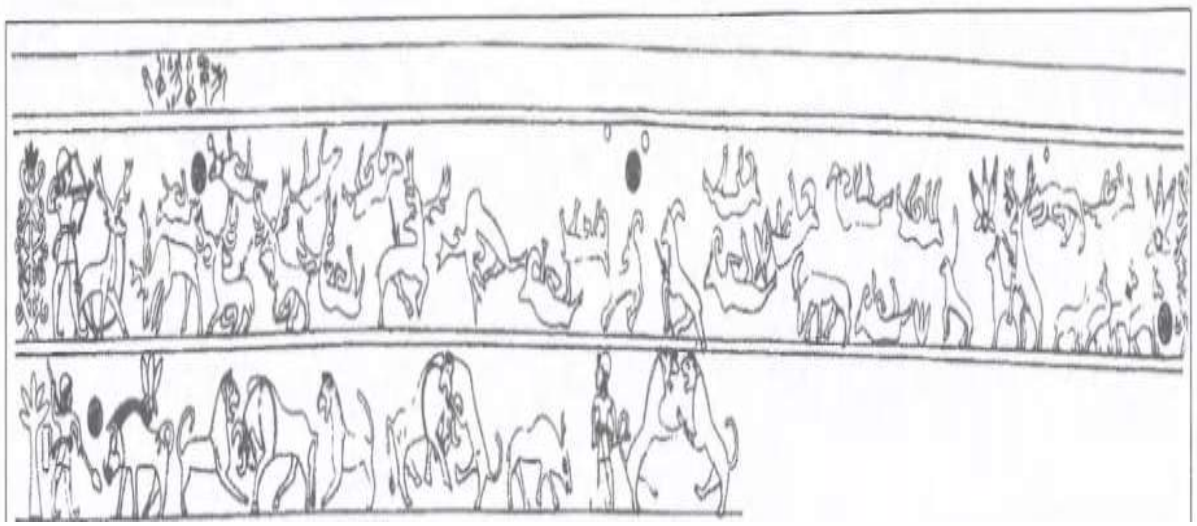
[578]Eserin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Hatçe Baltaçıoğlu, *Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Yaban Domuzu ve Geyik Avı*, Ankara 1996.

Çiz. 29:Alacahöyük Sfenksli Kapı Kabartmaları Domuz Avı Sahnesi (Baltacıoğlu, *Alaca Höyük*, s. 23)

Hitit İmparatorluğu'nda domuz avının tasvir edildiği bir başka eser, Kastamonu Kınık Taprammi Çanağı'dır. İmparatorluk dönemine tarihlenen bu tunç kâsede bulunan dört bantta çeşitli av sahneleri ve hayvan dövüşleri tasvir edilmiştir.[579] Kâsenin üçüncü bandındaki avcı ve elindeki mızrakla yaban domuzu avlama sahnesi dikkat çekicidir. Hitit ritüellerinde ve bayram kutlamalarında ritüel ve tören alanına kurban edilecek hayvanların canlı olarak getirildiği ve gerekli hazırlıkların akabinde kurban edildikleri göz önünde bulundurulduğunda Alacahöyük ortostatları'nda ve Taprammi Çanağı'nda avlanılırken tasvir edilen bu domuzların kurban olarak sunulmak üzere avlanmadığı akla gelmektedir. O halde, bu domuzların kim olarak tarafından tüketileceği kesin olarak bilinmemekle beraber besin maddesi olarak tüketilmek üzere avlanılıyor olmalıdır.

[579] Aykut Çınaroğlu, "Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş (?) Eseri", *Müze/Museum,* 4, 1990-1991, s. 53 vd; Kutlu Emre ve Aykut Çınaroğlu, "A Group of Metal Vessels from Kınık Kastamonu", *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (ed.) Tahsin Özgüç, Ankara 1993, s. 675 vd.

Çiz. 30: Kastamonu Kınık Taprammi Çanağı'ndaki Av ve Hayvan Dövüş Sahneleri (Emre, "Kaya Kabartmaları", s. 486, Lev. X. res. 17)

3.1.4. Kuş ve Diğer Hayvanlar

Kuş, Hitit çivi yazılı metinlerinde *MUŠEN*[580] ideogramı ile ifade edilmektedir. *MUŠEN* ideogramı, ritüel[581] ve fal metinlerinde[582] geçmekte olup kuş çeşitlerinin genelde yakılarak kurban edildiği[583] anlaşılmaktadır. Ünal,[584] kuş çeşitlerinin ritüel ve fal metinlerinde çoğunlukla yakılarak kullanılması dışında Hititler tarafından yenmiş olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamakla beraber en azından yenmediğine dair bir veri bulunmadığını, kuş etinin tüketilmiş olabileceğini ifade etmektedir. Eskişehir'in Yağrı mevkiinde bulunan Yağrı Steli'nde tasvir edilen ziyafet sahnesinde kadın ve erkek figürleri[585] karşılıklı oturmaktadır. Figürlerin arasında yer alan sunağın üzerinde ise bir kuş türü bulunmaktadır.[586]

---

[580] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 750; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 428; *MUŠEN* ideogramının geçtiği metin yerleri için bkz. Ertem, *Fauna*, s. 172-176.

[581] KBo V 1 a.y. III 5-7; KUB VII 41 a.y. 14; KUB XXXII 128 ö.y.I 28-29 (Ertem, *Fauna*, s. 173)

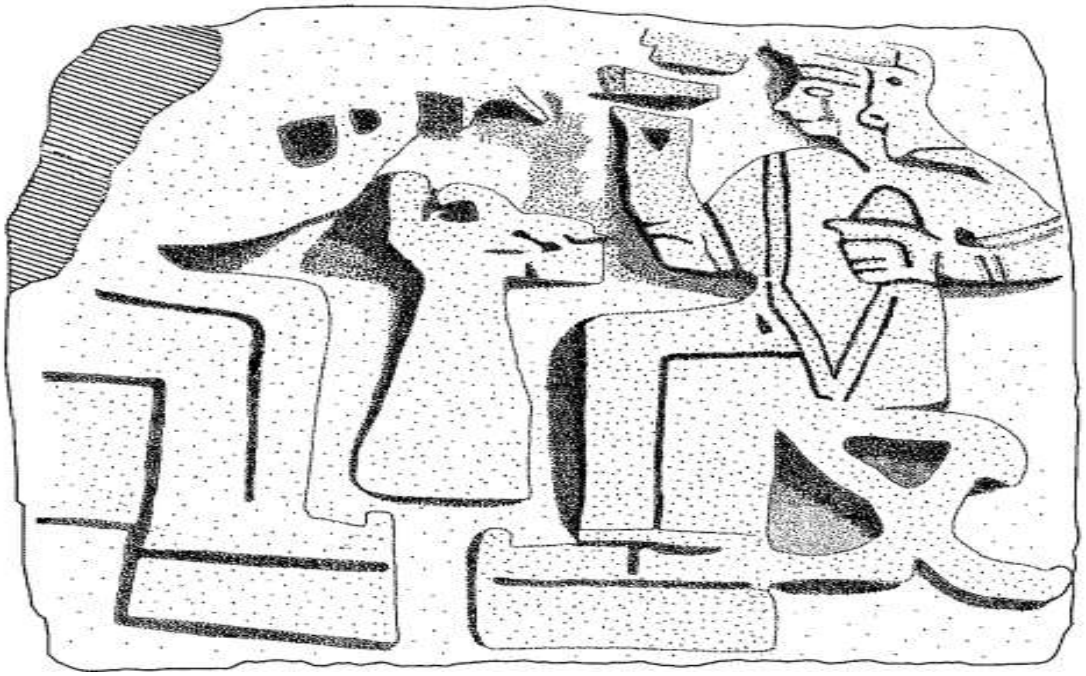
[582] KBo II 6 ö.y. I 25; KUB V 24 IV 24; KUB XVI 49 5 (Ertem, *Fauna*, s.175)

[583] Örneğin; KBo VII 45 4 v.d.; *KBo* XVII 8 III 4 v.d. (Goetze, "Hittite šipant-", s. 85-86)

[584] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 291.

[585] Ünal, buradaki erkek figürlerinden birini IV. Tudhaliya diğerinin ise tanrı olduğunu ifade etmektedir. (Ünal, *Büyük Şölen*, aynı yer)

[586] Turgut Yiğit, Ali Özcan ve Kurtuluş Kıymet, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Bilgin Kültür Yayınları, Ankara 2016, s. 115-116.

Çiz. 31 :Yağrı Steli Ziyafet Sahnesi (Yiğit vd, *Kaya Anıtları,* s. 115)

Bu tasvir dışında kuş etinin tüketildiğine dair bilgi veren belgeler de mevcuttur. *AN.TAH.ŠUM*^{SAR} Bayramı'nı anlatan metinlerden biri olan KBo LVII 111+Bo 4326 numaralı metinde et suyu içerisine atılarak haşlanan bir kuş türü, pişmesinin ardından ekmeğin arasında konularak üzerine yağ dökülüp tanrılara sunulmaktadır.[587] KUB XI 31 numaralı metinde yine tanrılara sunulmak üzere hazırlanan güvercin dolmasından bahsedilmektedir.[588] Son olarak KUB XX 11 II 21 v.d.'da keklik olduğu düşünülen bir hayvanın pişirildiği anlatılmaktadır.[589] Yazılı kaynaklar ve arkeolojik betimlemeler, kuş türlerinin Hititler tarafından çeşitli şekillerde ritüel ve kutlamalarda kullanıldığını; yakılarak, kanı akıtılarak ve pişirilerek tanrılara sunulduğunu göstermektedir.

[587] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 293.

[588] Ünal, *Büyük Şölen*, aynı yer.

[589] Ünal, *Büyük Şölen*, aynı yer.

Metinlerde *KU$_6$*[590] ideogramı ile kaydedilen balığın Hititçesi Ertem[591] tarafından "*parhu-*" olarak önerilmişse de Ünal[592] buna itiraz etmektedir. Kizzuwatnalı Maštigga'ya ait CTH 404 numaralı metinde balık kullanımı şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*[ ] x [ ] yağ, ince ekmek, 1 tarna ağırlığında tatlı Kurban ekmeğini [ ] küçük bir kap, saf zeytinyağı [mey]va, incir, kuru üzüm[ ] 1 küçük peynir mavi yün, kırmızı yün, az miktarda [ ]x, kazma, kürek (10) [ ] x [ ] Masa, yatak, örtü[ ] yaptıkları el ve dil heykelleri [ ] ufaltılmış NA$_4$nitri, sinir az miktarda [ ] tarpatarpa otu, balık, kertenkele (15) iki tencere [ ] bir kadeh…*"[593]

Maštigga Ritüeli dışında KBo III 8 III, KUB VII 67 17 ve KUB XXXIV[594] gibi mitolojik ve ritüel metinlerinde balıktan bahsediliyor olsa da Ünal[595] ve Hoffner,[596] kazılarda ele geçen balık kılçıklarının çok az olması sebebiyle Hititlerin Orta Anadolu bölgesinde balık ve diğer deniz canlılarını avlamadıklarını düşünmektedir. Akabinde Sarıkale'nin dibinde bulunan 25 adet istiridye kabuğuna ve diğer yerlerde bulunan midye ve istiridye kabuklarına istinaden Hititlerin besin maddesi olarak Kızılırmak'tan midye topladıklarını ileri sürmenin yanlış olacağını ifade etmektedir. Öte yandan Acemhöyük'te ele geçirilen banyo küveti parçasında bulunan frizdeki domuz ve balık av sahneleri[597] ile ele geçen balık kılçıkları bu bölgelerde kısıtlı da olsa balıkçılık yapıldığını da belirtmektedir.

Bahsi geçen ve evcil olarak nitelendirilebilecek bu hayvanlar dışında diğer çivi yazılı metinlerden ve arkeolojik kazılarda elde edilen paleozoolojik bilgilere göre Eski Anadolu'da at, eşek, köpek, geyik, tilki, kurt, porsuk, ceylan, fil(?), katır, gelincik, ayı, aslan, kaplan, tavşan, yılan, kertenkele, kurbağa, salyangoz, karınca, haşere türleri, kartal, doğan, keklik, turna gibi birçok kuş türü, kaplumbağa, yengeç, midye ve istiridye gibi deniz canlıları mevcuttur.[598]

---

[590] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 286; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 428; *KU$_6$* ideogramının geçtiği metin yerleri için bkz. Ertem, *Fauna*, s. 127-129.

[591] Ertem, *Fauna*, s. 127

[592] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 241.

[593] Reyhan, "Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga", s. 27.

[594] Ertem, *Fauna*, s. 129.

[595] Ünal, *Büyük Şölen*, aynı yer.

[596] Hoffner, *Food Production*, s. 124.

[597] Bkz. Nimet Özgüç, "Excavations at Acemhöyük", *Anadolu*, Sayı 10, 1966, s. 33.

[598] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 259; Ahmet Ünal, *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 209.

Kazılarda elde hayvan kemiklerinin üzerinde bulunan bıçak izleri, uzmanları bu hayvanların Hititler tarafından yenildiği gibi yanıltıcı bir sonuca ulaştırmıştır.[599] Diğer taraftan Ünal[600], varılan bu kanıya şiddetle karşı çıkmakta ve elde edilen kemikler üzerinde yapılan değerlendirmeler neticesinde etini yendiği öne sürülen istiridye, midye, porsuk, tilki, köpek, kaplan, aslan, yaban eşeği, at eşek gibi hayvanların hiç birisinin Hitit mutfağında yenmediğini ileri sürmektedir. Ona göre, kesici ve kazıyıcılarla hayvan kemiklerinde oluşan bıçak izleri, hayvanların tıbbi, büyüsel, farmakolojik ve pratik nedenlerle kullanılmasına bağlıdır. Ünal ile aynı görüşü paylaşan Van Den Hout,[601] söz konusu egzotik hayvanların özellikle kabuklu deniz ürünlerinin mücevher yapımında kullanılmış olabileceğini ifade etmektedir.

3.2. Hitit Mutfağında Tüketilen Süt Ürünleri

Hititlerin günlük beslenmelerinde peynir, tereyağı, lor ve yoğurt gibi süt ürünlerinin geniş bir kullanım alanı vardır.[602] Metinlerde süt *GA*[603], peynir *GA.KIN.AG*[604] ve tereyağı *Ì.NUN*[605] ideogramları ile ifade edilmektedir. Süt ürünleri, ülkede gelişmiş olan hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak kolay erişilebilir görünmektedir, bu sebeple işlenerek çeşitli şekillerde kullanılan süt ürünleri için gerekli olan süt inek, koyun ve keçiden sağlanmış olmalıdır.

---

[599] Van Den Hout, "Twee Tot Driemaal Daags", s. 118; Söz konusu hayvanların Hititler tarafından tüketildiğini ileri süren araştırmacıları için bkz. Ünal, *Büyük Şölen*, s. 260 dipnot.

[600] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 260-262.

[601] Van Den Hout, "Twee Tot Driemaal Daags", aynı yer.

[602] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 320.

[603] Alp, *Hitit Güneşi*, s. 47; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 124; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", s. 427; Hoffner, *Food Production*, s. 120; Taracha, Güterbock'un *GA* ideogramının alternatif okunuşu olarak *pankur*- öne sürmesine karşı çıkmaktadır. Yaygın olarak kabul gören bu sav, ona göre yanlıştır ve *pankur*-hayvanın vücudunun dışında bulunan (meme gibi) bir organ olmalıdır. Taracha'nın konuyla ilgili açıklamaları için bkz. Piotr Taracha,"The Hittite Word for "Milk"", *Altorientalische Forschungen*, 25(1), 1998, s. 156–157.

[604]Alp, *Hitit Güneşi*, aynı yer; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük* , s. 808; Ünal, "Beitrâge zum Fleischverbrauch", aynı yer; Hoffner, *Food Production*, aynı yer; *GA.KIN.AG* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Elifta Fritzsche, **"**GA.KIN.AG *EMSU* im Hethitischen**"**, *Altoriental Forsch.*, Akademie Verlag, 38/1, 2011, s. 15-62.

[605] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 216; Harry Hoffner, "Oil in Hittite Texts", The Biblical Archaeologist, Vol. 58, No. 2, Anatolian Archaeology: A Tribute to Peter Neve, 1995, s.109.

Çivi yazılı metinler arasında tereyağı ve peynirden bahseden birçok metin bulunmaktadır. CTH 476 ö.y. II 20-30 /KBo V 1 numaralı Papanikri Ritüel metni, Hitit İmparatorluğu'nda peynirin kullanımı hakkında bilgi vermektedir. Ritüel metninin ilgili yeri şu şekildedir:

> "*…daha sonra bir sedir ağacını, ekmeği fırtına tanrısının sağından koyar ve bir sedir ağacını tanrı Hepat'ın sağından ekmeği koyar ve o, kamıştan yapılmış bir kurtalli kabına 1\2 kızılca buğdayı döker. Onun üzerine bir (adet)peynir küçük incir ağacı ve tanhari-? (25) bir yünden eldiven??, bir tarpala- mavi yün ve bir tarpaladan kımızı yün bir gümüşten gerdanlık 1\2, bir (adet) baş örtüsü bulunur. Ve bir leğenin aşağısına bir yünden eldiven? Bir havlu, 1\2 gümüş, bir küçük peynir bulunur. Ve on dört (adet) meşale ile onlar yün içinde (30) bağlanmıştır. Ve onları fırtına tanrısının sağına koyar…*"[606]

Bazı ritüel ve kutlama metinlerinde çobanların sahip oldukları metalar sıralanmaktadır, bu vesile ile aşağı tabakadan halkın da süt ürünleri tükettiği anlaşılabilmektedir. Bu belgelerden KUB LIII 22 II 8: 2'de[607] çobanın tereyağı ve süt sahibi olduğu kayıtlıdır. KUB XXVI 43[608] numaralı metinde çoban olabilmek için Güneş Tanrıçası'na sunulması gereken 4 koyun, 1.5 *sūtu* tereyağı, 5 peynir, 5 birim peynir mayası ve 10 çile (?) yünden bahsedilmektedir. Son olarak IBoT 2.131'de[609] eskiden çobanların her sene 300 kalıp tuz, 100 somun ekmek, 2 kap bira, 20 koyun, 10 parça peynir mayası, 10 peynir, 3 *parišu-* ölçüsü alkali bitki (?) verdiğinden bahsedilmektedir. Süt ürünlerinin Hititlerin gündelik besin malzemelerinin bir parçası olduğu fikrini daha da kuvvetlendiren, bu ürün fiyatlarının kanun tarafından düzenlenmiş olmasıdır. Kanun maddesi 181'e göre[610] 1 *zipíttani* tereyağının bedeli 4 şekel gümüş, 2 peynirin bedeli 1 şekel gümüş ve 3 porsiyon peynir mayasının bedeli de 1 şekel gümüştür.

---

[606] Banu Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 100; Fritzsche, 2011, s. 25.

[607] Gary Beckman, "Herding and Herdsmen in Hittite Culture", *Documentum Asiae Minoris Antiquae,* Festschrift für Heinrich Otten, ed. E. Neu, 1988, s. 34.

[608] Beckman, "Herding", s. 35.

[609] Hoffner- Güterbock, *The Hittite Dictionary*, s. 41.

[610] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 169; Hoffner, *Laws of The Hittites,* s. 144; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 50.

3.3. Hitit Mutfağında Tüketilen Sebze ve Meyveler

Anadolu'nun coğrafi konumu, verimli arazileri ve tarıma elverişli iklim şartları günümüzde olduğu gibi eskiçağlarda da tahıl, meyve ve sebze çeşitliliğini mümkün kılmıştır. Tarla tarımına uygun olan alanlar hububat üretimi için kullanılıyor iken bağ ve bahçelerde meyve-sebze yetiştiriciliği yapıldığı çeşitli çivi yazılı belgeler ve arkeolojik kaynaklar vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Hititlerden önce Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne tarihlenen Kültepe Ib dönemi belgeleri, Eski Anadolu'daki tarım faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu belgelere göre tarımsal üretim, yerlilerin kontrolündedir ve halk tarla, bağ ve bahçelerden elde ettikleri mahsullerle yaşamlarını idame ettirmişler ve bu ürünleri satarak gelir elde etmişlerdir.[611] Bu bağlamda, Koloni Dönemi'nde belgelere yansıyan mahsüllerin sayıca azlığı Hititler döneminde üretimi yapılan ve tüketilen sebze ve meyvelerin bu dönemde bilinmediği anlamına gelmemektedir. Aksine, coğrafyanın aynı olması sebebiyle aynı meyve ve sebzeler hem Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde hem de Hititler döneminde üretilmiş ve tüketilmiştir.

Hititler döneminde Anadolu'da üretimi yapılan ve dolayısıyla Hitit mutfağının en önemli ürünlerinden olan sebze ve meyveler hakkında bilgi sunan kaynaklar ise büyü metinleri, ritüel metinleri, tıbbi metinler ve kanun maddeleridir. Hitit çivi yazılı metinlerinde meyveler *GIŠ* determinatifi ile ifade edilmektedir. Bahsi geçen kaynaklarda geçen meyveler, üzüm / asma ^{GIŠ}*GEŠTIN*[612] , zeytin ^{GIŠ}*ZERTUM*[613], incir ^{GIŠ}*PÈŠ*[614], elma ^{GIŠ}*ḪAŠḪUR*[615], dağ elması/kayısı

[611] Öz, "Tarım", s. 241.

[612] Ölü ritüelinde KUB XXX 19-22+ KUB XXXIX 7 ö.y. I (Ertem Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974, s. 59); fal metninde KUB XXII I a.y. IV 13-16 (Ertem, *Flora*, s. 60); §101, 105, 108 ve 113 (Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 119-129.) Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de üzüm ve bağcılık önemli bir tarım faaliyetidir. Üzüm, masraf listelerine ve çeşitli mektuplara konu olmuş, çeşitli kapların üzerine üzüm taneleri işlenmiştir. Örnek niteliğindeki Kt 93/k 946 numaralı belge ve Kt 85/k 27 numaralı mektup için bkz. Öz, "Tarım", s. 99.

[613] Ritüelde KUB XXXIII 81 a.y. I 8 (Ertem, *Flora*, s. 68); Pulliianni isimli şahsın mülkü KBo V 7 a.y. 38 (Ertem, *Flora*, aynı yer); Telepinu Efsanesi'nde KUB XVII 10 a.y. II 19 vd (Ertem, *Flora*, aynı yer).

[614] Ritüelde KBo X 34 ö.y. 14-18 (Ünal, *Büyük Şölen*, s. 320); Telepinu Efsanesi'nde KUB XVII 10 a.y. II 16 (Ertem, *Flora*, s. 66). Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da incir tarımının yapıldığı çeşitli metinlerde incirle ilgili tarımsal ifadelerin kullanılmasından anlaşılmaktadır. İncirli ilgili çeşitli ziraî tâbirlerin kaydedildiği AKT 1, 2 numaralı borç senedi, Kt o/k 148 numaralı borç senedi ve AKT 1, 36 numaralı tablet için bkz. Öz, "Tarım", s. 106- 107.

[615] Arazi bağış belgesinde KBo V 7 a.y. 28 (Oliver Robert Gurney, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 73.); Tanrılara sunu olarak KBo X 34 ö.y.I 3 vd. (Ertem, *Flora*, s. 63)

^{GIŠ}*ḪAŠḪUR KURRA*[616], erik/muşmula ^{GIŠ}*ŠENNUR*[617], nar ^{GIŠ}*NU.ÚR.MA*[618], hurma ^{GIŠ}*GIŠIMMAR*[619] ve armut "^{GIŠ}*Karpini*"[620] dır.

Hitit çivi yazılı metinlerinde bahsi geçen meyveler sebzeler ise, salatalık *ÚKUŠ*,[621] pırasa GA.*RAS*^{SAR},[622] soğan *ŠUM.SIKIL.ŠAR*,[623] sarımsak *ŠUM*^{ŠAR},[624] mercimek/bezelye *GÚ.TUR*,[625],nohut/fasulye *GÚ.GAL*,[626] bakla *GÚ.GAL.GAL*,[627] kara burçak *GÚ.ŠEŠ*[628]dir.

---

[616] ^{GIŠ}*ḪAŠḪUR KURRA* Ertem'e ve Imparati'ye göre kayısı (Ertem, *Flora*, s.63; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 123), Hoffner'e göre ise dağ elmasıdır (Hoffner, *Food Production*, s. 115); Ritüelde KBo X 34 ö.y. I 3 vd (Ertem, *Flora*, s. 64); §105 (Imparati*, Hitit Yasaları,* aynı yer)

[617] ^{GIŠ}*ŠENNUR* Ertem ve Imparati'ye göre muşmula iken Ünal ve Hoffner'a göre eriktir (Ertem, *Flora*, s.73; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 121; Ünal, *Büyük Şölen*, s.310; Hoffner, *Food Production,* s. 118)

[618] Ritüel metninde KBo X 34 ö.y. I 16 vd. (Ertem, *Flora*, s.63), yapı ritülelinde KBo IV I a.y.29 vd (Ertem, *Flora*, aynı yer). Koloni Dönemi'nde Anadolu'da narın varlığına örnek teşkil eden OIP 27 5 numaralı masraf listesi ve Kt 92/k 239 numaralı metin için bkz.Öz, "Tarım", s. 109.

[619] İlaç yapımında KUB IV 48 a.y. III 133 (Ertem, *Flora*, s. 60)

[620] §101 (Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 31)

[621] Hoffner, *Food Production,* s. 108; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 561.

[622] KUBXXIV 7 II 5 (cs. 107); Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 124.

[623] Ritüel metninde KUB XXIV 7 II a.y. 27-32 (Hoffner, *Food Production*, s. 108); Ertem, *Flora*, s. 70; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 438); §101 (Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 31; Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 119) Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da yetiştirilen sebzeler metinlere fazla yansımamış olmakla beraber ismi en fazla zikredilen sebze soğandır. Çeşitli Kültepe metinlerine kaydedilmiş olan soğanın ticaretinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. I 429 ve Kt 88/k 71 numaralı masraf listeleri, KTS 1, 52a ve BIN 4, 162 numaralı belgeler için bkz. bkz.Öz, "Tarım", s. 95.

[624] Ertem, *Flora*, s. 32-33; Hoffner, *Food Production*, s. 118.

[625] *GÚ.TUR* için Hoffner mercimek çevirisini tercih etmektedir (Hoffner, *Food Production* , s. 95). Ertem ise bezelye olarak tercüme etmiştir. Kurban olarak KUB XII 38 4; kavrulmuş bezelye KBo X 34 ö.y. I 23-24 (Ertem, *Flora*, s. 70).

[626] Ertem, Ünal ve Friedrich tarafından kuru fasulye olarak kabul edilmektedir. (Ertem, *Flora*, s. 29; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 702; Friedrich, *Hethitisiches Wörterbuch*, s. 274) Öte yandan Hoffner, *GÚ.GAL* için nohut tercümesini yapmaktadır. (Hoffner, *Food Production*, 97) ^{UTUL}GÚ.GAL fasulye yemeği KBO VII 60 ö.y. 3, 14 (Ertem, *Flora*, s. 29; Hoffner, *Food Production* , s. 97). NINDA GÚ.GAL fasulye ekmeği KUB XXV 50 ö.y. II 9 (Ertem, *Flora*, aynı yer); Nohut çorbası TU_7 GÚ.GAL KBo XVII 23 I 7-10 (Hoffner, *Food Production*, aynı yer).

[627] Kuru bakla KUB XXXV 142 a.y. IV 13; bakla yemeği ^{UTUL}GÚ.GAL. GAL KBo X 52 a.y. 8; ritüel maddesi olarak KBo X 34 a.y. 22-23 (Ertem, *Flora*, s. 30)

[628] KBo XII 26 III 18 (Hoffner, *Food Production*, s. 99); VBot 120 a.y. II 5 (Ertem, *Flora*, s. 30; *Hoffner, Food Production*, aynı yer) KBo XIII 101 i 8-12.

Meyve ve sebzeler, kurutularak mevsimi dışında da tüketilmiştir.[629] Sebzelerden çorba, bulamaç ve türlü yemekleri yapılmıştır.[630]

Hitit çivi yazılı metinlerinde arasında bahsi geçen sebze ve meyvelerin birçoğunun bir arada yer aldığı metin örnekleri bulmak mümkün olup bunlar genelde arazi bağış belgeleridir. Bu tarz belgelere ilk örnek, KBo V 7 a.y. 28 numaralı Tiu̯atapara'nın mal varlığını gösterir belgedir ve şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*Tiwatapara'nın mülkü; 1 adam: Tiwatapara; 1 erkek çocuk: Haruwanduli; 1 kadın: Azziya; 2 kız çocuğu; Anitti, Šantawiya; 5 kişi; 2 sığır; 22 koyun; 6 sabana koşulmuş sığır piršahhanaš'ın; 9 koyun ve koyunun yanında 2 kuzu; koçun yanında 2 erkek kuzu, 18 keçi; keçinin yanında 4 oğlak; erkek keçinin yanında 1 keçi, toplam 36 (parça) küçükbaş hayvan; 1 arazi; sığır otlağı olarak Parkalla şehrinde 1 IKU otlak; 3 ½ IKU bağ ve bunun içinde 40 elma ağacı ve 42 kayısı? ağacı Hanzušra şehrinde; Bay Hantapi'nin mülkünden*."[631]

Diğer bir metin örneği KBo V 7 a.y. 38 numaralı Pulliianni isimli şahsın mülkünü gösteren belgedir; belge, bir Hitit vatandaşının sahip olduğu aile efradını, hayvan sürülerini ve meyve ağaçlarını göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Belgede şu ifadeler yer almaktadır:

> "*Bay Pulliyanni'nin mülkü: 2 adam: Pulliyani, Aššarta; 3 hizmetçi: Aparkammi, Iriyatti, Hapilu; 4 kadın: Tešmu, Zidandu, Šakkummilla, Huliyašuhani; 3 kız çocuğu, Kapaššanni, Kapurti, Paškuwa; 2 yaşlı kadın, Arhuwašši, Tuttuwani; (toplam) 14 baş (kişi). 4 sığır, 2 eşek, 2 inek, 1 dana, 2 sabana koşulmuş sığır; (bir) boğa, 1 buzağı; 6 sığır, 10 keçi, 7 oğlak; onlar (toplam) 17 keçi. 1 ev, (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve)*

---

[629] KBo X 34 ö.y. 14-18: "*Tüm taze ve kurutulmuş meyveler, yani hepsinden birazcık (alırlar): incir, kuru üzüm, zeytin, paizzinna-, warwara-, elma armut/kayısı, zupa, dammašhuel-, nar, üzüm, şamama fındığı…*" (Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 320)

[630] Ünal, *Büyük Şölen,* s. 318; çorba ve türlü çeşitleri için "*TU₇*" ideogramı kullanılmış olup örnekler için bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 671 ve 854.

[631] Sedat Erkut ve Esma Reyhan, "*Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler*", *ACTA TURCICA*¸ 2012, S. IV/1, s. 84; metnin son kısmında yer alan "kayısı ağacı" kısmı Gurney tarafından nar ağacı olarak değerlendirilmiştir. (Gurney, *Hititler,* s. 73.)

incir ağaçları Šayanuwanta şehrinde Bay Purlišari'nin mülkünden; 7 ½ IKU bağ Antarla Şehri'nde; Bay Hantapi'nin mülkünün yakınında"[632].

KUB XII 26 numaralı metin, *GÚ* ideogramı ile başlayan besin maddelerini bir arada vermektedir:

"*EGIR-an-da-ma-kán nam-ma píd-da-ni GÚ.GAL GÚ.GAL.GAL GÚ.TUR GÚ.ŠEŠ NINDA IM-ZA da-a-i-na-at-ši-at še-er ar-ha wa-ah-nu-zi nu kiš-an me-ma-i*"

"*…daha sonrasında kadın nohutları, baklaları, mercimekleri, karaburçakları ve ekşi ekmeği bir tepsinin üstüne koyar ve onu, onun (adamın) üzerinden ileri sallar ve şöyle söyler…*" [633]

3.4. Hitit Mutfağında Şarap ve Bira

Boğazköy Arşivi'nde doğrudan Hitit halkının günlük yaşamına dair metinler bulunmadığından toplum düzeyinde üzüm, şarap ve bira kullanımının yaygınlığı hakkında bilgi sahibi değiliz[634] ancak arkeolojik buluntular, kaya resimlerindeki üzüm ve şaraba ait figürler, kanun maddelerindeki bağcılıkla ilgili hükümler ve çivi yazılı metinlerde sıkça zikredilen şarap ve bira, Hitit İmparatorluğu'nda üzüm üretimine bağlı olarak bağcılığın, şarabın ve biranın insanların ticarî ve sosyal hayatında ne derece önemli olduğunu anlamamızı sağlayan dolaylı kaynaklardır. Tarım ve hayvancılık yaparak geçimini sağlayan Hititliler için önemli bir tarım faaliyeti olan bağcılığın, insanların sosyal ve ekonomik hayatlarını şekillendirdiği, Anadolu'da üzüm yetiştiriciliğinin gelişmişliği ve şarabın Anadolu'da bir kültür olarak benimsendiği anlaşılmaktadır.

Hitit yazılı metinlerinde üzüm, asma ve şarap anlamına gelen ^{GIŠ}*GEŠTIN*[635] kullanılmakta olup Hititçesi "*wiyana*-"dır.[636] Anadolu coğrafyasında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden

---

[632] Erkut ve Reyhan, "*Toprak Edinme*", aynı yer.

[633]Hoffner, *Food* Pro*duction*, s. 100; Diğer araştırmacıların tercüme önerileri göz önünde bulundurulduğunda bu metin "*…daha sonrasında kadın fasulyeleri, baklaları, bezelyeleri, karaburçakları ve ekşi ekmeği bir tepsinin üstüne koyar ve onu, onun (adamın) üzerinden ileri sallar ve şöyle söyler…*" şeklinde de tercüme edilebilir.

[634] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 67.

[635] Ertem, *Flora*, s. 57; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 861.

[636] Alp, *Hititlerde Şarkı*, aynı yer.

itibaren var olan gelişmiş şarap kültürünün[637] Erken Hitit Çağı'nda da devam ettiği Konya-Karahöyük'te bulunan üzüm çekirdeği kalıntılarından, üzüm salkımı şeklinde kaplardan ve Alacahöyük kral mezarlarında bulunan kadeh ve gaga ağızlı testilerden anlaşılmaktadır.[638] Erken dönemlerde var olan bu kültürün Eski Krallık Dönemi'nde gelişmiş olduğu çivi yazılı metinler tarafından kanıtlanmaktadır. Bu döneme tarihlenen CTH 8 numaralı saray yıllıklarında[639] ve Telipinu Fermanı'nda[640] "*şarabın başı*" ^{LÚ}*GAL.GEŠTIN* birkaç defa zikredilmektedir. Bunun dışında kanun maddeleri 56, 101, 104, 107, 108 ve 113[641] bağcılıkla ilgili düzenlemelerdir ve bağa zarar verilmesi veya bağdan hırsızlık yapılması durumunda verilecek cezaları içermektedir. Kanun maddelerinde bu tarz düzenlemelere gerek görülmesi bağcılığın Hitit kültüründe ve ekonomisinde ne derece önemli olduğunu gösterir niteliktedir.

Üzümün ve dolayısıyla bağcılık ve şarabın Hitit kültüründeki önemine atıfta bulunan bir diğer kaynak İvriz Kabartması'dır. Geç Hitit tasvir eserlerinden biri olan İvriz Kabartması, Konya Ereğlisi'nde adını aldığı köyün yakınındaki bir su kaynağının başında, kayalık dikey yüzeyde bulunmuştur. Kabartmada yer alan betimlerden büyük olanı Fırtına Tanrısı ^{D}Tarhu, karşısında tanrıya tapınma pozisyonunda olan figür ise bölgenin kralı *Varpalavaš*'tır.[642] Tanrının elindeki aynı zamanda bereket sembolü olan dönemin en değerli iki gıda maddesi üzüm ve buğday dikkat çekicidir.

---

[637] Kültepe metinlerinde de Sumerce *GEŠTIN* ideogramı ile kaydedilmiştir. Kt 93/k 946 numaralı belgenin zarfında "GAL *karānim*" "şarap (üretiminden sorumlu kişilerin) âmiri" unvanı şarapçılığın bir meslek olarak icra edildiğini göstermektedir. Bunun dışında Kt 85/k 27 numaralı mektup ve BIN 4, 186 numaralı borç senedinde kaydedildiği üzere "bağ bozumu"nun borcun geri ödenmesi için süre olarak tayin edilmesi bağcılığın ve dolayısıyla şarap kültürünün bu dönemde ne denli gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zikredilen belgeler için bkz. Öz, "Tarım", s. 99-100.

[638] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 68.

[639] Hoffner, *Food Production*, s. 40.

[640] "*Hattuša'daki büyük adamlar, "evin babaları", saray oğlanlarının başı, şarabın başı, koruma adamlarının başı (zıpkıncı başı), (savaş arabalarının) savaşçıların başı, ordu müfettişlerinin başı, [onları? ayr]ıca (suç işleyenlerin?) sonuncuları (olarak) alsınlar!*" (Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, s. 62) (Metnin bu kısmında "*şarabın başı"* görevlisinin saray görevlileri listesinde ön sıralarda yer alıyor olması, şarabın Hitit kültüründekini önemini göstermesi bakımından değerlendirilmelidir)

[641] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 75, 119-123; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 19, 31-34.

[642] Darga, *Hitit Sanatı*, s. 305-306.

Res. 18: İvriz Kaya Kabartması ^{D}*Tarhu* ve *Varpalavaš* (Darga, *Hitit Sanatı*, s. 305)

Çivi yazılı belgelerde şarabın rengi ve tadı gibi niteliklerine göre sınıflandırılması Hititlerin şarap kültürünün gelişmişlik düzeyini göstermesi bakımından önemlidir. Bazı şarap çeşitleri şunlardır: ballı şarap, tatlı şarap *GEŠTIN. LÀL*, sek, kuru, keskin şarap *GEŠTIN karši-*, eski/ yıllanmış şarap *GEŠTIN LIBIR.RA*, yeni, taze şarap *GEŠTIN GIBIL*, ekşi şarap *GEŠTIN EM.SÛ*, iyi, kaliteli şarap *GEŠTIN DUG.GA*, tatlı şarap *GEŠTIN.KU$_7$*, temiz, saf şarap *GEŠTIN parkui-*, sulandırılmış şarap *GEŠTIN tákšan*, kırmızı şarap *GEŠTIN SA$_5$*, iyi içimli şarap *GEŠTIN.NAG*, kuru üzümden yapılmış şarap *GEŠTIN HAD.DU.A*.[643]

Şarabın kullanımı hakkında bilgi veren metinlerin ritüel ve bayram metinleri olması, daha önce bahsi geçmiş olan İnandıktepe Vazosu, Hüseyindede Vazosu, Alacahöyük Rölyefleri, Yumruk Biçimli Riton ve Geyik Riton üzerinde tasvir edilmiş olan libasyon sahneleri sebebiyle şarabın daha ziyade toplumun üst kesimi tarafından tüketildiğini varsaymak yanıltıcı bir yaklaşım olacaktır. Eldeki bu kaynakların mahiyeti sebebiyle Hitit halkının şarap tüketip tüketmediğini veya ne kadar tükettiğini anlamak mümkün görünmemektedir. Öte yandan bağcılığa verilen azami önem ve anlaşıldığı kadarıyla sahip olunan geniş bağ arazileri, buradan

[643] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 69.

elde edilen şarabın sadece kraliyet mensupları tarafından tüketilmek için fazla olduğu fikrini akla getirmekle beraber Hitit halkının da şarap tüketmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Hitit çivi yazılı metinlerinde şarapla beraber en fazla zikredilen içecek biradır. Bira, söz konusu metinlerde *KAŠ*[644] ideogramı ile kaydedilmiş olup Hititçesi *šeššar*'dır. [645] Bu döneme ait metinler, biranın tam olarak nasıl elde edildiği hakkında ayrıntılı bilgi sunmuyorsa da biranın et ve ekmeğin yanı sıra Hititlerde hem dini hayatta hem de günlük hayatta vazgeçilmez bir rolü olduğunu ortaya koymaktadır.[646] Ünal, Hititler döneminde Anadolu'da bira mayalandırma yönteminin sofistike olmaktan uzak olduğunu ifade etmekte ve biranın yapılış aşamalarını şu şekilde izah etmektedir: arpa, emmer buğdayı veya darı gibi malzemeler ıslatılarak belirli bir süre suda şişirilir/çimlendirilir, ardından çimlendirilen bu malzeme süzülerek kurutulur ve maya eklenerek ekmek haline getirilir. Pişirilen ekmekler suyun içinde bekletilerek mayalandırıldıktan sonra süzülerek hazır hale getirilir. Bu dönemde şerbetçi otu bilinmemektedir.[647]

Šapinuwa'da ele geçirilen bira kabı, biranın Hitit mutfağındaki önemi hakkında ipuçları vermektedir. 2 parçadan oluşan bu setin ilk parçası ayaklı oval kavanoz, diğer ise üç boyutlu oval kaptır. Bu oval kabın yanlarında bira yapımı esnasında asılmasını sağlayan iki çift deliği bulunmakla beraber altında da bira yapımı tamamlandıktan sonra biranın boşaltılmasını sağlayan bir deliği mevcuttur.[648] Söz konusu kap, Çorum Müzesi 3. katta sergilenmektedir.

[644] Ünal, *KAŠ* ideogramının sadece bira anlamına geldiği konusunda şüpheler olduğunu ifade etmektedir. (Ünal, *Büyük Şölen*, s. 331)

[645] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 67.

[646] Ahmet Ünal, "Bier im Alltagsleben Und im Kult Der Altanatolischen Völker", *Das Schiff von Uluburun. Welthandel vor 3000 Jahren. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 15. Juli 2005 - 16. Juli 2006*, Bochum: Deutsches Bergbau-Museum, 2005, s. 168.

[647] Ünal, "Bier im Alltagsleben", s. 167; Ünal, *Büyük Şölen*, s. 334. Bira yapımında kullanılan bu ekmeğe "bira ekmeği/ bira mayası" anlamına gelen *BAPPIR* denilmektedir.

[648] Joanna Golec-Islam, "The Food of Gods and Humans in the Hittite World", BA Thesis, Warszawa 2016, s. 24.

Res. 19: Šapinuwa'da Bulunan Bira Yapma Kabı (Kurşun Cengiz, 22.09.2021)

Kuşaklı C binasında bir kap içerisinde maltlaşmış birkaç arpa tanesi kalıntısı, çömlekler, kamışlar ve bira süzmeye yarayan süzgeçli uçluklar bulunan yer, bira imalathanesi olarak değerlendirilmektedir.[649] Ünal, bu görüşe karşı çıkmakta ve bu görüşü asılsız olarak değerlendirmektedir.[650] Ölü ritüllerinde ve festivallerde şarapla beraber kullanıldığı kesin olan biranın tanrılara sunulması dışında katılımcılar tarafından da tüketildiği kesin bir dille ifade edilmektedir.[651] Bunların dışında bira, Hitit kültüründe sakinleştirici etkisi dolayısıyla da kullanılmıştır. Tıp metinlerinde hastalara ilaç olarak kullanılmış ve doğum sonrasında hediye

[649] Andreas Müller-Karpe, "1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Šarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar", *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 2003, s. 439

[650] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 331.

[651] Ünal, "Bier im Alltagsleben", s. 170.

olarak dağıtılmıştır.[652] Metinlerde geçen bazı bira çeşitleri ise ballı bira *KAŠ.LÀL*, iyi kaliteli bira *KAŠ.GEŠTIN*, adi bira *DUG.KA.GAG(.A)*, meyve birası *KAŠ. INBI*$^{HI.A}$'dır. [653]

3.5. Hitit Mutfağında Yağ, Bal ve Baharatlar

Hitit çivi yazılı kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Hitit mutfağında yağlar Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde olduğu gibi fazlaca tüketilmektedir ve insanların temel ihtiyaçları arasında olmasından dolayı ihtiyaç sahiplerine verilmesi salık verilen maddeler arasında yer almaktadır.[654] Yağlar, hayvansal veya bitkisel kaynaklardan elde edilmektedir. Metinlerde Í ideogramı ile ifade edilen yağlar, birçok yemeğin hazırlanışında kullanılmakta olup özellikle hamur işlerinin ana malzemelerden birisidir. [655] Bitkisel yağlar, kelime anlamı "ağaç yağı" olan *Ì.GIŠ*[656] ideogramı ile ifade edilmekte olup bunlar, zeytin, susam, badem ve kabuklu yemiş türüdür.[657]

Hititlerden önce Anadolu'da zeytinyağı tüketiminin fazla olduğu Kültepe metinlerinden anlaşılmaktadır. Zeytinyağı, Kültepe metinlerinde Ì.GİŠ *sà-ar-dam* kelimeleriyle kaydedilmiş olmakla beraber Kt o/k 17 numaralı mektup ve Kt 92/k 239 numaralı belge Koloni Dönemi'nde zeytinyağı ticaretinin yapıldığını ortaya koyması bakımından önemlidir.[658] Hititçe belgelerde ise zeytinyağı Ì ^{GIŠ}*SE-ER-DÌ* ideogramı ile kaydedilmiştir.[659] Hoffner,[660] Hititler döneminde zeytinyağının zeytinin büyük taşlarla ezildikten sonra sepete atılıp sallanarak yağının sepetin altındaki kaplarda toplanması ile elde edildiğini ifade etmektedir. Hoffner ayrıca yüzeyden

[652] Ünal, "Bier im Alltagsleben", s. 170.

[653] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 331-333.

[654] "*Aç olana ekmek, susuz olana su, çıplak olana kıyafet (TÚG), kuruyana yağ verin*" (Harry A. Hoffner, "Oil in Hittite Texts", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 58, No. 2, Anatolian Archaeology: A Tribute to Peter Neve, 1995, s. 109.

[655] Hoffner, "Oil in Hittite Texts", s. 112.

[656] Hans. G. Güterbock, "Oil Plants in Hittite Anatolia", *Journal of the American Oriental* Society, Vol. 88, No. 1, 1968, s. 67. Güterbock, bu çalışmasında Hitit çivi yazılı metinlerinde geçen yağlar ve yağı elde edilen bitkiler üzerine ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır.

[657] Vigo Matteo, "The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals: With Particular Emphasis on Funerary Practices", *Journal of Intercultural and Interdiciplinary Archaeology*, Vol. 1, 2014, s. 25; Hoffner, 2005, s. 108.

[658] Söz konusu belgeler için bkz. Öz, "Tarım", s. 115.

[659] Matteo, "The Use of (Perfumed) Oil" , s. 26.

[660] Hoffner, "Oil in Hittite Texts", s. 109-110.

alınan bu yağın "saf zeytinyağı" olarak değerlendirildiğini, sonraki işlemlerde zeytine tuz gibi farklı tatlandırıcılar ekleniyor olabileceğini ifade etmektedir.

Zeytinyağı tanrılara sunulan önemli ve kıymetli ritüel malzemelerinden biridir. Örneğin KUB XV 1 III 13-16 numaralı Kraliçe Puduhepa'nın adak metninde eğer tanrılar kraliçenin dileği yerine getirilirse bir küp yağ, bir küp bal ve bir küp meyve dolduracağını söylemektedir.[661] Bir başka örnek metin ise II. Muwatalli'nin başta Arinna'nın Güneş Tanrıçası olmak üzere diğer tanrılara dua metnidir. Söz konusu metinde kralın duası bitince tanrılara yaptığı sunular arasında zeytinyağı "*iyi kaliteli yağ*" olarak ifade edilmiştir:

> "*Majestemin yüreğinde olan bu sözleri o, tanrılara dua olarak sunar. Duanın sunulması bitince, arkadan 3 beyaz kurban ekmeğini, biri kırmızı, ülkenin bütün erkek tanrılarına kırar. Yağlı börek (üstüne) kızılca buğday kırması saçar. (Üstüne) bal (ve) iyi kaliteli yağ döker. Sonra 3 beyaz ekmeği ülkenin bütün kadın tanrılarına kırar. Hangi tanrılara dua sunmuş ise ( ) arkadan 2 kurban ekmeğini dağlar ve ırmaklar için kırar. Bir kurban ekmeğini koşan (?) Güneş Tanrısı için kırar. Yağlı böreğin (ve) kurban ekmeklerinin üstüne kızılca buğday kırması saçar. Arkadan bal (ve) iyi kaliteli yağ döker.*"[662]

Hititlerden önce Anadolu coğrafyasında susamın bilinmekte olduğu ve yağının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kültepe metinlerinde çoğunlukla zeytinyağından bahsedilmekle beraber susam yağından sadece BIN 6, 84 numaralı belgede Ì.GIŠ *ša ša-m*[*a-š*]*a-me* şeklinde bahsedilmektedir.[663] Susam yağı, Hititler dönemine tarihlenen metinlerde ise *ŠE.GIŠ.Ì*[664] ideogramı ile ifade edilmiş olup Hititçesinin ne olduğu konusunda kesin bir yargıya varılamamıştır. Ertem,[665] Goetze ve Otten'in susam için *šam(m)am(m)a* önerisinde bulunduğunu kendisinin de bu öneriye katıldığını ifade etmektedir. Diğer taraftan

[661] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 300.

[662] Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, s. 107; Sedat Erkut, "Hititlerde Arı ve Bal", Dr. E. Sedat Erkut Toplu Eserleri- Ölümünün Birinci Yılı Anısına, Ed. Gülgüney Masalcı Şahin, Fatma Sevinç Erbaşı- Özlem Sir Gavaz, Bilgin Kültür Yayınları, 2017 Ankara, s. 101.

[663] Öz, "Tarım", s. 114.

[664] Hoffner, "Oil in Hittite Texts", s. 110; Ertem, *Flora*, s. 3.

[665] Ertem, *Flora*, s. 4.

Güterbock,[666] Matteo[667] ve Hoffner'a[668] göre *šam(m)am(m)a* ve *šapšama* yağ elde edilen meyvelerdir fakat Ertem, Goetze ve Otten'in iddia ettiğinin aksine susam, *šam(m)am(m)a* değil *šapšama* olmalıdır. Güterbock,[669] *šam(m)am(m)a*'nın bir tür kabuklu yemiş/ceviz olabileceğini de eklemektedir. Hitit metinlerinde geçen meyveler arasında sıralanan ^{GIŠ}*līti-/lēti-* ideogramının hangi meyve olduğu şüphelidir. Ertem,[670] ^{GIŠ}*līti-/lēti-* ideogramını Hoffner[671] gibi "yağlı bitkisel ürün" ürün olarak tercüme etmiştir. Öte yandan Güterbock[672] ve Matteo[673] ise ^{GIŠ}*līti-/lēti-*'nin şüpheli olmakla beraber "badem" olabileceğini ifade etmektedirler.

Hitit mutfağında bitkisel yağların yanı sıra hayvansal yağların da kullanımı söz konusudur. Hayvansal yağların veya yağ dokularının işlenmesi sırasında yardımcı madde olarak "*Šagan/Šagna-*"[674] kullanılmaktadır. Katı hayvansal yağlar *UZU.Ì/* ^{UZU}*Ì* ideogramı ile kaydedilmektedir, Hititçesinin "^{UZU}*appuzzi*" veya "^{UZU}*kuzzaniyant-*" olduğunu düşünülmektedir.[675] Hayvansal yağlar, koyun ve domuzdan elde edilmekte olup bitkisel yağlar gibi sıvı formda değil daha katı formdadır. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde'de tüketilen ve ticareti yapılan[676] domuz yağı *Ì. ŠAḪ*[677] ideogramı ile ifade edilmektedir. Kanun maddesi 90'da kaydedilen "*Eğer bir köpek domuz yağını yutarsa ve yağın sahibi onu bulursa ve onu öldürürse ve sonra yağ onun içinden yeniden gelirse tazminat yoktur*" [678] ifadelerinden domuz yağının kıymetli oluşu ve hemen hazmedilemeyecek katı bir formda olduğu anlaşılmaktadır. Domuz

[666] Güterbock, "Oil Plants", s. 71.

[667] Matteo, "The Use of (Perfumed) Oil" , s. 27.

[668] Hoffner, "Oil in Hittite Texts" , s. 108.

[669] Güterbock, "Oil Plants", aynı yer.

[670] Ertem, *Flora,* s.133; (KUB XXIX I a.y. IV 7; KUB XXXIII 69 6; Telepinu Efsanesi/ KUB XVII 10 ö.y. II 22)

[671] Hoffner, *An English-Hittite Glossary,* s. 18

[672] Güterbock, "Oil Plants", s. 71.

[673] Matteo, "The Use of (Perfumed) Oil" , s. 27.

[674] Hoffner, "Oil in Hittite Texts", s.108; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 723.

[675] Hoffner, "Oil in Hittite Texts", aynı yer; ayrıca Ünal kuyruk yağı olabileceğini ifade etmektedir Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s.72-73, 308.

[676] Kt o/k 17 numaralı mektup için bkz. Öz, "Tarım", s. 122 ve s. 212; TC 2 47 numaralı belge için bkz. Öz, "Tarım", s. 211; Kt n/k 130b ve CCT 6 6d numaralı belge için bkz. Öz, "Tarım", s. 212.

[677] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 92; Matteo, "The Use of (Perfumed) Oil" , s. 26; Hoffner, "Oil in Hittite Texts", s.109; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük,* s. 684.

[678] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 93; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 27-28.

yağının konu edildiği bir diğer kanun maddesi de 181. maddedir, fiyat listesini andıran söz konusu kanun maddesinde yer alan "…*bir zipittani saf zeytinyağının iki šeqel gümüş, bir zipittani domuz yağının bir šeqel gümüş, bir zipittani tereyağının bir šeqel gümüş, bir zipittani balın bir šeqel gümüş, iki peynirin bir šeqel gümüş, üç porsiyon peynir mayasının bir šeqel gümüş bedeli vardır*"[679] ifadeleri domuz yağının Hitit mutfağında kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Hitit mutfağında kullanılan bir diğer hayvansal yağ kaynağı ise koyundur ve metinlerde Sumerce *Ì.UDU*[680] ile kaydedilmiştir.

Hitit ev ekonomisinde ve beslenmesinde önemli bir yeri olan diğer bir besin maddesi ise baldır.[681] Balın Hititlerden önce de Anadolu'da bilinen ve sıkça kullanılan bir besin maddesi olduğu Koloni Dönemi'ne tarihlenen Kültepe tabletlerinden anlaşılmaktadır. Kt 88/k 71 numaralı masraf listesi, KTBL 14 numaralı tablet, BIN 6, 29 numaralı belge, EL 1, 64 numaralı borç senedinde Akadca *dišpum*, Sumerce *LÀL* şeklinde kaydedilmiş olan baldan çeşitli şekillerde bahsedilmektedir.[682] Hititçe çivi yazıı metinlerinde de benzer şekilde *LÀL* ideogramı[683] ile ifade edilen balın sadece tanrıların yiyeceği olmadığı, kraliyet sofrasını süslemediği sıradan Hitit halkının da bal tükettiği kanunlarda bal ile ilgili düzenlemelerin yer almasından anlaşılmaktadır. Hitit kanunlarında bal, 91 ve 92. maddelerde[684] geçmekte olup bu maddelerde arılara zarar verilmesi veya kovanların çalınması halinde uygulanacak cezalar düzenlenmektedir. Bunların dışında kanun maddesi 181'de bir "*zipittani"*[685] balın fiyatı bir şekel gümüş olarak kaydedilmiştir.[686]

---

[679] Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 169; ; Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 50.

[680] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 770; Hoffner, "Oil in Hittite Texts",, s.109.

[681] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 67.

[682] Öz, "Tarım", s. 219-220.

[683] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 642.

[684] §91: "*Eğer bir kovanda yaşayan arı topluluğuda arıları biri çalarsa, eskiden 1+x šeqel gümüş veriliyordu. Şimdi beş šeqel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır*."

§92: "*Eğer iki kovanı, eğer üç kovanı biri çalarsa eskiden o arılar tarafından sokuluyordu ve şimdi altı šeqel gümüş versin. Eğer bir kovanı biri çalarsa, eğer içinde arı yoksa üç šeqel gümüş versin*" (Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 93; Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 28)

[685] Küçük miktarlardaki katı ve sıvı maddeleri ölçmeye yarayan ölçü birimidir. 1 *zipattani* 0,5 litreye eşittir.

[686] §181: *"…domuz yağının bir šeqel gümüş, bir zipittani tereyağının bir šeqel gümüş, bir zipittani balın bir šeqel gümüş, iki peynirin bir šeqel gümüş, üç porsiyon peynir mayasının bir šeqel gümüş bedeli vardır*" (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 169; Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 50)

Büyü ve ritüel metinlerinde balın kullanımına dair çokça bilgi bulmak mümkündür. KUB XXX 36 II 1 vd./ KUB XXX 33.ö.y. I 12 vd. numaralı büyü ritüelinde "…*bundan başka büyücü/ kral yağ, bal, somun ekmeği ve şarap kasesini alır ve dağa çıkar*….."[687] şeklinde ifade edilen gıda maddeleri, şimdiye kadar bahsi edilmiş olan Hitit kültüründeki ve Hitit mutfağındaki en önemli gıda maddeleridir.

Kizzuwatnalı Kadın Maštigga'ya ait KBo XXXIX 8 ö.y. II numaralı metnin 39-43. satırları, balın ritüellerde kullanımına örnek teşkil etmektedir. Ayrıca burada balın kesilen kurbanlık koyun etini lezzetlendirmek amacıyla zeytinyağıyla karıştırılarak etin üzerine dökülmesi balın bir başka kullanım amacını gösterir niteliktedir. Söz konusu satırlar şu şekildedir:

> "*…iki kurban sahibi onun ağzına tükürürler ve koyunu keserler sonra onu tamamıyla parçalarlar, ocak yaparlar ve yakarlar. Bal ve de saf zeytinyağını üzerine dökerler. Tatlı kurban ekmeğini parçalar, onu ocağa bırakır ve şarap sunar…*"[688]

Hitit kültüründe balın başlı başına bir sunu maddesi olması dışında diğer yiyecek maddeleriyle beraber kullanımı da oldukça yaygındır. Bu bakımdan bal, ekmek yapımında kullanılmakta ve farklı ekmek çeşitlerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır. Ballı ekmek çeşitlerinden bir kaçı şu şekildedir: ballı ekmek *NINDA.LÀL*[689], susamlı ballı ekmek *NINDA.LÀL ŠE.GIŠ.Ì*[690], *hašikka*-lı ballı ekmek *NINDA.LÀL* ^{GIŠ}*ha-ši-iq-qa-aš*[691], baklalı ballı ekmek *NINDA.LÀL... ŠA GÚ.GAL.GAL*[692], bezelyeli ballı ekmek *NINDA.LÀL... ŠA GÚ.TUR*.[693] Bal, ekmeğin yanı sıra içeceklerin tatlandırılmasında da kullanılmıştır; örneğin, ballı şarap *GEŠTIN.LÀL*[694] ve ballı bira *KAŠ.LÀL*.[695]

---

[687] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 247.

[688] Reyhan, "Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga", s. 41.

[689] Güngör Karauğuz, *Hititler Döneminde Anadolu'da* Ekmek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 96.

[690] Ertem, *Flora*, s. 3; Güterbock, 1968, s. 66.

[691] Ertem, *Flora*, s. 19.

[692] Ertem, *Flora*, s. 30.

[693] Ertem, *Flora*, s. 31.

[694] Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 69.

[695] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 283.

Yemekleri zenginleştirmek ve lezzetlendirmek üzere balın dışında Hitit mutfağında baharat kullanımına dair nadir kayıtlar bulunmakla beraber bu kaynaklarda baharatların ne oranda kullanıldığı belirtilmemiştir. Arınma ve kurban ritüellerinde ıtriyatın güzel kokuları için yakılarak ve ilaç yapımında kullanıldığı bilinmekte ise de bunların mutfakta kullanımı hakkında kayıt bulunmamaktadır.[696] Ünal, söz konusu otların bir kısmının Hitit mutfağına da girmiş olabileceğini ifade etmektedir.[697] Kullanılmış olması muhtemel baharatlar Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kullanıldığı bilinen kimyon "*kappani*"/ ^{Ú}*TIN.TIR*,[698] kekik ^{Ú}*ḪAŠU*,[699] kişniş ŠE.LÚ^{ŠAR},[700] tere *ZÀG.AḪ.LI*,[701] hardal ^{Ú}*ḪAR*. ^{Ú}*ḪAR*[702] veya ^{Ú}*GAZI. ŠAR*,[703] nane ^{Ú}URNÚ[704] ve ve çörek otu *GAMUN*[705]dur.

Baharat kategorisinde değerlendirilebilecek olan ve hakkında diğer baharatlardan daha çok şey bilinen tuz, Hitit çivi yazılı metinlerinde *MUN*"[706] Sumeogramı ile kaydedilmiş olup

[696] Ünal, *Büyük Şölen*, aynı yer; ıtriyatın yakılarak kullanımı hakkında ayrıntılı araştırma için bkz. Stefano De Martino, "L'uso di Bruciare Aromata Presso Gli Ittiti", *Altorientalische Forschungen*, Vol. 25/1, 1998, s. 141–155.

[697] Ünal, *Büyük Şölen* , s. 333

[698] Ertem, *Flora*, s. 45; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.765; Hoffner, *Food Production*, s.103.

[699] Ertem, *Flora*, s. 92; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 170.

[700] Ertem, *Flora*, s. 50; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 472; Hoffner, *Food Production*, s. 104-105. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu mutfağında kimyon kullanıldığını gösteren belge sayısı daha fazladır. Kt o/k 17 ve Kt 92/k 239 numaralı metin ve CCT 3, 18b+19a numaralı mektup sadecekimyondan bahserken OIP 27, 55 ve BIN 4, 162 numaralı masraf listesinde kimyon, kekik ve kişniş beraber kaydedilmiştir. (Öz, "Tarım", s. 121-123.)

[701] Ertem, *Flora*, s. 54; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 600.

[702] Ertem, *Flora*, s. 95.

[703] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.127.

[704] Ertem, *Flora*, s. 105.

[705] Serkan Demirel, "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Çörek Otuna İlişkin Bir Öneri", *TAD*, C. 36/ S. 61,2017, s. 2.

[706] Sedat Erkut, "Hititlerde Tuz Kullanımı", *Belleten*, Cilt LIV, Sayı 209, 1990, s. 1.

Hititçesi bilinmemektedir. Bu dönemde tuz, Šarmana,[707] Durmitta,[708] Kalapiya,[709]Kuwarna[710] ve Duhdušna[711] gibi kentlerden temin edilmektedir. Bunların dışında Šukziya ve Hapalla kentleri de tuzla ilişkilendirilen kentlerdir fakat bu kentlerin yerleri tespit edilememiştir.[712] Tuz Hitit gündelik hayatında tuz, yiyeceklerin saklanması amacıyla kullanılmaktadır. Koyun budu, domuz, tavşan, kuş eti ve balık gibi yiyecekler uzun süre dayanması amacıyla tuzlanarak kurutulmaktadır.[713]

Hitit dinî hayatında tuzun sık kullanıldığı anlaşılmaktadır, bu konuda ritüel metinleri bilgi vermektedir. Tuzun ritüellerde arındırma malzemesi olarak kullanımı dikkat çekmektedir. CTH 394 numaralı Ašhella ritüelinde yer alan "*Kurbandan ayrılıp, vardıkları zaman suyun içine tuz dökerler ve ellerini onunla yıkar*"[714] ifadelerinden tuzun arındırıcı gücünden faydalanıldığı anlaşılmaktadır. Benzer biçimde Maštigga ritüelindeki "*Yaşlı kadın suyu kadehten ya da huppara kabından iki kurban sahibine uzatır (içine) tuz doldurulmuştur. İki kurban sahibi suyu başlarının üzerine dökerler, ellerini (ve) gözlerini yıkarlar*"[715] ifadeleri, tuzun bir arındırma malzemesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Tuzun ritüellerde sunu malzemesi olarak tanrılara sunulduğunu gösteren metinlerden biri Ammihatna Ritüeli metnidir. KBO V 2 ö.y. II 35-40'da yer alan ifadeler tuzun ekmeğin üzerinde tanrılara sunulduğunu göstermektedir:

> "*Sonra 1 kurban masasını aşağıya şöyle hazırlar: ḫupuwai kabı: (bunlardan) 16 ḫupuwai kabı bira ve şarap doldurulmuş, 16 ḫupuwai kabı ise bal zeytinyağı, incir, kuru*

---

[707] Lokalizasyonu yapılamamıştır ve Ünal tarafından Tuz Gölü civarında aranması gerektiği ifade edilmektedir. (Ünal, *Büyük Şölen*, s. 348)

[708] KBo XI 73 ö.y.: "*[ ] x Dur[mitta] kenti [kral]a reveranz ya[parlar] [ ] tuz topakları Durmitta kentinden salarlar/sevkederler*" Burada bahsi geçen Durmitta kentinin Gaška bölgesinde olduğu düşünülmektedir.(Erkut, 1990, s. 3)

[709] Lokalize edilememiştir.

[710] Erkut'a göre Güneydoğu Anadolu bölgesinde aranmalıdır. (Erkut, 1990, s. 5)

[711] Çankırı ilinin 15 km güneydoğusunda yer alana Balıbağ tuz mağarasının Hititler dönemindeki adıyla Duhdušna kentinde bulunduğu düşünülmektedir. (Asuman Albayrak, Ülkü M. Solak, Ahmet Uhri, *Deneysel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı,* Metro Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 96.)

[712] Erkut, "Hititlerde Tuz Kullanımı", s. 5.

[713]Ünal, *Büyük Şölen*, s. 302.

[714] Ali M Dinçol., **"**Ašhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", Belleten Cilt XLIX, Sayı 193, 1985, s. 25.

[715] Reyhan, "Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga", s. 61-63.

üzüm, zeytin doldurulmuştur. 24 kuzu koyar. Sonra bir ince ekmek üzerine tuz, sinir üzerine koyar."[716]

Hantitaššu ritüeli, tuzun analojik kullanıma örnek sunmaktadır. İlgili satırlar şu şekildedir:

"*Bunun üzerine un ve tuz döker ve şöyle söyler: Koyunun tuzu yalamaya ve yutmaya alışık olduğu gibi, aynı şekilde Güneş Tanrısının bize gelmesine ve bu büyüleri yalayıp yutmasına izin ver*."[717]

3.6. Hitit Mutfağında Hububatlar ve Ekmek

Hititler döneminde Anadolu'da özellikle coğrafi şartlar çerçevesinde şekillenen temel besin maddelerini tahıl üretimine bağlı olarak ekmeğin oluşturduğu daha önce ifade edilmişti. Ekmek yapımında kullanılmasının yanı sıra tahıllardan bira yapılmakta, hayvanlar yemlenmekte ve ilaç yapılmaktadır.[718] Ritüel metinlerinde tahıllardan sık sık bahsedilmesi dışında kanunlarda tahıl ve ekin alanı fiyatlarını düzenleyen maddenin bulunması ve bazı eşya fiyatlarının buğday ve arpa üzerinden belirlenmesi, tahılların Hitit halk tabakası için önemini ve ulaşılabilirliğini gözler önüne sermektedir.[719]

Anadolu'da daha eskiçağlardan başlamak üzere Asur Ticaret Kolonileri dönemini[720] de kapsayacak şekilde kullanılagelen hububatlardan buğday ve arpa, Hititçe metinlerde de zikredilmesi sebebiyle bu dönemde Anadolu'da tarımının yapıldığı ve Hitit mutfağında

---

[716] Leyla Murat, "*Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)"*, *Ankara Üniversitesi*, Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 36; Leyla Murat, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Archivum Anatolicum*, VI, 2, 2003, s. 99.

[717] Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu From the City of Ḫurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 29.

[718] Ertem, *Flora*, s. 4-7.

[719] §183: "*üç PA kızıl buğdayın bir šeqel gümüş, dört PA … šeqel gümüş, bir PA şarabın yarım šeqel gümüş….bedeli vardır*" (Imparati*, Hitit Yasaları,* s. 171; Neufeld, *The Hittite Law*, s. 183-184)

[720] Kültepe/Kaniš kazılarında zahire küpleri içerisinde kömürleşmiş buğday taneleri ve arpa kabukları, evlerde tahılları ezerek un haline getirmek için kullanılan öğütme taşları bulunmuş olması (Öz, "Tarım", s. 3) ve çivi yazılı belgelerin de bu verileri desteklemesi, Koloni Çağı'nda da Anadolu'da başta buğday ve arpa olmak üzere çeşitli hububatların üretildiğini ve bu hububatların bira gibi çeşitli içecekler ve ekmek gibi yiyecek yapımında kullanıldığını ortaya koymaktadır.

kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buğday ve arpa bu döneminde Anadolu'da ekmek yapımında kullanılmakta olup, çivi yazılı metinlerden buğdayın birinci sırada yer aldığı anlaşılmaktadır.[721] Kültepe metinlerinde Akadca *aršātum*[722] sözcüğü ile kaydedilmiş olan buğday, Hititçe metinlerde Sumerce ZÍZ[723] şeklinde yer almaktadır, bununla beraber buğdayın kızılca ZÍZ.A, beyaz ZÍZ ga-a[k-] ve güzlük ZÍZ$^{HI.A}$ gibi çeşitleri vardır.[724] Metinlerde genellikle buğdayla beraber geçen ve ekmek yapımında da kullanılan arpa, Kültepe metinlerinde Akadca *še'um*,[725] Hititçe metinlerde ise *ŠE* ideogramı veya Hititçe "*ḫalki*" kelimesi ile kaydedildiği anlaşılmaktadır.[726] Buğday gibi kanun maddelerine konu olan arpanın değeri daha düşüktür, bunun dışında özellikle hırsızlık bazı suçların cezası arpa ile ödenmektedir.[727]

Hitit ritüel ve kutlamalarının vazgeçilmez sunusu olan ekmek, Hitit halk tabakasının da en önemli besin ögesi olmalıdır. Çivi yazılı metinlerde *NINDA* ideogramı kaydedilmiş olan ekmeğin Hititçe karşılığı "*zuu̯a*"dır.[728] Metinlerde geçen ekmek çeşitleri için 150[729] ve 180[730] gibi rakamlar verilmişse de metinlerde kaydedilmemiş veya henüz tespit edilememiş ekmek çeşitlerinin de olduğu göz önünde bulundurulursa sayı vermemin dışında genel anlamda Hititlerde çok sayıda ekmek çeşidi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ekmek çeşidinin çokluğu ve Kaman/Kalehöyük'te bulunan kömürleşmiş zahire kalıntıları, bölge halkının ve genel çerçevede Hititlerin en fazla tükettiği besin maddesinin ekmek olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.[731] Öte yandan arkeolojik kalıntılar göstermektedir ki tanrılara sunulan

[721] Ertem, *Flora*, s. 9.

[722] Kt k/k 32 numaralı borç senedi, Kt d/k 48b numaralı tablet (Öz, "Tarım", s. 56-57)

[723] Ertem, *Flora*, s. 8; Hoffner, *Food Production*, s. 61; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 178.

[724] Ertem, *Flora*, s. 9.

[725] Kt n/k 1372 ve Kt 87/k 304 numaralı mektup, AKT 2, 26 ve Kt g/k 18 numaralı belgeler arpanın Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kullanımına örnekler sunmaktadır. Bkz. Öz, "Tarım", s. 57-58.

[726] Ertem, *Flora*, s. 4-5; Hoffner, *Food Production*, s. 59; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 631.

[727] §78, 83, 85 ve 126'nın transkripsiyonunda suçların cezası *ŠE* ideogramı ile ifade edilmişse de Imparati, hepsini buğday olarak tercüme etmiştir. (Imparati, *Hitit Yasaları*, s. 87-91, 134-135) Aynı kanun maddelerinde Neufeld "tahıl" tercümesini tercih etmiştir. (Neufeld, *The Hittite Laws*, s. 25-26, 37)

[728] Karauğuz, *Ekmek*, s. 50; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 375.

[729] Karauğuz, *Ekmek*, s.11.

[730] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 309.

[731] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 310.

ekmekler, çok kaliteli arpa ve buğdaydan üretiliyor iken halk eincorn ve emmer gibi düşük kaliteli kızılca buğdaydan yapılmış ekmek tüketmektedir.[732]

Ekmek yapımı için ihtiyaç duyulan malzemeler, un, su, tuz ve mayadır.[733] Un, arpa veya buğday tanelerinin öğütme taşları üzerine avuç avuç dökülmesi ve tanelerin elcik taşı ile ekmek yapımına uygun olana kadar öğütülmesi ile elde edilmekteydi.[734] Hititler döneminde biri bugün Anadolu'da hâlâ kullanılan el değirmenleri diğeri diğeri ise basit taş değirmen olmak üzere iki tür değirmen kullandıkları düşünülmektedir.[735] Arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkarılan çoğu sert ve öğütmede kullanıma uygun gözenekli granit taşından yapılmış öğütme ve sürtme taşlarının fazlalığı, metinlerde sıkça "değirmen, değirmenci ve değirmen taşı" sözcüklerinin kaydedilmiş olması Hititler döneminde Anadolu'da değirmenlerin yaygın olarak bulunduğunu gösterir niteliktedir.[736] İnandık Vazosu dördünce frizde taştan bir topuzla öğütme taşında tahıl öğüten görevli[737] betimlenmiştir **(Çiz. 32)**, bu sahne Hititler döneminde un yapımı konusunda ipucu vermesi bakımından önemlidir.

Çiz. 32: İnandık Vazosu Tahıl Öğütme Sahnesi (Ünal, *Din, Devlet,* s. 215)

[732] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 312.

[733] Karauğuz, *Ekmek*, s. 37.

[734] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 196.

[735] Karauğuz, *Ekmek*, s. 25-26.

[736] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 313.

[737] Karauğuz, *Ekmek*, s. 25.

Res. 20: El Değirmeni (https://www.bulancakajans.com/el-deirmeni/ Erişim Tarihi: 01.10.2021)

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde un öğütme işinin kadınlara ait olduğu bilinmektedir.[738] Bu durum Hititler döneminde de devam etmişti, tahılları öğüterek un elde etmek ve ekmek yapmak daha ziyade kadının görevidir (*MUNUS*$^{MEŠ\ NA}{}_{4}$*ARA*$_{5}$).[739] Bütün malzemenin karıştırılmasıyla elde edilen hamur, üzerine keten bez örtülerek hamur teknesinde bir gece mayalanması beklendikten sonra şekillendirilerek pişirilmektedir.[740] Hitit halkı ekmeğini, evinde veya bahçesinde kurduğu fırında pişirmektedir. KUB XV 31 I 15 vd. numaralı ritüel metni ise ekmeğin ocakta pişirildiğini ortaya koymaktadır. Metne göre ocağın içine ateş yakıldıktan sonra yoğurulmuş lapa/hamurdan (*BA.BA.ZA*) ekmek yapılarak ocakta pişirilmektedir.[741]

Hitit mutfak kültürünün en önemli ögesi olarak niteleyebileceğimiz ekmek, arkeolojik betimlemelere de kaçınılmaz olarak yansımıştır. Daha önce bahsi edilmiş olan Geyik Riton üzerindeki libasyon sahnesinde kralın hemen arkasında duran görevlinin havada tuttuğu ekmek dikkat çekicidir. **(Çiz. 33)** Geyik Riton dışında Yumruk Biçimli Libasyon Kabı'nda tanrıya sunulmak üzere sunağın üzerine bırakılmış olan yiyecekler arasında ekmek de

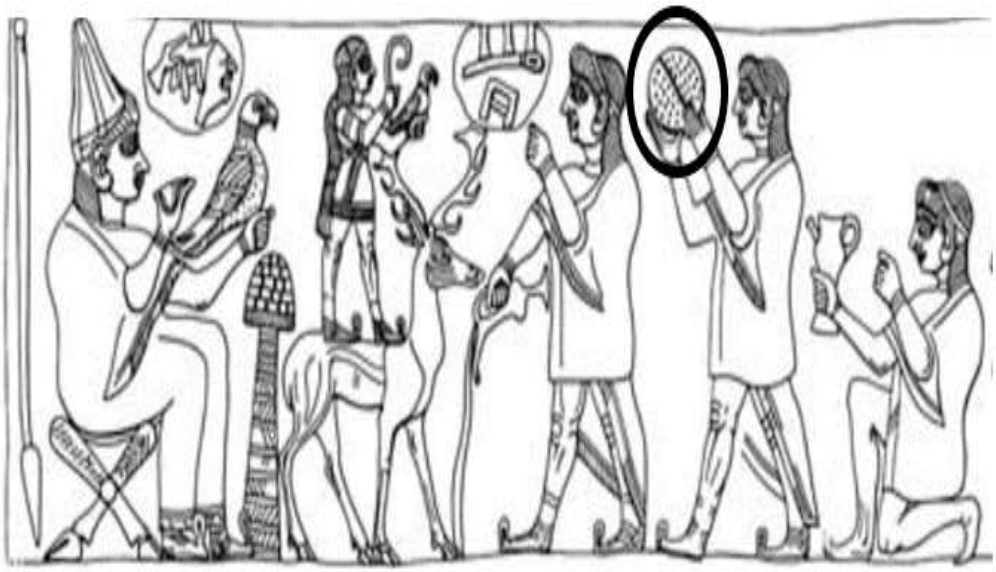
[738] TC 3, 88 numaralı yazışma (Öz, "Ticaret", s. 85)

[739] Karauğuz, *Ekmek*, s.159; Ünal, *Büyük Şölen*, s. 313.

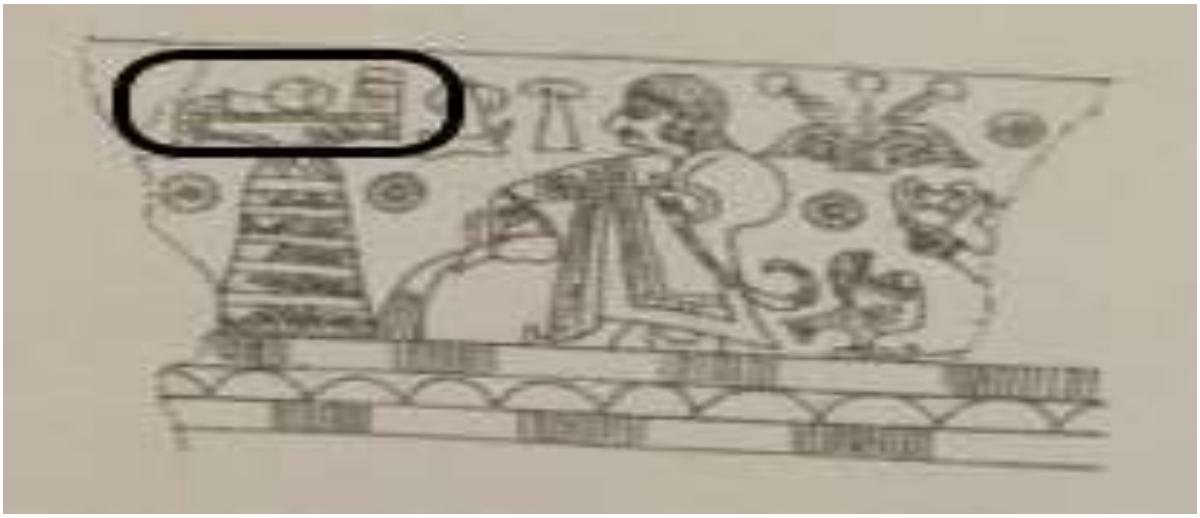
[740] Karauğuz, *Ekmek*, s. 37.

[741] Ünal, *Büyük Şölen*, s. 318.

bulunmaktadır.[742]

Çiz. 33: Geyik Ritonu: Kült Töreninde Ekmek (Von Den Hout, "The Silver Stag Vessel", s. 116)

Çiz. 34: Yumruk Biçimli Riton: Libasyon Sahnesinde Ekmek (Alp, *Hititlerde Şarkı*, s. 28)

[742] Karauğuz, *Ekmek*, s. 157.

Hititler döneminde Anadolu'da ekmek kültürü o kadar gelişmiştir ki ekmekleri çeşitli özelliklerine göre sınıflandırmak mümkün olabilmektedir. Ekmek hamurlarına pişirilmeden önce tanrı, insan veya hayvan şekli, çeşitli geometrik biçimler verilebilmektedir. Bunlardan birkaçı: Tanrı *Ninatta* heykelciği şeklinde ekmek "NINDA*ninattanni-*"[743]; Tanrı *Ḫulla* heykelciği şeklinde ekmek "NINDA*ḫulliti-*"[744]; kuzu şeklinde ekmek "*Hawiyašši*"[745]; domuz şeklinde ekmek *NINDA ŠAH*[746]; dil şeklinde ekmek *NINDA.EME*[747]; kulak şeklinde ekmek "*NINDA*hazzizita*"[748]; yuvarlak ekmek "*purpura*"[749]; nar şeklinde ekmek "*NINDA*nurati-*"[750]; ay şeklinde ekmek "NINDA*armanni-*"[751].

Şekilleri dışında ekmekler, yapıldıkları ve içerisine konulan malzemelere göre de sınıflandırılabilmektedir. Bunlara örnek ise ballı ekmek "*mallitiwalla-*"[752]; acı ekmek NINDA *MARRU*[753]; incirli ekmek *NINDA GIŠPEŠ*[754]; kırmızı veya kahverengi ekmek *NINDA.KUR$_4$.RA SA$_5$*[755] ve fasulye/bezelye ekmeği *NINDA.GÚ.GAL*[756]dır. Bunların dışında ekmekler yapıldıkları kent veya bölgeye göre de isimlendirilmişlerdir. *Ampuriya* ekmeği "NINDA*ampura-*(URU*Ampuriya*)"; *Nahita* ekmeği "NINDA*nah(h)iti-*(URU*Nahita)*" *ve Nerik* somunu "*NINDA.KUR$_4$.RA*(URU*Nerik*)" bölgelerine göre isimlendirilen ekmeklere örnek gösterilebilir.[757]

[743] Karauğuz, *Ekmek*, s. 63; Hoffner, *Food Production*, s. 161; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 375.

[744] Karauğuz, *Ekmek*, s. 65.

[745] Hoffner, *Food Production*, s. 161.

[745] Karauğuz, *Ekmek*, s. 159.

[746] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 377.

[747] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 376.

[748] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 693; Hoffner, *Food Production*, s. 160.

[749] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 881.

[750] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 382.

[751] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 637.

[752] Hoffner-Güterbock, *The Hittite Dictionary*, s.131; Hoffner, *Food* Pro*duction*, s. 171.

[753] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 377.

[754] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 738.

[755] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 377.

[756] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 376; Hoffner, *Food Production*, s. 195.

[757] Karauğuz, *Ekmek*, s. 50-51.

IV. BÖLÜM

ÇİVİ YAZILI BELGELER IŞIĞINDA HİTİT TOPLUMUNDA ÇOCUK

"É" ideogramı ataerkil bir şekilde örgütlenmiş ve birden fazla ailenin bir araya gelerek oluşturduğu ekonomik birimi ifade etmek için kullanılmaktadır. Temeli tarım ve hayvancılığa dayanan Hitit ekonomisin bel kemiğini de bu aile birlikleri oluşturmaktadır. Söz konusu bu birimler, nadir durumlarda devlete belirli kamu hizmetleri sağlamak koşuluyla özgür olabilmektedir öte yandan çoğunluğu ürettikleri ürünleri saraya, tapınağa veya bir asile vermek zorundadır.[758] Hitit toplumunda halkın işlediği topraklar mîrî arazidir yani devletin mülkiyetindedir. Söz konusu bu mîrî arazi, satın alma, kiralama, hediye olarak ya da bağış yoluyla devlet eliyle şahıslara verilmektedir. Sıradan halkın toprak bağışı alamadığı bu sistem içerisinde toprak bağışı alabilen kesim sadece asiller ve kraliyete yakın kişilerdir.[759] Devlet tarafından şahıslara tahsis edilen toprağın kullanımında belirli bir düzen uygulandığı bilinmektedir. Bu düzen çerçevesinde toprak sahibi olabilmiş şahıslar, kendilerine verilen devlet arazisine karşılık *šaḫḫan* ve *luzzi* yükümlülükleri yerine getirmek durumundadır. *šaḫḫan*, sahip olunan toprağa karşılık devlete verilen vergi iken angarya olarak da tanımlanabilecek *luzzi* ise yolların ve askerî tesislerin, resmi ve dinî yapıların bakımıdır.[760]

Hitit ekonomisinin temel kaynağı tarım olmasına karşın Hititçe çivi yazılı metinlerden edinilen bilgiye göre, hekimlik, çobanlık, inşaatçılık, marangozluk, duvarcılık, demircilik, kuyumculuk, bakırcılık, çömlekçilik, fırıncılık, dericilik, dokumacılık, terzilik, çırpıcılık, meyhanecilik, balıkçılık, aşçılık, kapıcılık ve bekçilik gibi çeşitli meslekler de Hitit ekonomisine önemli katkılar sunduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Hitit kadınları da aile çiftliklerinde çalışmanın dışında değirmencilik, aşçılık, dokumacılık, hekimlik, rahibelik, müzisyenlik, dansçılık ve meyhanecilik gibi mesleklerle uğraşmışlardır.[761]

---

[758] Klengel, "The Economy", s. 24-25.

[759] Esma Reyhan - Tülin Cengiz, "Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk", *Trakya Üniversitesi & Motif Vakfi-Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu 25-27 Mart 2016*, Edirne.

[760] Reyhan, "Hititlerde Toprak Tahsisi", s. 482.

[761] Reyhan- Cengiz, Aile ve Çocuk"; meslekler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni E Dignità Nell'anatolia İttita*, Roma 1982.

Hititçe metinler arasında yer alan mülkiyet belgeleri Hitit vatandaşlarının sahip oldukları mülklerini ve aile bireylerinin kimlerden oluştuğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. KBo V 7 28-33 numaralı belgede Tivatapara adındaki bir Hititlinin mülk envanter kaydı şu şekildedir:

> " *Tivapara'nın mülkü: bir adam, Tivapara; bir oğlan, Hartuvanduli; bir kadın, Azzia; iki kız, Anitti ve Hantaviya; beş kişi; iki öküz, yirmi iki koyun, altı koşum öküzü… on sekiz dişi koyun ve koyunlarla iki dişi kuzu ve koçlarla iki yavru koç; on sekiz keçi ve keçilerle dört yavru keçi ve erkek keçiyle bir yavru; otuz altı küçükbaş hayvan: bir ev. Öküzler için bir otlak, Parkalla kasabasında bir dönüm çayır. Hanzušra kasabasında, Hantapi mülküne ait 3.5 dönüm üzüm bağı, içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı*." [762]

Bir diğer metin örneği, Efendi Pulliyanni'ye ait mülkü sıralaması bakımından dikkate değerdir. Metin şu şekilde kayda geçirilmiştir:

> "*Efendi Pulliyanni'nin mülkü: iki adam: Pulliyani, Aššarta; üç hizmetçi: Aparkammi, Iriyatti, Hapilu; dört kadın: Tešmu, Zidandu, Šakkummilla, Huliyašuhani; üç kız çocuğu: Kapaššanni, Kapurti, Paškuwa; iki yaşlı kadın: Arhuwašši, Tuttuwani; (toplam) 14 baş (kişi). dört sığır, iki eşek, iki inek, bir dana, iki sabana koşulmuş sığır; (bir) boğa, bir buzağı; altı sığır, on keçi, yedi oğlak; onlar (toplam) 17 keçi. bir ev, (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Šayanuwanta şehrinde Bay Purlišari'nin mülkünden; 7 ½ IKU bağ Antarla şehrinde; Bay Hantapi'nin mülkünün yakınında*" [763]

Tivatapara ve Pulliyanni isimli şahıslara ait bu iki envanter metni, mezkûr şahıslara ait öküz, koyun, keçi ve oğlak gibi büyük ve küçük baş hayvanları; otlak, çayır, üzüm bağları ve çeşitli meyve ağaçları yanında hizmetçileri de şahısların mülkleri arasında göstermektedir. Ayrıca Tivatapara ve Pulliyanni'nin aile bireyleri arasında bulunan kadın ve çocuklar da envanter metnine dahil edilmiştir. Söz konusu belgelerde mülk sahibi olarak kaydedilen şahısların bahsi edilen çocukların babası olduğu kabul edilirse kayda geçirilmiş olan kadınların ise anneleri olma ihtimali doğmaktadır. Hititçe çivi yazılı belgelerde baba "*atta*"[764]; anne

[762] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 90.

[763] Erkut- Reyhan, "Hititlerde Toprak Edinme", s. 84.

[764] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.95; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 38.

"*anna-/ anni*"[765]; çocuk *DUMU*[766]; erkek çocuk *DUMU.NITA*[767] ve kız çocuk *DUMU.SAL*[768] ideogramları ile kayda geçirilmiştir.

1. HİTİT RİTÜEL METİNLERİNDE GEBELİK

Bilindiği üzere Hititlerde hayatın merkezinde tanrılara inanç ve tanrıları memnun etmek gibi dinî olgular yer almaktadır. Bu bağlamda, Hititler hastalıkları tanrılardan gelen bir cezalandırma olarak kabul etmişler, gebelik ve doğum gibi tıbbın alanına giren uygulamaları dinle bağdaştırmışlardır. Bu sebeple Hitit kültüründe gebelik ve doğum hakkında bilgi sahibi olabilmek için başvurulması gereken temel kaynaklar ritüel, fal ve kehanet tabletlerini içeren dinî metinlerdir. Bunların yanı sıra Hitit masalları da gebelik konusunda aydınlatıcı veriler sunan diğer kaynaklardır.

Hititçe metinlerde gebelikle ilgili sık kullanılan bazı terimler, gebe "*ušantari*"[769] ve "*armawant*"[770]; gebe kalmak "*šumrai*"[771]; gebelik "*armai*"[772]; gebe bırakmak "*armaḫ*"[773]; gebe olmak "*armaḫḫatar*"[774]dır. Ataerkil bir toplum olan Hititlerde çocuk sahibi olmanın bugün de olduğu gibi ailenin ve toplumun devamı için büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Pragmatik Hitit zihin dünyasıyla paralel olarak nasıl ki insanlar tanrıların bakımını yapmak ve onları memnun etmek amacıyla yaratılmışsa çocuklar da ebeveynleri hayatta iken veya öldüğü zaman ihtiyaç duyduğu maddi ve manevi bakımı sağlayacağı için önemli kabul edilmektedir. Bu düşünce yapısı, kaçınılmaz olarak çivi yazılı metinlere ve Hitit mitolojisine de yansımıştır. KUB XXIV 8 numaralı "Appu ve İki Oğlu Masalı", çocuk hasreti çeken Šudul kenti ileri gelenlerinden Appu'nun tanrılara yakarışını açık biçimde göstermektedir. Masala göre bölgenin

[765] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.61; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 60.

[766] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 107; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 30.

[767] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 108; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 82.

[768] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, aynı yer; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 34.

[769] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 569.

[770] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.718.

[771] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 490.

[772] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 490

[773] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 705.

[774] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 81.

en zengini olan Appu'nun tek eksikliği çocuğunun olmayışıdır ve bu sebeple masal kahramanı Güneş Tanrısı'dan yardım istemektedir. Masalın ilgili kısmı şu şekilde kaydedilmiştir:

> *"…Šudul kentinde yaşayan ve bölgenin en zengini olan Appu adındaki bir adam, tek eksikliği çocuğunun olmaması olarak görüyordu. Bu sebeple Appu, Güneş Tanrısına gitti. Güneş tanrısı gökten baktı ve onu gördü. Ona sormaya başladı: 'Problemin nedir? Onu senin için halledeceğim.' Appu bunu duyunca bütün içtenliği ile konuşmaya başladı: 'Tanrılar bana iyi şeyler verdiler, bunun için hiçbir şeyim eksik değil; fakat bir eksiğim var: Hiç oğlum yok.! Güneş tanrısı bunu duyunca cevap vermeye başladı: 'Git! İç ve sarhoş ol, eve git ve karınla birlikte uyu. Sonra Tanrılar sana bir çocuk verecekler. Güneş tanrısı Appu'nun isteğini yerine getirmiştir ve Appu'nun karısı hamile kalır…"*[775]

III. Hattušili'nin çocuk sahibi olmak isteyen ileri yaştaki kız kardeşi Matanazi için Mısır kralı II. Ramses'ten ilaç ve hekim istemesi üzerine firavunun gönderdiği cevap mektubu, çocuk isteği konusunda bilgi sunan mevcut bir diğer kaynaktır. Cevap mektubundan 50-60 yaşlarında olduğu anlaşılan Matanazi'nin çocuk sahibi olmasının beklenmesi, Hititlerin tıp veya daha minimal ölçekte insan fizyoloji hakkındaki bilgilerinin ne kadar sınırlı olduğunu göstermektedir. KBo XXVIII 30 numaralı mektupta firavunun III. Hattušili'ye gönderdiği pek de ümitli olmayan cevabı şu şekilde yer almaktadır:

> "*Kardeşim, kız kardeşin Matanazi hakkında yazdığın gibi; Kardeşim, bana, onun çocuk doğurabilmesi için ilaç hazırlayabilecek bir adam yollayabilir misin' ve ben Kardeşime şöyle (söyledim): Bak, Matanazi'yi, Kardeşimin kız kardeşini, Kral Kardeşin onu tanıyor. Elli yaşında! Asla! O altmış yaşında! Bak, 50 yaşında bir kadın, hiçbir zaman altmış yaşında olduğunu söylemez! Onun çocuk doğurması için herhangi bir ilaç yapılamaz. Ancak Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı emir verirse, Kardeşimin kız*

[775] Harry Hoffner, "Birth and Name-Giving in Hittite Texts", Journal of Near Eastern Studies, Vol. 27, No. 3, 1968, s. 199; Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi,* s. 148-153; Osman A. Elmalı, "Hititler'de Mitoloji", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1991, s.153-154; Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals,* Yale University Dissersatiton Thesis, 1977, s. 6.

kardeşi için bu istek yerine getirilecektir. Ve ben, Kardeşin Kral, ona çocuk sahibi olması için bir rahip ve doktor göndereceğim"[776]

Hitit toplumunda gebelik süresi hakkında mevcut metinler vasıtasıyla bilgi edinmek mümkündür. Konu hakkında bilgi sunan ilk kaynak Hitit kanunlarıdır. Kanun maddesi 17'de geçen "*Eğer özgür bir kadının karnının meyvesini bir kimse attırırsa, [eğer] <bu> onuncu ayda <olursa> on şekel gümüş versin, eğer <o> beşinci ayda olursa beş şekel [gümüş] versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır*" ve kanun maddesi 18'de yer alan "*Eğer bir kadın kölenin karnının meyvesini bir kimse attırırsa, eğer <bu> onuncu ayda olursa beş şekel gümüş v[ersin]*" [777] ifadelerinden anlaşıldığı üzere gebe bir kadının düşük yapmasına sebebiyet vermenin cezası kadının gebeliğinin hangi ayında olduğuna bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca bu noktada çocukların daha anne karnındayken birey olarak kabul ediliyor olması da dikkate değerdir. Söz konusu kanun maddelerinde gebeliğin 10. ayından bahsedilmektedir. Hititlerde Ay takvimi kullanılmış, sene Ay'a bağlı olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda bir ay 28 veya 29 güne tekabül etmektedir.[778] Bu bilgiler ışığında Hititlerde gebelik süresi 280-290 gün civarı olarak hesaplanmış olmalıdır. Bu hesaplama günümüzde hesaplanan gebelik süresi olan 40 hafta ile birebir aynıdır.

Kanun maddeleri dışında "Appu ve İki Oğlu Masalı" ve "İnek ve Balıkçı Masalı" gebelik süresine; Kumarbi Efsanesi de Hititlerde gebelik konusuna atıfta bulunan diğer kaynaklardır. "Appu ve İki Oğlu Masalı", Hititlerde gebeliğin 10 ay olarak hesaplandığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Masalın ilgili kısmında Appu'nun karısının iki gebeliğinin de 10 ay sürdüğü ifade edilmektedir:

"*…Birinci ay, ikinci ay, üçüncü ay, dördüncü ay, beşinci ay, altıncı ay, yedinci ay, sekizinci ay ve dokuzuncu ay geçti. Onuncu ay geldi. Appu'nun karısı bir erkek çocuk doğurdu. Ebe çocuğu kaldırıp Appu'nun dizleri üzerine koydu. Appu çok neşelendi ve*

[776] Gary M. Beckman, "Birth And Motherhood Among The Hittites", *Women In Antiquity: Real Women Across The Ancient World*, (ed.) Stephanie Lynn Budin, Jean Macintosh Turfa, Routledge, London-New York 2016, s. 322; Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, s. 22-23.

[777] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 45; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 5.

[778] Gaye Şahinbaş Erginöz, "Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* IX/1-2, 2007-2008, s. 209.

çocuğu dizleri üzerinde hoplatmaya başladı. Appu'nun karısı ikinci kez hamile kaldı. Onuncu ay geldi ve karısı bir erkek çocuk dünyaya getirdi…"[779]

"İnek ve Balıkçı Masalı"nda ise gün ve ay olarak herhangi bir rakam verilmemiş olmasına karşın "*hamilelik aylarının geleneksel sayımı*" şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Bu şekilde, kanun maddeleri ve "Appu ve İki Oğlu Masalı"nda işaret edildiği üzere 280 gün/10 ay ifade edilmek isteniyor olsa gerektir. Masalın ilgili kısmı şöyledir:

"*Güneş Tanrısı, gökyüzünden aşağı bakar ve bir ineğin giderek güçlendiğini görür. Çünkü o verimli bir çayırda otlamaktadır. İneğe karşı bir istek duyar ve kendini genç bir erkek şekline getirdikten sonra inekle konuşmak için aşağı iner. İneği çimleri yiyerek çayıra zarar verdiği için azarlar. Aralarında geçen konuşmadan sonra, ineği gebe bırakır. Hamilelik aylarının geleneksel sayımı sona erdiğinde, inek bir çocuk doğurur. İnek gökyüzüne bağırdı ve Güneş Tanrısına öfkeyle baktı…*"[780]

Hitit mitoloji metinleri arasında bulunan (Gökteki Krallık Efsanesi) Kumarbi Efsanesi, gebelik konusunda değinen bir diğer kaynaktır. Efsanede Anu ve Kumarbi arasında yaşanan mücadele esnasında Kumarbi'nin gebe kalış biçimi ve Tešup, Aranzah Nehri, Tašmišu ve diğer iki korkunç tanrıya gebe kalarak bu tanrıların vücudunun farklı noktalarından doğuşu mitolojik bir üslupla anlatılmaktadır. Efsanenin ilgili kısımları şu şekilde kaydedilmiştir:

"*Eskiden, ilk yıllarda, gökyüzün krallığında Alalu vardı. İlk tanrılardan, kudretli Anu, onun önünde durur, onun ayaklarına kapanırdı. Alalu, dokuz yıl gökyüzünde kral kaldı. Sonunda Anu, Alalu'ya karşı savaş açtı ve Alalu'yu yendi. Alalu aşağıya, karanlık topraklara kaçtı. Daha sonra Anu gökyüzü tahtına geçti. Alalu'un oğlu olan kudretli Kumarbi, Anu'nun önünde durur onun ayaklarına kapanırdı. Anu'nun dokuzuncu krallık yılında, Kumarbi ona savaş açtı. Kendisinden kaçan Anu'yu yakalayan Kumarbi, onun uzvunu ısırdı ve Anu'nun erkekliği, Kumarbi'nin içine aktı. Kumarbi Anu'nun erkekliğini yutunca sevindi ve güldü. Bunun üzerine Anu; 'Bunun için çok sevinme. Senin içine ağır bir yük koydum: önce seni Fırtına Tanrısı Tešup'a gebe bıraktım. İkinci olarak, seni karşı durulmaz Aranzah Nehrine (Dicle Nehri) ve üçüncü olarak kudretli Tanrı Tašmišu'ya gebe bıraktım. Ayrıca iki korkunç tanrıya daha gebe bıraktım. Öyle*

[779] Hoffner, "Birth and Name-Giving" , s. 199; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s. 148-153; Elmalı, "Hititler'de Mitoloji", s.155.

[780] Elmalı, "Hititler'de Mitoloji", s. 158.

olacaksın ki, gelip başını kayalıklara vuracaksın!' Daha sonra Kumarbi saklanıp ağzındakileri tükürdü. Ancak yine de bedeninin çeşitli yerlerinden çocukların doğmasına engel olamadı."[781]

Hitit toplumunda gebelik sürecinin önemli olarak kabul edildiği mevcut ritüel metinlerinden anlaşılmaktadır. Gebelik sürecinde gebe kadın, tanrıları memnun etmeye devam etmelidir. Ana tanrıçalar onuruna aylık törenler düzenlenmesi, kadın ve karnındaki bebek adına adaklar sunularak arınma ritüelleri gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Bu ritüellerin düzenlenmesindeki amaç, kadının sağlıklı bir hamilelik geçirerek rahat bir doğum yapmasını sağlamaktır.[782] Kadınlar bu dönemde ayrıca beslenmesine ve cinsel yaşamına da dikkat etmelidir.[783] KBo XV II 65 numaralı metin, hamilelik sürecinde gebe kadına bazı yasaklamaların getirildiğini ve tanrılara kurbanlar sunması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir:

"*Yedinci aya vardığında kocası ile karısı artık cinsel ilişkiye giremez. Ve yedinci ay içinde malanın gebeliğini kurban sunarlar. Ayrıca uzi ve zurgi kurbanlarını o kurban olarak sunar ve o bunu temiz verir*"[784]

KUB XLIV 4+ KBo XIII 241 a.y. numaralı Luwi kökenli bir doğum ritüelinin başlangıç kısmı, bebeğin doğmasına az bir zaman kala yaşanan hava olaylarının yaklaşan kötülüklerin habercisi olarak yorumlanışı ve büyücü kadınların yaptıkları hazırlıkları göstermesi bakımından önemlidir. Ritüelin ilgili kısmı şu şekildedir:

"*Pittei şöyle söyler: bir kadın çocuğa gebe ise gökyüzü siyahlara bürünmüşse duwip giyinmişse; ay ise kan kırmızısı gibi kızılsa, ölüm postu giymiş, ölüm oklarını ve ölüm yaylarını eline almış ise, o (büyücü) bir elinde yanmakta olan ateş, öbür elindeyse çok sayıda hançer tutarak zallauwara'nın içine girer ve kapıları muttiya… (yapar) Onun gözleri önünde bir erkek çocuğu, kırların boğası doğdu…*"[785]

---

[781] Metin Alparslan, *Hititoloji'ye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009, s. 131; Harry A. Hoffner, *Hittite Myths,* Scholars Press, Atlanta 1998, s. 42-43.

[782] Şeyma Ay, "Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış", *Tarih Okulu,* Ocak - Nisan 2012, Sayı XII, s. 49.

[783] Beckman, "Birth And Motherhood", s. 322.

[784] Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals*, Otto Harrassowitz, Weisbaden 1983, s. 133.

[785] Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 120-121; Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 177-179.

2. HİTİTÇE METİNLERDE KISIRLIĞA İLİŞKİN BAZI KAYITLAR

Hititçe metinler, Hitit kadınlarının gebelik süreleri ve bu süreçte göz önünde bulundurmaları gereken noktalar hakkında bilgi sunmasının yanı sıra çocuk arzusu çeken çiftlerin fizyolojik veya ruhsal açıdan kirli olmaları sebebiyle çocuk sahibi olamaması konusuna da değinmektedir. Bilhassa ritüel metinleri ve masallar bu konuda aydınlatıcıdır. "Appu ve İki Oğlu Masalı", masal kahramanı Appu'nun çocuk sahibi olamıyor oluşuna değinmektedir. Masalda çiftin çocuk sahibi olamamasının sorumlusu Appu olarak gösteriliyor iken karısı bu durum hakkında hizmetçilerine şikayetlenmektedir. Masalın ilgili kısmı şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*…Hiçbir eksiği yoktu, bununla birlikte, bir eksiği vardı: ne bir oğlu ne de kızı vardı. Šudul'un ihtiyarları onunla birlikte yemeğe oturdukları zaman huzurunda bir, oğluna ekmek ve yağlı et, diğeri oğluna içki verecekti. Fakat Appu hiç kimseye ekmek veremeyecekti. Her ne kadar kabahat gizlense de, tanrılar katında açıktır. Sonra Appu kalktı ve evine gitti. Ayağındaki çizmesiyle yatak odasındaki yatağında uyudu. Appu'nun karısı hizmetkârlara sormaya başladı: 'O şimdiye kadar hiç başarılı olamadı. Şimdi başarılı olacak mı?' Kadın kıyafetleriyle birlikte yanına uzandı. Appu kendisini cinsel ilişkiden arıttı ve karısı sormaya başladı: "hiç başaralı olamadın, bu defa başarılı olduğunu mu zannediyorsun?" Appu karşılık verdi "Sen bir kadınsın ve dişisin, bundan dolayı hiçbir şey bilmiyorsun. Appu yatağından kalktı ve beyaz bir kuzu ile Güneş Tanrısı'na gitti. Güneş tanrısı gökten baktı ve onu gördü. Ona sormaya başladı: 'Problemin nedir? Onu senin için halledeceğim.' Appu bunu duyunca bütün içtenliği ile konuşmaya başladı: 'Tanrılar bana iyi şeyler verdiler, bunun için hiçbir şeyim eksik değil; fakat bir eksiğim var: Hiç oğlum yok.! Güneş Tanrısı bunu duyunca cevap vermeye başladı: 'Git! İç ve sarhoş ol, eve git ve karınla birlikte uyu. Sonra Tanrılar sana bir çocuk verecekler.*"[786]

Masaldan anlaşıldığı üzere Šudul halkı bir araya geldiği zaman babalar ve çocukları karşılıklı birbirlerine ikramlarda bulunmaktadır, Appu ise bunu yapamadığı için kendini kötü

[786] Hoffner, "Birth and Name-Giving", s. 199; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s. 148-153; Elmalı, "Hititler'de Mitoloji", s.153-154; Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 6.

hissetmektedir. Baba olmak isteyen Appu, tanrıyı hoşnut etmek ve isteğini söylemek için Güneş Tanrısı huzuruna çıkmıştır. Güneş Tanrısı, Appu'nun dileğini yerine getireceğine söz vermiştir ve ardından Appu'nun karısı hamile kalmıştır. Bu masal, ataerkil Hitit toplumunda masalda ifade edildiği biçimiyle kısırlık "kabahat"inin kadına değil de erkeğe yüklenmesi bakımından belki de bir ilktir. Ayrıca masal, Hitit toplumda çocuklara kıymet verildiğini ve bir toplantı düzenlendiğinde karşılıklı ikramlarda bulunulduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir.

KUB IX 27+I numaralı metinde cinsel iktidarsızlığa karşı yapılan ritüelden bahsedilmektedir. Ritüel şu şekilde gerçekleştirilmektedir:

> "*Cinsel iktidarsızlığa karşı, birinci günde erzak: üç kurban ekmeği, üzüm, incir, tanrı yemeği, her şeyden azar azar verilmiştir. Çiftleşmiş bir koyun postu, bir fıçı şarap, (başörtüsü) veya erkek hastanın gömleği alınmıştır. Alınanların hepsi erzakın üzerine konulmuştur. Bir bakire kız bu malzemeyi almış; hasta, bir banyo aldıktan sonra arkadan gitmiştir ve tekrar banyo yapmıştır. Orada kamıştan bir kapı yapılır. Kırmızı ve beyaz ipler bağlanır; hastanın eline bir ayna ve kirman verilir; kapıdan geçirilir Kapıdan çıkınca ayna ve kirman elinden alınır. Yay ve ok verilmiştir. Sembolik olarak bir kıza yaklaştırılan hadımın dışkı ve idrardan başka bir şey çıkaramadığı görülmüş ve aynı şeyin hastanın başına gelmemesi istenmiştir. Eğer Tanrı bir hastaya çocuk verirse, onların Tanrı'ya adak ve kurban sunacakları belirtilmiştir.*" [787]

Tabletin devamında hasta istihareye yatmış, Tanrı'nın onun yanına gelip gelmeyeceği, onun yanında uyuyup uyumayacağını görmek istemiştir. Rüya, Hitit toplumunda kehanet öğrenmek için sıkça kullanılan bir yöntemdir. Bo 2062 8=KUB VII 539 + Bo 2589= KUB XII 58 numaralı Tunnawiya ritüel metni 1-17 satırlarında üreme yeteneğinin kazandırılmasına dair yapılan arındırma işlemleri de kaydedilmiştir:

> "*Tunnawili yaşlı kadın şöyle söyler: eğer bir insan ya adam ya da kadın herhangi bir şekilde kirlilik içerisine girmişse ya da başka bir kimse kirliliği onun üzerine çağırırsa ya da bir kadının çocukları ölüyorsa ya da çocuklar prematüre doğuyorsa ya adam ya da kadının kirliliğinin bir sonucu olarak cinsel organları çalışmıyorsa (tamamen parçalanmışsa) ve o insan kirliliği görür ve o insan, ister erkek ister kadın kirliliğinin ritüel şöyle sunar ve ona nehrin (kurban) ritüeli (diye) seslenirler.*

[787] Ahmet Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Belleten*, XLIV(175), 1980, s. 491-492.

Bu sadece bir ritüeldir. Eğer bir adam(sa) siyah bir koç alırlar; ama eğer (bu) bir kadın(sa) ve siyah dişi bir koyun alırlar. Küçük siyah bir domuz, küçük siyah bir köpek (ve) eğer o bir erkekse küçük bir erkek domuzdur, ama eğer o bir kadınsa dişidir. Siyah bir gömlek, siyah bir baş bandı siyah başlıklı bir gece giysisi, süssüz vücudu örten siyah bir çift takım, siyah ayakkabıların bir çifti, bir kemer, siyah bir TAHAPŠU kemeri ve kadın kulaklarını siyah yün ile tıkar. Eğer o bir erkekse siyah bir gömlek(tir)…"[788]

Anlaşıldığı üzere kadın veya erkeğin çocuk sahibi olamaması kirliliğe bağlanmaktadır. Burada Tunnawili yaşlı kadının amacı, bu kirliliğe son vererek çocuk sahibi olunmasına yardımcı olmaktır. Metnin devam eden kısmında Nehrin Ana Tanrıçası'na sunulmak üzere hazırlanan koyun, kuzu, peynir, ekmek, yulaf lapası ve şarap gibi malzemelerin hazırlanışından ayrıntılı biçimde bahsedilmektedir. Metnin devamı şu şekildedir:

"*…malzemelerin tümü düzenlendiğinde ve yaşlı kadın akşam karanlığında iki adet ince ekmeği alır ve onları nehir kenarına Nehrin Ana Tanrıçasına götürür. Ve o nehir kenarına vardığında ve bir ince ekmeğin nehrin Ana Tanrıçası için parçalar. Ve onların nehrin üzerine koyar. Yağlı ekmeği ve yulaf lapasını ırmağın üzerine döker. Ve o şarabı libasyon yapar ve şöyle söyler: "Nehrin Ana Tanrıçası, işte! Tekrar sana geldim ve bu kilin nehrin kenarından alınmıştır ve sen nehrin Ana Tanrıçası onu eline al ve bu kurban sahibini kil ile temizle ve vücudunun on iki parçasını arındır. Daha sonra nehrin kilini eline alır. Sonradan o bir kaynağa? gider. Ve ince bir ekmeği parçalar ve onu bir kaynaktan yanındaki çamura koyar. Yağlı ekmeği ve yulaf lapasını döker, şarabı libasyon yapar ve şöyle söyler: 'Şimdi, Güneş Tanrısı, efendim, bu kişinin vücudunun on iki kısmı temizlendi, su kaynağının (?) kiliyle arındırıldı. Sonra o, doğurgan bir ineğin boynuzundan tutar ve (şöyle) der: 'Güneş Tanrısı, efendim, bu ineğin doğurgan olduğu ve verimli bir ağılda olduğu ve ağılı boğalar ve ineklerle doldurduğu gibi, kurban sahibinin (de) doğurgan olmasına, bu kadının evini oğullar ve kızlarla, torunlarla ve torunların çocuklarıyla, ard arda gelen nesillerin torunlarıyla doldurmasına izin ver"*"[789]

[788] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 60-62.

[789] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 63-65; Albrecht Goetze ve Edgar H. Sturtevant, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Society, New Haven 1938, s. 4-25; Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 135.

Metnin devam eden kısmında tören görevlileri, nehrin kenarında bir çadır inşa etmişlerdir. Kil ve çamurdan figürler yapılmış ve tören için gerekli malzemeler çadıra getirilmeye başlanmıştır. Güneş ağardığında kurbanın sahibi çadıra girmiş, tören için hazırlanan özel siyah giysilerini giymiştir. Yaşlı kadın mavi ve kırmızı yünü çözerek bu siyah giysinin üzerine atmıştır. Sırasıyla kara bir koyun, domuz, köpek ve daha önceden kilden yapılmış dil kurban sahibinin üzerine doğru kaldırılarak büyülü sözler söylenmeye başlar. Metin burada sona ermiştir.[790]

Tunnawiya ritüeli ile benzer uygulamaları içeren ve cinsel iktidarsızlığa karşı düzenlenen bir başka ritüel örneği şöyle kaydedilmiştir:

> "*Kırmızı bir yün ipliği ile beyaz bir yün ipliğini düğümleyeceğim. Kurbancının eline bir ayna ve bir gergef vereceğim. Kapının altından geçecek. Kapıyı geçmek üzereyken, aynayı ve gergefi elinden geri alacağım. Ona bir ok ve yay verirken de şunları söylüyor olacağım. "Bak! Kadınlığı aldım senden ve erkekliği verdim. Kadının yollarını kapattın, öyleyse şimdi bir erkeğin yollarını göster*."[791]

Paškuvatti Ritüeli, bir Hitit erkeğinin üreme gücüne sahip olmaması neticesinde icra edilmekte ve tanrılara, adama oğullar ve kızlar vermesi için yalvarılmaktadır. Ritüel şöyle uygulanmaktadır:

> "*Bunlar, Parašša'da yaşayan Arzava'lı kadın Paškuvatti'nin sözleridir: Eğer bir adam üreme gücüne sahip değilse ve kadınları arzulamıyorsa, onun adına Tanrı Uliliyaššiš'e kurbanlar götürür ve üç gün boyunca onun için yalvarırım. Birinci gün şöyle yaparım: Bir asker ekmeğini yığar ve ardından şunları koyarım; bir tarnaš ağırlığında nemli undan yapılmış üç tatlı kalın ekmek, incir, kuru üzüm, kallaktar, parhueaš, tanrının bulguru, her şeyden biraz, iyant koyunundan bir tutam yün, bir testi şarap ve KUSĪTU giysisi ya da kurban sahibinin (hastanın) gömleği, bütün bunlar asker ekmeği üzerine yerleştirilir. Bir bakire onları yukarı kaldırır ve hasta yıkanır, onların arkasından yürür. (Sonra yine) yıkanır. Onları (materyalleri) bozkırda ekilmemiş bir*

[790] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine", s. 64-68.

[791] Albrecht Goetze, "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating To The Old Testament*, (ed.) James B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey 1969, s.347.

yere götürürüz. Bir pozisyon alırız (görevi yapmaya başlarız). Aynı kız asker ekmeğini kaldırarak tutar. Kamışlardan kapılar yaparım. Onları kırmızı ve beyaz yünlerle bağlarım. Hastanın eline bir iğ ve öreke veririm ve o, kapıların altına gelir. Kapılardan geçerken iğ ve örekeyi alıp ondan uzaklaştırırım. Ona bir yay ve oklar veririm ve bu sırada şunları söylerim: senden kadınlığı uzaklaştırdım ve karşılığında sana erkekliği verdim. Kadınlardan beklenen cinsel davranışlardan kurtuldun, erkekten beklenen davranışları aldın... İzin ver karısını alsın ve çocukları olsun. İzin ver oğulları ve kızları olsun. Sen, ey tanrı, ilahi gücünü göster…"[792]

Söz konusu dini uygulamalar dışında Hitit tıbbında üreme güçlüğüne karşı ilaç kullandığı da anlaşılmaktadır. Çeşitli otların karıştırılmasıyla elde edilen ilacın hastaya belirlenmiş bir zamanda içirilerek çocuk sahibi olabilmesi amaçlanmaktadır. Boğazköy Devlet Arşivi'nde ele geçirilen reçete şu şekilde düzenlenmiştir:

"*Eğer bir erkeğin cinsel gücü Nisan ayında tükenirse; bir erkek keklik yakalar, kanatlarını yol, boğazını kopar ve onu yassılaştır, üzerine tuz serperek kurut. Dağ bitkisi "dadannu-otu" ile ez, bira ile içmesi için ona ver. Ve sonra o cinsel gücüne kavuşacaktır. Eğer öyle ise; bir erkek kekliği kurut ve ez. Onu damda bulunan suyun içine at ve içmek için ona ver. Bu erkek güçlenecektir. Eğer o yukarıdaki gibi ise; erkek bir kekliğin başını kes, kanını suyun içine dök ve kalbini yut. Bu sıvıyı bir gece beklet. Ve güneş doğarken ona içmesi için ver. O cinsel kudrete kavuşacaktır. Aynı şekilde ise; erkek keklik penisini, bir boğanın salyasını, bir koyunun salyasını, bir keçinin salyasını su içinde içmesi için ona ver. O cinsel güce kavuşacaktır.*"[793]

3. HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLER IŞIĞINDA HİTİTLERDE DOĞUM

Hitit toplumunda gebelik ve doğum konuları hakkında bilgi sunan temel kaynaklar masallar ve ritüel metinleridir. Bu kaynaklar, Hitit toplumunda doğum öncesi, doğum esnası ve doğum sonrası hakkında bilgiler sunmaktadır. Çivi yazılı metinlerde yer alan doğumla ilgili

[792] Goetze, "Description of Festivals", s. 349-350; Harry A. Hoffner, "Paškuwatti's Ritual Against Sexual Impotence", *Aula Orientalis,* Vol. 5, 1987, s. 271-287.

[793] Yusuf Kılıç - Başol Serkan, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesneler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi/Academıc Journal of History and Idea*, Cilt 2, Sayı 6, 2015, s. 33.

başlıca kavramlar şu şekildedir: doğum yapmak "*ḫa(š)š-*"[794], doğurganlık "*ḫaššatar*"[795] ve doğum sancısı "*huwantar*"[796].

3.1. Doğum Hakkında Bilgi Veren Masallar

Kahramanların tanrılar ve hayvanlar olması, olay örüntüsünün abartılı olmasının yanı sıra masallar, Hitit toplumunun gebelik ve doğum konusunda bakışı hakkında aşağı yukarı bir fikir veren önemli kaynaklardır. Kaneš Kraliçesi Masalı, bu bakımdan ele alınabilecek ilk masaldır. Anlatı şu şekildedir:

> "*Kaniš kraliçesi bir defada otuz oğlan doğurdu. O şöyle dedi: 'Ne biçim yaratıklar doğurdum?'. Sandıkları zift ile sıvadı ve oğullarını içine koydu. Onları ırmağa bıraktı. Irmak onları Zalpuwa ülkesinde denize götürdü. Tanrılar çocukları denizden yukarı aldılar ve onları büyüttüler. Aradan yıllar geçince, kraliçe tekrar bir defada otuz kız çocuğu doğurdu. Onları kendisi büyüttü. Oğlan çocukları tekrar Neša'ya doğru yola çıkarlar. Eşekleri sürerler. Onlar Tamarmara'ya varınca, şöyle derler: biz nereye vardı isek bir kadın bir defada bir çocuk ya da iki çocuk doğurur. Bizi ise annemiz bir defada doğurdu." Kentin adamları şöyle derler: "bizim kraliçemiz de bir defada otuz kız çocuğu doğurdu." Bunun üzerine oğlanlar birden bire kayboldular ve oğlanlar yüreklerinden kendi kendilerine şöyle dediler: "kimi arıyoruz? İşte annemizi bulduk. Gelin, Neša'ya gidelim! Neša'ya gidince tanrılar onların içine başka bir yürek koydular. Anneleri onları tanımadı ve kızlarını oğullarına verdi. İlk oğlanlar kız kardeşlerini tanımadılar. Sonuncusu ise şöyle dedi: "kız kardeşlerimizi almayalım. Zina yapmayın! Böyle bir hareket doğru değildir." Ve onlarla yatmadılar.*"[797]

Metnin bundan sonraki kısmı kırık olduğu için devamında neler yaşandığı bilinmemektedir. Bu masalda kraliçe tarafından doğurulan otuz kız ve erkek çocuğunun hikâyesi anlatılmakla beraber Hitit toplumunda kesinlikle yasaklanmış olan ensest ilişkilere de

[794] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 683; Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 23; Beckman, "Birth And Motherhood", s. 323; Friedrich, *Hethitisiches Wörterbuch*, s. 391-392.

[795] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, aynı yer; Beckman, "Birth And Motherhood", aynı yer.

[796] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 213.

[797] Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, s. 56.

atıfta bulunmaktadır. Kanunlardan ve siyasi metinlerden Hitit toplumunda yasaklanmış olduğunu bildiğimiz bu ilişki türüne masalda da izin verilmemektedir.

"İnek ve Balıkçı Masalı", Hititlerde gebelik ve doğum konularına değinen bir diğer masaldır. Masalda Güneş Tanrısı'nın bir ineği gebe bırakmasının ardından ineğin çocuğu kabullenemeyişi, doğduktan sonra onu öldürmek istemesi ve ardından yaşanan olaylar anlatılmaktadır ve olaylar şu şekilde gelişmektedir:

> "*Güneş Tanrısı, gökyüzünden aşağı baktığı sırada verimli bir çayırda otlayan bir ineğin giderek güçlendiğini görür. İneğe karşı bir istek duyan Güneş Tanrısı, kendini genç bir erkek kılığına soktuktan sonra inekle konuşmak üzere yeryüzüne iner. Önce ineği çimleri yiyerek çayıra zarar verdiği için azarlar, bu konuşmanın akabinde de ineği gebe bırakır. Hamilelik aylarının geleneksel sayımı sona erdiğinde, inek bir çocuk doğurur. İnek gökyüzüne bağırır ve Güneş Tanrısına öfkeyle bakarak şöyle der: "Bu iğrenç olaya ağlıyorum. Bir buzağının dört ayağı olur, niçin bu iki ayaklıyı doğurdum?" İnek çocuğu yiyecekmiş gibi ağzını açarak çocuğu öldürmek amacıyla harekete geçer. Yaşanan bu olayları gören Güneş Tanrısı çocuğu ineğin elinden kurtararak gökyüzüne çıkarır. Dağlara bırakılmak üzere başka bir tanrıya emanet edilen çocuk, dağlarda gezinen bir balıkçı tarafından bulunur. Çocuğu olmayan bu balıkçı, çocuğu sever ve bağrına basarak evine götürür.*"[798]

3.2. Doğum Hakkında Bilgi Veren Bazı Ritüel Metinleri

Hititler için hayatın merkezindeki temel olgu dindir; bu sebeple doğum ve hatta tıpla ilgili uygulamalar din algısı ve dinî uygulamalar çerçevesinde bir bütün olarak düşünülmelidir. Bu bakımdan Hitit toplumuna yeni katılacak bireyin dünyaya gelişine kapı açan doğum hadisesi dinle ilişkilendirilmiş, kutsallık addedilmiş ve masallara konu olmasının yanında ritüel metinlerinde de ele alınmıştır.

Hitit kadınları, hamileliklerinin belirli bir evresine geldikten sonra gebeliğin bekası ve yaklaşan doğuma hazırlık yapmak adına ailelerinden bir süreliğine ayrılabilmektedir. Öte yandan doğumların çoğunlukla evde gerçekleştiği düşünülmektedir. Gebe kadının doğumu gerçekleştirebilmek için uygun ruhsal durumda olup olmadığını tespit edebilmek adına kehanet

[798] Karauğuz, *Hitit Mitolojisi,* s. 158.

sorgulaması yapılmış, sonucun olumsuz çıktığı durumlarda ise tanrıların onayını ve desteğini alabilmek için çeşitli sunularda bulunulmuştur.[799]

Doğum öncesinde yapılan ruhsal hazırlıkların dışında doğum sırasında kullanılacak eşyaların da titizlikle hazırlandığını gösteren metinler mevcuttur. KUB XXX 29 1-14 numaralı metinde doğum esnasında kullanılacak olan sandalye/ tabure "*harnau/kuppeššar*"[800], yastık "^{KUŠ}*šarpašši*"[801] ve doğumdan sonra çocuğun sarıldığı tutma bezi/battaniye "*TÚGhuwammaliya*"[802] gibi eşyaların hazırlanışından bahsedilmektedir:

> "*Bir kadın doğum yapacağı zaman, ebe şunları hazırlar: iki tabure ve üç yastık. Her tabureye bir yastık yerleştirilir. Ve yastıklardan biri taburelerin arasına yere koyulur. Çocuk düşmeye (yani doğmaya) başladığı zaman (sonra) kadın taburenin üstüne oturur. Ve ebe çocuğu elindeki battaniyeye alarak tutar". Bundan sonra ebe şu büyülü sözlerini tekrar tekrar söyler: Tanrılara toprakları paylaştırılır: Güneş Tanrıçası Arinna'da, Halmašuit Harpiša'da, Hatepinu Maliluha'da, ^{d}LAMA Karahna'da, korkunç Telipinu Tawiniya'da ve Huzziya Hakmiš'de oturur. Fakat Tanrıça Hannahanna için orada bir yer kalmadı; bu yüzden onun yeri insanoğlunun yanıdır…*"[803]

KUB XXX 29 1-14 numaralı metin sadece doğum için gerekli olan malzemeleri göstermesi bakımından değil çocuğun ne şekilde doğurtulduğunu göstermesi açısından da son derece önemlidir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla aralarında boşluk bırakılmak suretiyle yerleştirilen taburelerin üzerine yastık konulmakta ve doğum yapmak üzere olan kadın, her bir bacağı bir tabureye denk gelecek şekilde oturtulmaktadır. Yere konan yastık ebenin oturması için veya doğacak olan çocuğun güvenliği için konmuş olabilir. Orada hazır bulunan ebe, doğan çocuğu battaniyeye sararak doğumu tamamlamaktadır.

Hitit toplumunda doğum esnasında doğum sandalyesi/ tabure "*harnau/kuppeššar*" kullanıldığını gösteren bir diğer belge KUB XXI 27 II'dir. Söz konusu metinde Kraliçe

---

[799] Beckman, "Birth And Motherhood", s. 322.

[800] Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, s. 23; Friedrich, *Hethitisiches Wörterbuch*, s.252-253; Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s.161/165.

[801] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 869, Beckman, "Birth And Motherhood", s. 22.

[802] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 212, Beckman, "Birth And Motherhood", s. 22.

[803] Beckman, "Birth And Motherhood", s. 23.

Puduhepa'nın Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na kendini acındırmak amacıyla dua etmektedir. Metinde yer alan "*tanrılar doğum yapan kadınlara yardımcı olurlar; ben de doğum sandalyesinde oturan bir kadınım*"[804] ifadeleri ritüel metinlerine ve kraliçenin duasına konu olan doğum sandalyesinin Hitit toplumunda geniş kesimler tarafından kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Hititçe ritüel metinleri, doğumun seyri hakkında da bilgi vermektedir. KBo VI ö.y. I/ CTH 476 numaralı Papanikri ritüel, bu konuda ayrıntılı bilgi sunan belgeler arasındadır. Ritüel metni şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*Kummanni ülkesinin Hattili (patili) rahibi Papanikri şöyle der; Eğer bir kadın doğum sandalyesine otururbut ve doğum yapılacak yerin çanağı kırılırsa ya da sandalyenin bir bacağının kazığı kırılırsa ve eğer bir kadın henüz doğurmamışsa ve kadın o yerin içinde oturur ve doğum sandalyesi tekrardan kurulur ve artık kadın temiz değildir. Hattili rahip doğum sandalyesini ve ritüel malzemelerini yukarı kaldırır. Sandalye ve malzemeleri şehrin dış kapısına koyar ve kapının önünde bir kuşu Tanrı Alitapara'ya kurban olarak yakarlar. Daha sonra doğum sandalyesini ve ritüel malzemelerini doğum yapılacak olan iç odaya götürürler. Her şey eskisi gibi yerli yerine yerleştirilir. Kadın artık orada doğurabilir ve Hattili rahip kadına şöyle der; "Tapınaktaki bozukluğun sebebini kehanet sorusu sorarak öğren" der ve kadın tapınağın içinde uyumuş olur. Hastaya eğer bir tanrı kızmışsa ona kurban sunar ve iki çanak doğum sandalyesini yapar ve doğum sandalyesi iki kuş ve çiviler ile tamamen kanlanır ve kurban çukuru doğum sandalyesinin önüne iki kere iki koyun ve dört koyun ile kurban sunar. Kadınlar koyunları parçalara ayırır ve hayvani yağ kızgın yağ ile kurban sunulur. Tanrılara çeşitli kurbanlar sunması ile devam etmektedir. Doğum sandalyesi tanrılara tekrardan sunulur ve şöyle söylenir; "Eğer senin annen ya da baban orada herhangi bir şekilde suç işleyip günaha girmişlerse ilahi adaletin herhangi bir düş ile suçlandı. Ve doğum sandalyesi parçalandı. Ve şimdi işte! tanrılara iki kere tazmin ettiler ve kurban beyi ayrıca temiz olsun. Akşam olunca iç odaya iki sepet verilir ve sepetin içinde ritüel yapılacak malzemeler bırakılır. İkinci gün sona erer ve üçüncü günde tanrıları mutlu etmek için sebze çorbası sunarlar.*

[804] Ahmet Ünal, "Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa", *İDOL Dergisi,* Sayı 24, 2005, s. 14.

Kurban beyleri iç odaya gider ve iki kuşu günahları adına yakaralar. Dördüncü günde iç odayı temizlerler ve bir koyunu tanrılarının babasına kurban sunarlar. Ritüeller tanrıya sunulan şarap kurbanı ile devam eder ve son olarak libasyon yapılır."[805]

Hattili rahip Papanikri'ye ait bu ritüel metninde tapınakta doğum yapmak üzere olan kadın, doğum sandalyesine oturmuş fakat ruhsal olarak temiz olmadığı için sandalye kırılmıştır. Rahip, artık kirlenmiş olan ritüel malzemelerini kaldırarak Tanrı Alitapara'ya kirliliğin sona ermesi amacıyla kurban sunmuştur. Bu arındırma ritüelinin ardından yeni bir doğum sandalyesi yapılarak "iç odaya" götürülür ve kadın artık burada doğum yapabilecektir. Tanrıların öfkelerinin bastırılması, doğum yapan kadının ve çocuğun arındırılması amacıyla fal bakılmış, farklı zamanlarda çeşit çeşit kurbanlar sunulmuş ve libasyonlar yapılmıştır. Tapınakta olduğu izlenimi uyandıran "iç oda" temizlenme ve arınma işlemlerinin yapıldığı bir mekân izlenimi vermektedir. Normal şartlarda burada yapılmayacak olan doğum, sandalyenin kırılmasının akabinde "iç oda" da devam etmek zorunda kalmıştır.

Bo 2469 numaralı metin, Papanikri ritüel metninde olduğu gibi kırılan bir doğum sandalyesinin ardından yapılan kehanet soruşturmasına örnek teşkil etmektedir. Metinde şu ifadeler yer almaktadır:

"ve onlar günah işlediler ve onu doğum sandalyesine… ve kız çocuğu doğar ve o içer? Bu kurbanlar…anne baştan bizzat verir. Ama herhangi bir yere o, onları verecek. Ve onu bir kehanet soruşturmasını yapacağım. Ve eğer … šinapši evini yaparım. Ve eğer o kehanet ile talimat verirse orada … eğer o kehanet ile Qatiya şehrinde verir. Majeste şöyle der: Hilesdu'nun bu sözünü ben duydum. Onun annesi hamile iken, daha sonra … ve onlar kız çocuğunun başını zaazzitaz ile temizlerler … kahinlerin? Tümü girerler, kaderini belirleyeceğiz. Daha sonra onu sırasıyla koyacaklar. Çünkü benim babam, kızını bir tapritassiya gibi yerleştirmişti. Biri söylemeli o, Daniti bir tanrı idi. Ama bir başkası söyleyecek. O, Daniti, Sarruma'ya aitti."[806]

---

[805] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 118-120; Gaye Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 200-201; Fatma Yıldız, "Hititçe Çivi yazılı Belgeler", *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın: Anadolu'da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul 1993, s. 105.

[806] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 257.

Benzer durum burada da söz konusudur, günah işlediği düşünülen kadının doğum esnasında sandalyesi kırılmış ve kadın, "*šinapši evine*" yani "iç oda"ya götürülerek burada hem kehanet soruşturma yapılmış hem de kirli olduğu düşünülen anne ve kız çocuğu temizlenmiştir. Doğum yapacak kadının kehanet sorgusunda temiz çıkması üzerine rahip tarafından doğumun gerçekleştirilmesi için getirilen doğum sandalyesine örnek veren bir başka metin de KUB IX 22 Ha III numaralı metindir. Söz konusu belge şu şekildedir:

> "*Patili rahip iç odanın önünde kendini gösterir. Kadın yatağa oturur ve yanına başını, hasırdan bir kurban masası koyar ve bir bahiti ekmeğini yerleştirir. Nahiti ekmeğinin ay, güneş ve yıldızlar örnek olmuştur. Sonra sedir ağacı, ılgın? Ve zeytin ağaçları kırmızı yün ile bağlanır, patili rahibi kadının üzerine bunları yerleştirir. Patili rahip bir testi şarabı kadına verir ve onun üzerine iki genç keçiyi koyar ve onları kadına şarap ile kurban sunar. Patili rahip daha sonra onları uzağa götürür, yolun geçidine varır bir genç keçi erkek (Tanrıların) šinapši'si için kurban sunar ve genç keçi erkek tanrıların şehri için kurban sunar. Patili rahip geri gelir iç odaya reverans yapar, kadına reverans yapar ve ağlar "sağlığa!" ve onlar içmeye gelirler ve o dışarı gider. Ertesi sabah kadın yıkanır. Ona eğer rüya tarafından temiz olduğu gösterilmişse patili rahip kadına doğum sandalyesini getirir. Kadına reverans yapar ve doğum sandalyesinin üzerine elini koyar. Ama eğer kadın, rüyadan temiz olmazsa kapının önüne iç odaya reverans yapar. Daha sonra elini doğum sandalyesine doğru dışarı koyar. Gece olduğu zaman bir yıldız parıldar sonra patili rahip kadını doğum sandalyesine götürür. Kadına doğum sandalyesinde reverans yapar ve eliyle o dışarı koyar. Ve o dışarı gider.*"[807]

Hitit toplumunda doğumun seyri hakkında bilgiler aktaran bir diğer ritüel metni de pek çok tabletten oluşan Tunnawiya Ritüeli metnidir. Bu metinde de doğum taburesinden ve "iç oda"dan bahsedilmektedir. KBo XVII 62+63 1-28 numaralı metnin ilgili kısmında şu ifadeler kaydedilmiştir:

> " *[…. Bir taraftan] ve diğer taraftan […] oturur. Toprak[tan…..] ve onun üzerine çocuk [(doğar)…] iki (adet) tabureyi [getirirler.] ve bir ayaklı (tabure) ön[ceden] (ilk sırada olan) kadının önüne koyulmuştur. Diğer tabure onun arkasına [koyulmuştur.] [Ve daha sonra] ebeler otu[rurlar.] Kadın doğurmak için [bağırıyorken ve ebe] sık sık büyülü sözler söyler ''ağlama büyüsü'' aynı zamanda kadın, doğum için*

[807] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 95-97.

ağlamaya başlar ve ebe sık sık büyülü sözler söyler. Ama bir tabletten […] ve tabletlerin büyülü sözleri ayrılmıştır.

Kadın doğum için ağlamaya başladığında (doğum sancısı başlayınca) çocuk (için) onlar, (daha önceden) hazırlanmışlardır. Ve ço[cuk] bu ay içinde, o günlerde [doğar]? ve onun (annenin) önüne önceden hazırlarlar. Kadın hala ağlıyorken (bağırıyorken) ve dişi bir koyun hazırlanmıştır- (gebe) ya verimli ya da değildir. Eğer iç odanın içerisine götürülürken kadın (gebe), doğurmaya başladığı zaman (ve) çocuk düşer, sonra bu dişi koyunun (üzerine) kadının [başının? Üstünde) üç defa çevirirler. Ve ebe bu sırada şöyle [konu]şur: ''[Bu] kadını ''ne'' (hangi kötülükler?) [üzdü] … ondan uzağa [ve onlar] kadını serbest bıraksınlar.'' [….]… başını …"[808]

Çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla doğumda ebeler, ^{LÚ}*A.ZU* doktorlar ve *patili rahibi* gibi görevliler bulunmaktadır. Babaların doğuma katıldıkları ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.[809] Aksine KUB XIX 22 numaralı metinde doğum başladığı zaman babanın oradan çıktığı kaydedilmiştir. Metnin 15-19, 20- 40 satırları şu şekildedir:

"*Ve doğum sandalyesi ve çiviler birbirine (birlikte) bağ[la]nır… Sonra patili-rahibi kâseyi koyar (ve) ḫarnai (içindedir) çiviler ve o (kâseyi) örter. Sonra kadın doğum sandalyesine gider diz çöker. Sonra elini doğum sandalyesine doğru uzatır. Sonra kendisi oturur ve kocası, patili- rahipleri ve katra- kadınları gider ve onlar kadına diz çökerler ve patili- rahibi önce doğum sandalyesini yapar ve odanın içine tutturur/sabitler. Fakat kappi- ölçü kabının içinde bulunan harnai-'ye döker ve dışardaki iki çivi, önce…*"[810]

Ebeler dışındaki görevlilerin aktif doğumda bir görevi bulunmayıp bunlar sadece ortalık işiyle, dua ve doğumun daha kolay gerçekleşmesi için büyü ritüelleriyle ilgilenmektedirler. Kolay doğum için yapılan analoji büyüsüne örnek olarak KBo XII I 12 a.y. 8-13 numaralı metin gösterilebilir. Söz konusu metinde çocuğun anne karnından kolaylıkla çıkması kapının rezede dönmesine benzetilmiştir. Metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

"*Onlar gitsinler!...Onlar kırın tarpatarpa bitkisini alsınlar! Ve tarlanınki gibi (yani tarpatarpa bitkisi gibi) çocuk da annesinin içinde öyle dönsün! Onlar gitsinler!*

[808] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s.33; Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine", s. 70-71.

[809] Beckman, "Birth And Motherhood", s. 38

[810] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 91- 93

Onlar kömür tavalarını alsınlar. Ve kapı rezede nasıl dönüyorsa, çocuk da annesinin içinde öyle dönsün!"[811]

Doğum esnasında gebe kadına yardımcı olmak adına ebeler tarafından yapılan bir diğer büyü de KBo XVII (62 + 63) metninde zikredilen bağırma büyüsüdür. Metinde yer alan "*Fakat kadın, doğum ağrılarıyla bağırmaya başladığında, ebe 'Bağırma Büyüsü'nü tekrar tekrar söyler'...*''[812] ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla ebe, fiziksel olarak acı çeken kadını rahatlatmak amacıyla çeşitli ritüeller uygulamaktadır.

Metinlerden bebek doğduktan sonra uzun ve sağlıklı bir ömre sahip olması için tanrılara dua edildiği de anlaşılmaktadır. Tunnawiya Ritüeli metninde (KBo XVII 62+63 IV 1-12) geçen "*...yaşam...kutsal taş..ve bu çocuk...sonsuz kutsal taş...onun aşağısına...canlı tutun! Ve onu ... tutun! Ve gelin! Kutsal taş gibi rüzgar ve yağmur oradan hiç bitmesin, son bulmasın. Bu ev içinde o doğmuştu ve onun yaşamı? kötü meselenin yeri de aynı şekilde son bulsun ve onlar aynı şekilde korunmuş olsun! ve onların yaşamı sonsuz olsun!*"[813] ifadeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Bir başka ritüelde yer alan "*Hebamme'nin ardından içeri gönderilir. Kadın çocuğu yukarı kaldırır. Kamrušepa (sözler eşliğinde) dokuz tarak alır. Şu hastalıklar uzaklaşsın: kafa hastalıkları, göz hastalıkları, kulak hastalıkları, ağız hastalıkları, boğaz hastalıkları, el hastalıkları. Ve kadın vücudun tüm bölümlerini sırayla tedavi eder*"[814] ifadeleri bahsi edilen hastalıkların bebekten ve annesinden uzak durması için edilen duaları göstermektedir.

Bir başka metinde ebe, çocuğun sağlıklı ve uzun bir ömür yaşaması için ebe Güneş Tanrıçası'na "*Yeryüzünün Güneş Tanrıçası, çeşitli kötülükleri ancak sen durdurabilirsin! Ve sonra onları yeniden sen boş bırakamazsın. Fakat çocuğun hayatı için sağlık ve sürekli uzun yıllar ver!*"[815] şeklinde yakarmaktadır.

Doğumdan hemen sonra günümüzdeki uygulamanın aynısı yapılarak çocuğun ciğerlerindeki suyu boşaltarak nefes alış-verişini kolaylaştırmak amacıyla çocuk baş aşağı tutulduktan sonra hemen annesinin kucağına verilerek çocuğun emmesi sağlanmaktadır. KUB XXXV 102+103 III 4-6 numaralı Luwi ritüel metninde uygulamanın ne şekilde

[811] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 31.

[812] Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi*, s. 198.

[813] Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, s. 180; Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 73.

[814] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 229-230.

[815] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 234.

gerçekleştirildiği şu şekilde aktarılmaktadır: *"Bu çocuğu yukarı kaldırmalarına, ona bakmalarına ve onu annesinin memesine yerleştirmelerine izin verin…*"[816]

Bunun dışında doğumun ardından uygulanan arınma ritüelleri ile doğum yapan kadın, doğum esnasında kullanılan aletler ve çocuğun temizlenmesi dikkat çekicidir. Ayrıca yeni doğan çocuk için tanrılara kurban da sunulmaktadır. KBo XVII 65 metinde doğumdan sonraki yedinci gün yeni doğan için "*mala*" kurbanı sunulduğu ifade edilmektedir. Erkek çocuğu dünyaya gelmiş ise doğumdan sonraki üçüncü ayda, kız çocuğu dünyaya gelmiş ise de dördüncü ayda "*kunzigannahit*" ile arındırılmaktadır. Bahsi geçen "*kunzigannahit*" maddesi, kâhinler tarafından hazırlanan antiseptik bir ilaç özelliği sergilemektedir. Metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

> *"Ve şayet bir kadın doğum yapmışsa ve yedinci gün geride kalırken, onlar bu yedinci günde yeni doğanın mala- kurbanını keserler. Ve şayet bir oğlan çocuğu doğmuşsa ve o hangi ayda doğmuşsa, birinci veya ikinci gün geride kalır kalmaz, onlar bu aydan itibaren hesaplarlar. Ve üçüncü aya girildiğinde, onlar erkek oğlanı kunzigannahitle arındırırlar. Çünkü kâhinler kunzigannahiti bilirler… ve … için onlar kurban keserler. Fakat şayet bir kız çocuğu doğmuşsa, o zaman onlar bu aydan itibaren sayarlar. Ve dördüncü aya girdiği vakit, onlar kız çocuğunu kunzigannahitle arındırırlar.*"[817]

"*Kunzigannahit*" maddesinin arındırıcı bir madde olduğu aynı metnin ö.y. 1-3 satırlarında kaydedilen "*[şöyle söyler: eğ]er bir kadın gebe kalırsa ve evinde o […] […] (ama) o (henüz) oturmazsa [doğum] sandalyesinin üzerine… […] o gelir ve kunzigannahit ile kendisini temizler…*"[818] ifadelerinden net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Hitit toplumunda çocuk doğduktan sonra günümüzde olduğu gibi toplumsal bir dayanışmanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. "İnek ve Balıkçı Masalı"nda dağda dolaşırken bir çocuk bulan balıkçı çocuğu evine götürerek eşine vermiş ve ona yatak odasında yatağa çocukla beraber uzanmasını ve bir çocuk doğurmuş gibi davranmasını istemiştir. Bu şekilde davranmasındaki amaç, normalde çocuğu olmayan balıkçının gerçekten çocuk sahibi olduğuna yöre halkını inandırma amacı olmalıdır. Akabinde balıkçı karısından bağırmasını istemiştir,

---

[816] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s.228; Güçerdem,"Hitit Ritüelleri Üzerine" , s.32.

[817] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 137.

[818] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 133; Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 156-157.

bunu duyan halk, balıkçı ve ailesine ekmek, bira ve başka ürünler getirmiştir. KUB XXIV 7 IV'de kaydedilmiş olan masalın ilgili kısmı şu şekildedir:

> "*Şehrin insanları işittiklerinde, şöyle söylediler: " [Balıkçının] karısı [bir çocuk doğuruyor"].Şehrin insanları [bunu söyledi] ve [ona bir şeyler]getirmeye başladı. [Biri ekmek] getirdi ve diğerleri [bira] ve bereketli ürün getirdi*."[819]

KUB XXX 30 ö.y. numaralı metin, doğacak çocuğun cinsiyetine bağlı olarak Tanrıça Hannahanna tarafından verilen lütuflar hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Metinde aktarılan "*Eğer bir erkek çocuğu doğduğu zaman Hannahanna onu güçlü yapsın şiddetlendirsin. Eğer kız çocuğu doğarsa Hannahanna ona bolluk, bereket ile iyiliğini versin*" ifadeleri Hitit toplumsal algısına uygun olarak erkek evladın güç, kız evladın ise bolluk ve iyilik getirdiği inancını göstermektedir. Doğacak çocuğun cinsiyetinin geleceğin habercisi olması gibi çocuğun doğduğu sırada içinde bulunulan ay, bazı kehanetlerin habercisi olabilir. KUB VIII 35/CTH 545 numaralı metin buna açıkça örnek vermektedir ve 1-10 satırları şu şekildedir:

> "*İlk ayda bir çocuk doğarsa, bu çocuk evi dağılır. (Babası), ancak gelecekte onu kurtaracaktır. Eğer ikinci ayda bir çocuk doğmuş olursa, bu çocuğun canlılığı yetersiz olacaktır. Üçüncü ayda bir çocuk doğarsa, bu çocuğun adaleti olur. Dördüncü ayda bir çocuk doğsa, bu çocuk hastalanır. İçinde beşinci ayda bir çocuk doğar, günleri kısa olur. Altıncı ayda bir çocuk doğarsa, babası ve annesi bu çocuğun soğukluğuna (hastalık) gelecektir; çocuğun kendisi nehir, Rüzgârdan, ateşten (ve) sıcak demirden kaçacak. (Kurtulacaksınız.) (Eğer) içinde yedinci ay bir çocuk doğar, bir tanrı bu çocuğu çıkarır. Eğer sekizinci ayda bir çocuk doğarsa, bu çocuk tahıl elde eder ve gümüş. Dokuzuncu ayında bir çocuk doğarsa, bu çocuk ölür; eğer ölmezse, babası (ve) annesi korku çekecektir. Eğer onuncu ayda bir çocuk hangi evde olursa olsun doğar. (Doğdu). O ev boşaldı. On birinci ayda bir çocuk doğarsa, bu çocuk güçlenecektir. Eğer On ikinci ayda bir çocuk doğarsa, bu çocuk yaşlanacak ve birçok çocuk üretmek. On üçüncü ayda bir çocuk doğarsa, hiçbir ihtimal yok.*"[820]

[819] Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s.212-215.

[820] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 14.

3.3. Hitit Metinlerinde Anormal ve Ölü Doğumlarla İlgili Bazı Kayıtlar

Hitit toplumunda her ne kadar doğum öncesinde kehanet sorguları yapılarak gebe kadının doğum yapmaya uygun olmadığı anlaşılmış ve akabinde arındırma ritüelleri yapılmışsa da doğum esnasında işlerin yolunda gitmediği, çocukların eksik veya fazla organla doğduğu durumlarla karşılaşılmıştır. Bunun yanı sıra ölü doğumların yapıldığı veya doğumun akabinde bebeklerin kaybedildiği de anlaşılmaktadır. Çoklu doğumlar da Hitit toplumunda normal olarak değerlendirilmemiş, bu durumdan çeşitli anlamlar çıkarılmaya çalışılmış, bu durum iyi ve kötü olayların habercisi olarak kabul edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere normal seyrin dışında çıkılan bu gibi durumlar, fiziksel ve ruhsal kirlilikle ve uğursuzlukla ilişkilendirilmiştir.

KBo VI 25+ KBo XIII 34 numaralı metinde anormal bir doğum yorumlanış şeklini ortaya koymaktadır:

> "*Eğer bir kadın doğurursa ve yeni doğan çocuk kör ise; ev sahibi o başarıya ulaşamayacak. Eğer bir kadın doğum yaparsa ve o yeni doğacak çocuk ana rahminden dışarı çıkar çıkmaz hemen ağzını açar ve konuşursa Hava Tanrısı (=Adad) ülkeyi vuracak.*"[821]

KUB VIII 83 numaralı metinde anormal bir doğumla karşılaşılması ve bu olumsuzluğun yorumlanış şekli kaydedilmiştir. Metne göre eğer doğan çocuğun sağ kulağı yoksa ülkeyi düşman fethedecektir. Tam tersi durumda yani sol kulağın olmaması durumunda ise galip gelecek olan Hitit kralıdır. Bunun dışında kulakların normal yerinde değil de boğazda olması durumu ise çocuğun ailesi için kötü olarak yorumlanmaktadır. Söz konusu metin şu şekildedir:

> "*Anormal bir doğumda sağ kulak mevcut olmadığı zaman kralın ülkesini düşman alacak. Anormal bir doğumda sol kulak mevcut olmadığı zaman kral düşmanın ülkesini fethedecek. Kötü bir doğum neticesinde kulaklar boyunda (boğazda) bulunursa adamın evi mahvolacak veya kralın Habiru halkı (erkekleri, insanları) içeri girecek…*"[822]

Hitit toplumunda uğursuz kabul edilen köpek ve domuz gibi hayvanların anormal doğumlara yansıdığı da anlaşılmaktadır. Çeşitli hayvanlara benzetilen bebeklerin benzetildiği hayvana atfedilen değere göre gelecekte ülkeye huzur ve uğursuzluk getireceğine

[821] Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi,* s. 203.

[822] Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi,* s. 203-204; Ay, "Gebelik Konusu", s.51-52.

inanılmaktadır. Buna örnek teşkil eden KBo XIII 3 ö.y. 3 numaralı metnin 5-22. satırları şu şekildedir:

> "*…Eğer bir kadın doğurursa ve onun diş eti kısa olursa o şanslı olacak. Eğer bir kadın doğurursa ve onun başı köpek gibi olacak ve o ülkenin içinde şiddet hâkim olacak. Eğer bir kadın doğurursa ve onun başı domuz başı gibi olacak. (Sığırlar iyi olmayacak ve büyümeyecek). Eğer bir kadın doğurursa ve onun başı yılanbaşı gibi olacak. Eğer bir kadın doğurursa ve onun burnu kuşun gagası gibi olursa o ülkeyi mahvedecek. Eğer bir kadın doğurursa ve onun burnu bir filin hortumu gibi olursa o ülkeye değerli taş gelecektir…*"[823]

Anormal doğumun ülkenin geleceği ile ilişkilendirildiği durumlar da söz konusudur. KUB XXXIV 18 numaralı metin, "hilkat garibesi" olarak adlandırılan özürlü çocuğun ileride ne gibi felaketlere sebebiyet vereceğini ortaya koymaktadır. Metin şöyledir:

> "*Eğer bir hilkat garibesi doğurursa akciğeri olmayacak. Bir şiddetli kıtlık başlayacak ve eğer (kehanet sorulursa) ülkenin kralı yol olacak (mahvolacak). Eğer bir hilkat garibesinin bağırsak düğümü ve onların başı olacak. Ve onun kralı düşmanını püskürtecek (kovalayacak).*"[824]

Bunların dışında çocukların fazla organla doğması ülke için yaklaşmakta olan felaketin habercisi olarak kabul edilmiştir. Bo 5306 I 1-7'de şu ifadeler kaydedilmiştir:

> "*Eğer bir kadın doğurursa ve onun 2 başının ... 4 ellerinin 4 ayaklarının ... o kaldıracak ya da ... eğer bir kadın doğurursa ve onun 2 başının 2 ağzının 2 boynunun 4 ellerinin 4 ayaklarının… ülke harabe olacak…*"[825]

Bo 4951 6-13 numaralı metin bebeğin ölü doğmasına durumuna örnek sunmaktadır ve şöyle kaydedilmiştir:

> "*[eğer] çocuk doğum sandalyesinde ölürse, p[atili rahipleri] çocuğu [alırlar?], ve çocuğu farklı bir noktaya alırlar. Ve [onla]rın yönergelerindeki gibi, onu tehdit ederler. Ve onlar doğum sandalyesini alırlar [ve] yönergelerindeki gibi yaparlar.*

[823] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 203-204; Ünal, *Anadolu II,* s. 127.

[824] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 232.

[825] Güçerdem, "Hitit Ritüelleri Üzerine" , s. 209.

[f]azlası, patili- rahibi çocuğu başka yere alır […] .gün […] onlar yer alır. O günde uzzi- sunulur. o (erkek) zurgi için sunu yapar…"[826]

İncelediğimiz metinler neticesinde bugünkü bakış açısıyla bir özür olarak kabul edilemeyecek olan çoklu doğumların Hititler tarafından uğursuzluk olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bo 5333 ö.y. 1-9 numaralı metin gebe kadının ikiz çocuk doğurması konu edilmektedir. Metnin ilgili kısmında şunlar kaydedilmiştir:

"*[Eğer bir kadın] iki erkek çocuk doğurursa; o kadının başına kötü bir hastalık gelecek ve o (kadın) ölecek, ama eğer çocukların babası zengin ise, o (baba) fakir olacak, o (baba) fakir ise, o (baba) zengin olacak, ve çocuklar gelişip büyüyecekler. [Eğer] bir kadın iki kız çocuk doğurursa; o kadın ölecek, ev sahibi…. olacak [ve] ev mahvolacak. Eğer bir kadın bir erkek çocuk ve bir kız çocuk doğurursa…*"[827]

KBo XVII 61 numaralı metin ise doğumun ardından çocuğun yaşaması ve yaşamaması durumunda neler yapıldığı hakkında bilgi vermektedir. Metin şu şekildedir:

"*…ebe bana şunları söyler: çocuğu, ebe ile ben dünyaya getirdik. Ve onu bana verdikleri zaman bunu yaparım: onun ağzını temizlediğimde ve o yaşamaya gider, sonra ben onun sağlığını veririm. Eğer o yaşamıyorsa … ve saray oğlanı üzerime oturur, ben onun ağzını temizlediğim zaman ve tarasayı götürürüm ve kurtalla kaplarımı koyarım. Ve ağ serilmiş ve sonra çocuğu kurtalla kapları ile arındırırım ve tarasayı onun üzerine tamamen çeviririm. Ve sonra kurdun başının tamamını yakarım. Ve ben yaşlı kadın? Onun başını yıkarım ve onu kraliçe için giydiririm. Ama onun kıyafetlerini uzağa götürürüm ve onun dizlerine çocuğu koyarım.*"[828]

Daha önce başlangıç kısmından bahsedilmiş olan KUB XLIV 4+ KBo XIII 241 a.y.[829] numaralı Luwi kökenli doğum ritüelinin devam eden kısmında doğumu esnasında gökyüzü siyaha, Ay ise kırmızıya bürünen çocuğun anormal doğumu aktarılmaktadır. Lanetlendiği düşünülen çocuğun vücudunun çeşitli yerleri felç geçirmiş ve büyücü kadınlar tarafından icra edilen anoloji büyüsü ve çeşitli ilaçlarla çocuk ve annesi üzerindeki lanet kaldırılmıştır. Ritüelin

[826] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, 125-127.

[827] Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi*, s. 202; Ünal, *Anadolu II*, s. 127.

[828] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 42-43.

[829] Bkz. s. 165.

devamında yeni doğan bebek için güzel dileklerde bulunulmuş ve bir daha bebeğe kötülük yapmak isteyenler lanetlenmiştir. Metnin devamı şöyledir:

"*Onun gözleri önünde bir erkek çocuğu, kırların boğası doğdu, çok korktu, dehşete kapıldı ve korkudan ağzı felç oldu. Gözlerine ve vücudunun 9 uzvuna da aynı şey (felç) oldu. Onu (anne ve çocuk) tedavi etmeye başladı. (Önce) başıyla uğraştı ve başını yukarıdan sürekli olarak bastırdı. Erkek çocuğun annesi çığlık atınca, Fırtına Tanrısı "bu da nedir?" diye aşağıya baktı. Hiçbir şey göremeyince her şeyiyle aynı şekilde geri çekildi. 'Orada birisinden yardım almamız lazım! bırak ve Ana Tanrıçalar gitsinler! Doğum uzmanları önden gitsinler! Ve (çocuğun) başı için merhem alsınlar! Yoldan kuwariyi alsınlar! Tozları alsınlar! Meclis (toplantı) taşını alsınlar! Kayanın meyvesini alsınlar! Gözlerin ...ni alsınlar! Hayat taşını alsınlar ve onu öğütsünler ve onu yağla karıştırsınlar ve onu erkek çocuğun ...ne sürsünler. Annesi yıkansın ve 'büyülü şey, haydi defol git!' desin.*

Büyücü kadın iki kez büyü yapar: 'Diller, diller, nereye gidersiniz?' kayaları devirmeye gideriz. Çakmak taşını kırmaya gideriz. Aslan boğmaya gideriz. Kurt kösteklemeye gideriz. Çocuğu kurtarmaya gideriz.' Şimdi onları (dilleri) çevirir…… (aynı şekilde) benim çakmak taşım (kötülüğün) dilini kessin, hançerle gözünü kör etsinler, (ekşi) elma ile dişlerinin uyuştursunlar! Ey kötü dil, kadın, geri dön! Onun efendisini ye bitir! Kim bu çocuğa kötülük yapmaya kalkışırsa, gökyüzünde yayvan, yeryüzünde ise diz çökmüş olarak görsün! Düyük tanrıyı palpadami- tanrısını da aynı şekilde görsün. Papartama Ištar'ını görsün. Öldürücü vebayı, koşan aslanı, ayakları bağlı kurdu, yılanın ayağını da aynı şekilde görsün. Kim bu çocuğa kötü gözle bakar, kim ona kötülük yapmaya kalkışırsa (yok olup gitsin!)' Sonra da dilleri geri koyar."[830]

4. HİTİT METİNLERİNDE GEÇEN BAZI ÇOCUK HASTALIKLARI

Hitit kültüründe bütünün parçaları olarak düşünülen tıp uygulamaları ve ritüeller vesilesiyle çocuk hastalıkları hakkında sınırlı da olsa bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu konuda en kapsamlı bilgiyi sunan metin CTH 390 numaralı metindir. Söz konusu metin, hasta çocukları iyileştirmek için Ayatarša, Wattiti, ve Šušumanniga adlı kadınlar tarafından

[830] Ünal, *Anadolu II*, s. 120-121; Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 177-179

uygulanan beş ritüeli içermektedir.[831] Ayatarša tarafından uygulanan ilk ritüel metni KUB VII 1'dir. Burada bahsi geçen çocuk, "*alpant-*" zayıf, halsiz ve soluk benizli ve "iç organları yenmiş" olarak tarif edilmektedir. Kullanılan bu ifadelerin bir çeşit bağırsak problemine işaret ettiği düşünülmektedir.[832] Diğer taraftan Ünal, burada bahsi geçen hastalığı kansızlık olarak yorumlamıştır.[833] Hasta çocuğun tedavi edilmesi amacıyla büyü ve tıbbi yöntemler beraber kullanılmıştır. Ritüelde ilk gün Güneş tanrısına kurban sunulduktan sonra ikinci gün çeşitli dozlarda ezilen bitkiler bira mayası ve su ile karıştırılmış bu karışımla çocuğun ağzı yıkanmış, gargara yaptırılmış ve çocuğa yutturulmuştur. Akabinde bu karışım, çocuğun vücuduna, başına ve kıçına dökülmüş böylece banyo yaptırılmıştır. Söz konusu bu tıbbi müdahalenin ardından çocuk sudan çıkarılmış ve büyü uygulamalarına geçilmiştir. Çocuğun başının üzerinde bir *ḪUR-RI* kuşu çevrilerek koyun yağı ve anlamı bilinmeyen birçok şeyle kremlenmiştir. Ardından "*kadın çocuğu 'gullanti GIŠŠÚ.A' gullanti-sandalyesine oturtur*",[834] sonrasında içerisinde ritüel açıdan temiz bir su bulunan bir kaptan bahsedilmekte ve tablet kırılmaktadır.

Ritüel esnasında kullanılan ilaç ve malzemelerin yorumlanmasında farklılıklar bulunmaktadır. Melchert, çocuğun hastalığını bir çeşit sindirim sistemi problemi olarak değerlendirdiğinden kullanılan ilaç karışımını müshil, çocuğun oturtulduğu sandalyeyi ise ortası delik bir çeşit tuvalete benzetmiştir.[835] Bu görüşün aksine Ünal, çocuğun kansız/anemi olduğunu, sandalye determinatifi olarak kullanılan "*gullanti-*"nin "delinmiş" bir şey ile ilişkisinin meçhul olduğunu ifade etmektedir.[836] Ayrıca Ünal, ^{NINDA}*KUR$_4$.RA*/^{NINDA}*gullant-*'ın "halka şeklinde ekmek" olmasından ötürü herhangi bir ekmek çeşidi ile tuvaleti ilişkilendirmenin fiziksel ve dinî açıdan temizliğin hayati önem taşıdığı Hitit toplumu için söz konusu olamayacağını da eklemektedir.[837]

---

[831] Hannah Marcuson, "Word of The Old Woman": Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia", *The University Of Chicago-Department of Near Eastern Languages and Civilizations*, Unpublished Dissertation, Chicago 2016, s. 411-412.

[832] H. Craig Melchert, "Pudenda Hethitica", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 35, No.3/4, 1983, s.138.

[833] Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", 0, s. 491

[834] Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", aynı yer; Melchert, "Pudenda Hethitica", aynı yer.

[835] Melchert, "Pudenda Hethitica", s. 139.

[836] Ünal, *Hititçe-Türkçe Sözlük*, s. 290; ayrıca ^{NINDA}*KUR$_4$.RA*/^{NINDA}*gullant* için bkz. Karauğuz, 2007, s. 122.

[837]Ahmet Ünal, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990)*, Ankara 1992, s. 193, dipnot: 25.

CTH 390 numaralı metnin ikinci-dördüncü ritüelleri Wattiti tarafından uygulanmıştır. Wattiti tarafından sabah saatlerinde uygulanan ritüelde çocuğun bağırsaklardaki tahribattan bahsedilmektedir. Çocuğun bağırsakları bitip tükenmiştir. Wattiti, eline aldığı et parçasını, bağırsakları küçülen bir çocuğun ağzına sokarak benzetme yaptıktan sonra dokuzuncu gün, güneşin henüz doğmadığı ertesi sabah yuvarlayarak bir adak çukuruna gömer ve et ile çocuğun hastalığı arasındaki benzerliği ilan eder.[838] Toprağın altına gömülen et, çocuğun hastalıklarını temsil etmektedir ve bu ritüel sayesinde çocuğun iyileşmesi umulmaktadır.

Wattiti tarafından uygulanan üçüncü ritüelde *DUMU.NÍTA*^{MEŠ} yani erkek çocuklardan bahsedilmektedir ve ritüelin konusu "*(kötü) dillerin birisine gelmesidir*". "*Dillerin büyüsü*" ritüelinde yaşlı kadın hasta çocuğun dilini arındırıcı bir madde ile temizlerken bir taraftan da Tanrıça Kamrušepa ve Ḫannaḫanna'ya dualar etmektedir.[839] Wattiti tarafından düzenlenen son ritüel ise vücut kısımları bağlı olan bir çocuk için düzenlenmiştir. Benzer şekilde bu ritüelde de Tanrıça Kamrušepa ve Ḫannaḫanna'ya dualar edilerek "bağlama ritüeli" icra edilmiş ve çocuğun bağlarından kurtulması amaçlanmıştır. CTH 390 numaralı metnin son ritüeli yaşlı kadın Šušumanniga tarafından icra edilmiştir. Son derece kırık olan metinden sadece hasta olan çocuğun iyileşmesi için Tanrı Ḫašameli'ye yapılan ciddi sunular yapıldığı anlaşılabilmektedir.[840]

Bu ritüel metni dışında KUB XXXV 88 13-17 numaralı metinde belirli bir hastalıktan söz edilmemiş olmasına rağmen yeni doğmuş bir bebekten bütün hastalıkları uzaklaştırması için Şifa Tanrıçası Kamrušepa'dan yardım istendiği görülmektedir. Metinde şu ifadeler kaydedilmiştir: "*Kadın çocuğu kaldırır (söyler): izin ver Kamrušepa dokuz tarağı al! Taraklarla çocuğun taranılmasına izin ver! Başın hastalıkları, gözlerin hastalıkları, kulakların hastalıkları, ağzın hastalıkları, [boğ]azın hastalıkları, ellerin hastalıkları (onları tarak ile almaya izin ver!) ve kadın vücudunun her parçasına [arınması için] uygu[ar].*"[841]

[838] Sevgül Çilingir Cesur, "The Timing of Ritual Performance in Hittite Texts: The "Morning" Rites", Adalya 23, 2020, s. 97.

[839] Marcuson, "Word of The Old Woman", s. 520.

[840] Marcuson, "Word of The Old Woman" , aynı yer.

[841] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 229.

5. HİTİTÇE METİNLERE GÖRE ÇOCUKLARA İSİM KOYMA

Hitit toplumunda yeni doğan çocuklara isim verme geleneğinin ne şekilde sürdürüldüğü hakkında mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Aktif doğum esnasında babanın bulunmadığından daha önce bahsedilmişti. Mevcut metinler göstermektedir ki çocuk doğduktan sonra baba, doğum yapılan yere gelmekte ve bunun akabinde doğumu gerçekleştiren ebe, belirli bir protokol uygulamaktadır. Elbette eldeki sınırlı sayıdaki kaynaktan edinilen bilgiler, isim koyma geleneğin bütün Hitit toplumunda bu şekilde uygulandığını söylemek için yetersizdir fakat yine de bir fikir edinmek açısından önemlidir.

5.1. "Appu ve İki Oğlu Masalı"

Hitit toplumunda isim verme geleneğinin ne şekilde uygulandığı konusunda en kapsamlı bilgiyi veren kaynak "Appu ve İki Oğlu Masalı"dır, masalın ilgili kısmında şu satırlar kayıtlıdır:

> "*Onuncu ay geldi. Appu'nun karısı bir erkek çocuk doğurdu. Ebe çocuğu kaldırıp Appu'nun dizleri üzerine koydu. Ebe çocuğu kaldırıp Appu'nun dizleri üzerine koydu. Appu çok neşelendi ve çocuğu dizleri üzerinde hoplatmaya başladı. Ve ona tatlı kötü bir isim verdi: 'Tanrılar doğru yolu değil, yanlış yolu seçtiler öyleyse bunun kötü bir ismi/ İdaluš olsun.*
>
> *Appu'nun karısı ikinci kez hamile kaldı. Onuncu ay geldi ve karısı bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Ebe çocuğu aldı ve ona iyi bir isim verdi. 'Onun iyi bir ismi olsun. Bu kez tanrılar doğru yolu seçtiler, öyleyse şu andan itibaren onun iyi bir ismi/Ḫandanza olsun.*" [842]

Bu masaldan anlaşıldığı kadarıyla doğumun hemen ardından ebe, çocuğu babasının dizlerine koymaktadır. Baba ise bu sırada çocuğa uygun bulduğu ismi vermektedir. Hoffner,[843] çocuğa isim verme sırasında uygulanan "dizlerinin üzerine koyma" prosedürünün görünenden fazla anlam taşıdığını düşünmektedir. Çocuğun dize oturtulmasıyla bir taraftan yeni doğan çocuğa isim verilirken diğer taraftan yasal vâris olarak kabul edildiği gösterilmek istenmiş olmalıdır.

[842] Hoffner, "Birth and Name-Giving" , s. 199; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, s. 148-153; Elmalı, "Hititler'de Mitoloji, s. 155.

[843] Hoffner, "Birth and Name-Giving" , s. 201.

5.2. Ullikummi Şarkısı

Ullikummi Şarkısı, Hititlerde çocuğun ebe tarafından babanın dizlerine konarak isim takılmasına örnek veren Hurri kökenli bir mitostur. Ullikummi Şarkısı'nda hikâye özetle şu şekildedir: Tešup'a karşı şeytanî planlar yapan Kumarbi, elçisini Deniz'e göndererek yardım ister. Deniz Tanrıçası, bir şölen düzenleyeceğini söyleyerek Kumarbi'yi evine davet eder. Tanrıça'nın verdiği öğüdü tutan Kumarbi, veziri Nikisanus'u "Sular"a gönderir fakat tabletlerin bundan sonrası kırık olduğu için neden bahsedildiği pek anlaşılmamaktadır. Anlaşılır kısımlar başladığında ise Kumarbi, daha önce taşla birleşmesinden bir oğul sahibi olur. Bebek doğduktan sonra doğuma yardımcı olan Tanrıçalar, onu Kumarbi'nin dizine oturturlar ve çok sevinen Tanrı, oğluna ne isim vereceğini düşünürken "Ullikummi" adı aklına gelir. Çocuğun kaderi adı ile çizilmiştir zira Ullikummi, Teşup'un kenti olan "Kummi'yi yıkacak" demektir.[844] Adı Ullikummi konan bu çocuk, tanrı gibi göğe yükselecek, Teşup'un şehri olan Kummiya'yı yıkacak ve Fırtına Tanrısı'nı ölü gibi parçalayacaktır.

Mitin ilgili satırları şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*...Kumarbi'nin oğlu... kadınlar, onun doğmasına yardım ettiler ve Tanrıçalar GULŠ ve M[AḪ] onu Kumarbi'nin dizine oturttular. Kumarbi de oğlu ile sevinmeye ve kalpten sevmeye başladı. Ve ona güzel bir isim düşünmeye başladı. Kumarbi kendi ruhu önüne söylemeye başladı: 'Tanrıçaların getirdikleri bu çocuğa hangi ismi vereyim?' Öyle bir isim olsun ki vücuttan ok gibi çıksın. Tamam, bu çocuğun ismi Ullikummi olsun! Ve göğe tanrı olarak çıksın Güzel bir şehir olan Kummiya'yı yıksın. Fakat Fırtına Tanrısı'nı dövsün...*"[845]

5.3. KBo XVII 61 Numaralı Metin

Doğumun ardından çocuğun babasının dizlerine konmasına örnek veren başka bir metin örneği de evvelce ele alınmış olan KBo XVII 61[846] numaralı metindir. Bu metne göre sağ olarak doğan çocuk, babasının dizlerine konmakta yani kucağına verilmektedir ancak metinde isim koymaya dair bir referans verilmemektedir. Metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

---

[844] Hoffner, "Birth and Name-Giving", s. 56.

[845] Elmalı, "Hititler'de Mitoloji", s. 133.

[846] Bkz. s. 182.

"*...ebe bana şunları söyler: çocuğu, ebe ile ben dünyaya getirdik. Ve onu bana verdikleri zaman bunu yaparım: onun ağzını temizlediğimde ve o yaşamaya gider, sonra ben onun sağlığını veririm. Ve ben yaşlı kadın? Onun başını yıkarım ve onu kraliçe için giydiririm ve onun dizlerine çocuğu koyarım*" [847]

Hoffner,[848] Hitit mitoloji metinlerinde çocuklara isim verilirken iki durumun göz önünde bulundurulduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki, çocuğun doğduğu an yaşanan özel olaylar olup diğeri ise çocuğun dış görünüşü, karakteri veya alın yazıdır. "Appu ve İki Oğlu Masalı"nda doğan ilk çocuğun ismi tanrıların yanlış yolu seçmesinden ötürü anlamı "yanlış/kötü" olan *İdaluš* iken ikinci oğlunun ismi de tanrıların doğru yolu seçmesinden ötürü "doğru/haklı" anlamlarına gelen "*Ḫandanza*"dır. Anlaşılan odur ki bu iki erkek çocuğun isimleri doğdukları anda yaşanan olaylarla ve alın yazıları ile alakalıdır. Ullikummi Şarkısı'nda ise doğan çocuğa *Ullikummi* konmasının amacı babasının oğlu için arzu ettiği gelecektir yani alın yazıdır.

Öte yandan isim koymadaki bu istisna örnekler dışında Hoffner,[849] Hitit toplumunda bilinen isimlerin doğum anında yaşanan özel olaylar, alın yazısı ve çocuğun fiziksel görüntüsü ile alakalı olmadığını düşünmektedir. Ona göre yeni doğan çocuklara verilen isimler, o dönem popüler olanlar arasından seçilmektedir. İsmi taşıyanlar da ismi takanlar da esasen ismin anlamını bilmemektedir.

6. HİTİT TOPLUMUNDA ÇOCUK EĞİTİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hitit toplumunda ailenin en küçük bireyi olan çocuğun eğitim süreci ve meslek edinme safhaları hakkında veriler oldukça kısıtlıdır. Hitit kanunları, çocukların meslek edinmesi için aileleri tarafından çeşitli zanaatkârların yanına verildiklerini ortaya koymaktadır. Öte yandan meslek edinme sürecinde alınan eğitimin içeriği ve süresi hakkında bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Kanun maddesi 200B'de kaydedilmiş olan "*Eğer bir genci/bir oğlu bir eğiticiye biri verirse ya marangoz olarak ya demirci olarak ya dokumacı olarak ya işçi olarak ya keçeci olarak, o zaman eğiticinin <ücreti için> altı šeqel gümüş versin. Eğer (o) onu kusursuz bir*

[847] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 42-43.

[848] Hoffner, "Birth and Name-Giving", s. 202.

[849] Hoffner, "Birth and Name-Giving", s. 203.

sakşekilde eğitmezse o zaman ona bir kişi versin"[850] ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hitit çocukları veya gençleri marangoz, demirci, dokumacı, işçi ve keçeci olabilmektedir, bu meslekleri öğrenmenin bedeli ise altı *šeqel* gümüştür. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise bu mesleği öğreten kişilerin aldığı ücretin hakkını vermesi gerektiğidir.

Meslek eğitiminin akabinde edinilen zanaatın ederi ise yine kanunlarca belirlenmiş durumdadır. Zanaatçı, çömlekçi, demirci, marangoz, deri işçisi, keçeci, dokuyucu veya elbise imalatçısı/terziyi çalıştırmanın bedeli, kanun maddesi 176B'de yer alan "*Eğer bir zanaatçıyı biri satın alırsa ya da bir çömlekçiyi, bir demirciyi, bir marangozu, bir deri işçisini, bir keçeciyi, bir dokuyucuyu ya da bir elbise imalatçısını biri satın alırsa, on šeqel gümüş versin*"[851] ifadelerinden açıkça anlaşıldığı üzere on *šeqel* gümüştür.

Hitit toplumunda çocukların eğitimi hususunda bilgiler oldukça sınırlı olmakla beraber en geniş bilgi kâtip eğitimi üzerinedir. Kâtiplerin eğitimine değinmeden evvel kâtiplerin toplumsal ve bürokratik olarak öneminin ortaya konması, kâtiplik mesleğinin Hitit toplumunda neden tercih edildiğinin anlaşılması noktasında önemlidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki kâtiplik, Hitit İmparatorluğu'nda toplumsal olarak çok prestijli bir meslektir ve kâtipler devlet protokolünde önemli pozisyonlarda yer almaktadırlar.[852] Hitit kâtiplerinin toplumsal durumunu ortaya koyan önemli çivi yazılı belgeler bulunmaktadır. KUB XXXVIII 12 I 11-18/CTH 517.A[853] numaralı Karahna Kült Envanteri metninde kâtipler, rahipler ve şarkıcılar gibi devletin üst düzey görevlileri arasında sayılmaktadır. Metnin ilgili kısmında "1 $^{LÚ}GUDU_{12}$" 1 gudu-rahibi, "1 $^{LÚ}DUB.SAR$" kâtip, "1 $^{LÚ}DUB.SAR$ *GİŠ*" tahta tablet kâtibi, "1 ^{LÚ}HAL" kâhin, "2 ^{LÚ}NAR" şarkıcı , "1 $^{LÚ}GIŠ$ *BANŠUR*" masa-adamı[854] şeklinde kaydedilen görevliler arasında kâtipler de bulunmaktadır. KBo XIX 28 ö.y. 1-7/ CTH 237[855] numaralı bir diğer envanter metninde ise 'Zanaatkarlar/İşçiler Evi'nin personeli sıralanmaktadır. Metne göre 18 rahip, 29

[850] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 185; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 58.

[851] Imparati, *Hitit Yasaları,* s. 165; Neufeld, *The Hittite Laws,* s. 48-49.

[852] Cem Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri,* Cilt 1, Sayı 1, 1995, s. 117

[853] Theo Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy: Writing and Reading in Late Bronze-Age Anatolia (1650–1200 BC),* Cambridge University Press, UK 2020, s. 306.

[854] Mark Weeden, "Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?", *Altoriental. Forsch*., Akademie Verlag, 38 1, 2011, s. 129

[855] Weeden, "Hittite Scribal Schools" , s. 128; Shai Gordin, "*Scriptoria in Late Empire Period Ḫattusa: The Case of the É GIŠ.KIN.TI",* Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer, Wiesbaden 2010, s. 159 ; Giulia Torri, **"**The Scribal School", s. 392.

katra-kadını, 19 kâtip, 33 tahta tablet kâtibi, 35 kâhin ve 10 Hurrili şarkıcı bahsi geçen evin personelleri arasındadır. Kâtiplerin toplumun elit üyeleri olduklarını gösteren bir diğer emare ise önemli antlaşmalarda tanık olarak kaydedilmiş olmalarıdır. KBo IV 10, Bo 86 299 ve KUB XXVI 43[856] numaralı metinlerde *Anuwanza, EN-tarwa, Kammaliya, Mahhuzzi, Nanizzi, Palla* ve *Sipazidi* gibi kâtipler tanık olarak kaydedilmişlerdir.

Toplumun tek okur-yazar kesimi olmanın getirdiği ayrıcalığın yanı sıra devletlerarası antlaşma metinleri, kral yıllıkları, dualar ve bayram metinleri gibi dinî metinler yanında konusu çeşitlilik gösteren diğer birçok belgeyi kâtipler kaydetmektedir. Bu vesile ile kâtipler, devletin bürokrasisine yani tapınağa, saraya ve kral ailesine yakın konumdadırlar.[857] Bu yakınlık bazı hallerde bürokratik sınırların dışına çıkmıştır. II. Muršili ve III. Hattušili dönemlerinde başkâtip olan Mittannamuwa bu duruma örnek teşkil etmektedir; III. Hattušili, çocukluğu esnasında geçirdiği hastalığın tedavisi amacıyla babası II. Muršili tarafından dönemin başkâtibi olan Mittannamuwa'ya emanet edilmiştir. Burada amaç, başkâtibin krala yakınlığının yanı sıra âlimliği dolayısıyla Hattušili'yi iyileştirecek tedaviye kolay ulaşabilme ihtimali olmalıdır.[858] Bu örneğin dışında Hitit kâtipleri "Kâtip, Prens", "Kâtip, Baş Çoban", Kâtip, Baş Kuş Yetiştirici", "Kâtip, Saray Muhafızı", "Eşek Ahırı Kâtibi", "Kâtiplerin Başı ve Sofracıların Başı", "Kâtip, Kralın Koruyucu Tanrılarının Hizmetkârı" gibi başka bürokratik işlerde de görev almaktadırlar.[859] Toplum ve idare nezdinde elit bir konumda olan bu yazar grubunun bazen vergi ve haraçlardan muaf tutulmak gibi ayrıcalıklara sahip olduğu da bilinmektedir.[860]

Hitit toplumunda kâtiplik konusunda dikkat çeken bir diğer husus da bu mesleğin babadan oğula geçebiliyor oluşudur. Hitit kâtipleri hakkındaki ana kaynağımız, çivi yazılı tabletlerin sonunda korunmuş olan yaklaşık 900 metin kolofonudur. Tabletlerin bitiminde, genellikle kâtibin unvanını, tabletin içeriğini, tabletin tamamlanıp tamamlanmamış olduğu gibi bilgileri veren bu kolofonlar sayesinde kâtipler arasında var olan hiyerarşi, öğretmen-öğrenci ilişkisi ve bu mesleğin aile mirası olarak bir sonraki nesle aktarılıp aktarılmadığı

[856] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 306; Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", s. 117.

[857] Meltem Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*, İtalya, 1- 04 Şubat 2007, s. 248.

[858] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 312.

[859] Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 248-249.

[860] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 76.

anlaşılabilmektedir.[861] Kâtip isimlerinin yanında bazen babasının bazen de dedesinin adı, kâtip müfettişin adı veya tabletin hangi başkâtibin huzurunda yazıldığı kaydedilmiştir.[862] Aşağıda çeşitli metin kolofonlarında kayıtlı kâtiplerin soyları hakkında bilgiler paylaşılmıştır. Buna göre bazı kâtiplerin babaları ve hatta dedeleri de kendileri gibi kâtiptir, dahası bir aileden birden fazla kardeşin kâtip olduğu da anlaşılmaktadır.

Kâtip	**Üst Soyu**
Anatšar	Ganušta'nın oğlu
Angulli	Palla'nın oğlu
Hanikkuili, Šaušgaziti**,** Karunuwa ve Ziti	NU. $^{GIŠ}KIRI_6$'nın oğulları
Aliḫḫini	Šaušgaziti'nin oğlu
Hapatiwalwi	Tuwaziti'nin oğlu
Pikku ve Piḫḫuniya	Tatta'nın oğulları/Pikku'nun torunları
Zuzzu	Šanda'nın oğlu
Šakkapi ve Zuwa	Uza'nın oğullar/ Mawiri'nin torunları

Tablo 2. Bazı kâtipler ve üst soyları (Torri, "Hereditary Transmission", s. 581-584 Tablo 1-4'ten uyarlanarak hazırlanmıştır)

Öte yandan bütün kâtiplerin babasının kâtip olmadığı anlaşılmaktadır, kendileri başka bir meslek sahibi olan babalar, çocuklarını kâtip okuluna göndererek kâtip olmasını istemiş görünmektedir. Örneğin KBo XXI 42 VI 4-6 numaralı metnin kolofonunu kaydeden Kâtip Ḫapatiwalwi'nin babası Tuwattaziti ^{LÚ}*A.ZU* yani doktordur. Bir başka örnek ise CTH 382 numaralı metinde kaydedilmiştir; metne göre Lurmaziti, kendisini *A.ZU TUR* "genç doktor"

[861] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 292.

[862] Doğan Alparslan*, "*Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 247; Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", s. 119; Shai Gordin, "The Tablet and its Scribe: Between Archival and Scribal Spaces in Late Empire Period Hattusa", *Altorientalische Forschungen,* Vol. 38, Issue 2, 2011, s. 178.

olarak kaydetmiştir. Bu durum Lurmaziti'nin ailesinde doktorluk olduğuna işaret ediyor olabilir.[863]

Hitit kâtipleri arasında çeşitli rütbeler ve unvanlar bulunması dikkat çekicidir. Söz konusu bu rütbe ve unvanlar Sumerce olup yine bu konu hakkında metin kolofonları bilgi vermektedir.[864] Hitit metinlerinde kil tablet kâtibi ve tahta tablet kâtibi arasında belirgin bir ayrım yapılmıştır; bu durum, kâtiplik mesleğinde uzmanlaşmaya önem verildiğini ve bu iki yazıcılık türünün birbirinden tamamen farklı olduğunu göstermektedir. Kil tablet kâtibi ^{LÚ}*DUB.SAR*, tahta tablet kâtibi[865] ise ^{LÚ}*DUB.SAR GİŠ* Sumerogramı ile kaydedilmiştir. Tahta

[863] Giulia Torri, "*Hereditary Transmission of Specialized Knowledge in Hittite Anatolia: The Case of the Scribal Families of the Empire Period*", Tradition and Innovation in the Ancient Near East Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome 4–8 July 2011, Eisenbrauns 2015, s. 584.

[864] Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", s. 118.

[865] Hitit coğrafyasında yazı malzemesi olarak kil, çeşitli madenler ve tahta kullanılmıştır. Tahta tabletler zamana meydan okuyamamıştır. Tahta tabletlerde ne tür yazının kullanıldığı üzerine mutabakata varılamamıştır. Güterbock (1937), San Nicolô, Bossert, Hawkins ve Yakubovich tahta tabletlerde Anadolu hiyeroglifi; Güterbock (1939), Bossert, Dinçol ve Payne çivi yazısı; Singer, Symington, Marazzi ve Van Den Hout ise her ikisinin de kullanıldığını iddia etmektedirler. Bunun dışında tahta tabletlerin kullanım amacı konusunda da fikir birliği yoktur. Tahta tabletler Hitit literatüründe bulunmayan günlük ekonomik aktiviteler, yönetim veya sahış işleri için mi kullanılmıştır? Tahta tabletlere genelde günlük sunular, mallar ve bunların dağıtımı, kült malzemelerinin dağıtımı ve envanterlerin hazırlanması gibi yönetimsel olaylar kaydedilmiştir. Genelde sarayla ilgili olaylarda kullanılan tahta tabletlerin taşra ile ilgili işlerde de kullanımı söz konusudur. Özetle, bahsi geçen tabletler dinî, idari, hukuki ve özel işlerde kullanılmıştır. (Tahta tabletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Willemijn Waal, "They Wrote On Wood. The Case for a Hieroglyphic Scribal Tradition On Wooden Writing Boards In Hittite Anatolia", *Anatolian Studies*, Vol. 61, 2011, s. 21-34) Bryce ise balmumu kaplı yüzeyleri sayesinde yüzeyin düzeltilmesiyle yeni yazıya yer açıldığını böylece bir tabletin birden fazla kez kullanılabildiğini ifade etmektedir. Bu da tahta tabletlerin geçici kayıtlar veya daha sonra kil tablete kalıcı olarak kaydedilecek bilgilerin kaydedildiği ham materyaller olarak kullanıldığını göstermektedir. Bryce, tahta tabletleri not defterine benzetmektedir. Tahta tabletler, bazı durumlarda festivaller ve ritüeller, mektuplar ve yazılı mesajlar için de kullanılmıştır. Yazılanın silinebilmesi veya mektubu alan kişinin yüzeydeki balmumunu tazelemesi ile cevabını kaydedebilmesi açısından mektup için kullanımı ona göre son derece mantıklı ve pratiktir. (Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 86.) Karasu ise bayram metin tabletlerinin son kısımlarındaki kolofonlarda bulunan "ANA GIS.HUR-kán ḫandan" "tahta tablete göre düzenlenmiştir" ifadesinden hareketle kayda geçirilecek metinlerin önce geçici bir tahta tablete yazılarak ardından kalıcı olması adına kil tablete aktarıldığını ifade etmektedir. Tören ve kutlamalar esnasında olayları ilk kez doğal ortamda yazmakla görevlendirilen kâtipler tahta tablet kâtipleridir. Kil tabletleri gidilen her yere taşıması tabletin ağır ve kırılabilir olmasından dolayı zordur, bu sebeple tören, sefer veya kutlamalar esnasında tahta tabletlere kaydedilen bilgiler daha sonra kil tablete aktarılmaktadır. (Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", s. 119-120; ayrıca Gordin, 2011, s. 192)

tablet kâtiplerinin kil tablet kâtiplerinden farklı olarak Hitit sosyal sınıfları arasında fazla bir öneme sahip olmadığı düşünülmektedir. Bu kâtipler, mesleki görevlerine ek olarak, sarayda ve tapınaklarda çeşitli tören ve görevlerde yer almaktadır.[866] Ayrıca Van Den Hout[867], burada kullanılan *GİŠ* Sumerogramı'nın sadece "tahta tabletler üzerine yazı yazmak" anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Ona göre, her ne kadar kanıtlaması güç olsa da bu Sumerogram, çivi yazılı metinlerin içinde muhafaza edilmesi için kullanılan ahşap kutular, sandıklar ve kasalar için kullanılmış olabilir. Bu bakımdan görevli *^{LÚ}DUB.SAR GİŠ*, bu tabletlerin düzenlenmesinde görevlendirilmiş olmalıdır. Kâtiplik mesleğinin en yüksek rütbesi olan başkâtiplik çivi yazılı metinlerde kil tabletler söz konusu olduğunda *GAL DUB.SAR* veya *GAL DUB.SAR^{MEŠ}*, baş tahta tablet kâtibi ise *GAL DUB.SAR.GİŠ* ile ifade edilmiştir.[868]

Kâtiplik mesleği ile ilgili konumuz açısından en önemli kâtiplik unvanları *^{LÚ}DUB.SAR TUR* ve *GÁB.ZU.ZU*dur. *DUB.SAR TUR*, kıdemsiz kâtip veya asistan kâtipler için kullanılmış bir unvandır, bu kâtipler meslek öğrenmenin ilk aşamasındaki birinci seviye kâtipler olarak değerlendirilebilir.[869] *GÁB.ZU.ZU*, öğretmen-öğrenci veya usta/çırak ilişkisi çerçevesinde eğitilen kişi olarak yorumlanmaktadır.[870] Öte yandan Torri, *GÁB.ZU.ZU*'nun büyük olasılıkla belirli metin tiplerinde uzmanlaştığını ya da eğitimini belirli kâtip çevrelerinden aldığını düşünmektedir. Gordin,[871] ise bu görüşü destekleyecek bir verinin bulunmadığını ve *GÁB.ZU.ZU* kâtipleri tarafından kaydedilen tabletlerin konu bakımından çeşitli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Gordin, *GÁB.ZU.ZU* kâtiplerini bir ya da iki kâtip grubuyla sınırlı tutmanın da mümkün olmadığını düşünmektedir.

Çivi yazılı tablet kolofonlarında metni kaydeden kâtip kendisini *GÁB.ZU.ZU*, öğretmenini de *PN… (ANA) PANI PN… IŠTUR* "Falancanın eli/ öğrencisi" "Falancanın önünde

[866] Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", s. 120.

[867] Theo Van Den Hout, "Administration and Writing in Hittite Society", *Archives, Depots And Store Houses In The Hittite World- New Evidence and New Research*, (= StMed. 23) Italian University Press, Genova 2012, s. 49.

[868] Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia İttita*, Roma 1982, s. 166; Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", s. 117-118; Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 247; Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 295.

[869] Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 180; Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", aynı yer.

[870] Karasu, "Some Considerations on Hittite Scribes", aynı yer; Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 180; Weeden, "Hittite Scribal Schools", s. 158; Torri, "The Scribal School", s. 387.

[871] Gordin, "The Tablet and its Scribe", s.182.

kaydedildi" şeklinde kaydetmektedir.[872] Bu durum hiyerarşi konusunda kimin daha üst sırada bulunduğunu anlamak noktasında önemlidir.[873] Kâtipler arasında var olan hiyerarşi ve dolayısıyla öğretmen-öğrenci ilişkisini anlamak konusunda yardımcı olan bir diğer gösterge ise kâtiplerin birbirleri için akrabalık terimlerini kullanmalarıdır. Bazı metin kolofonlarında geçen kıymetli babam, *ABU DÙG.GA≈IA*, kıymetli kardeşim *ŠEŠ. DÙG.GA≈IA* veya kıymetli oğlum *DUMU. DÙG.GA≈IA* gibi hitap şekilleri sıralamada kimin önde geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.[874] Bunun yanı sıra, kâtip mühürlerinde bazen iki, üç ya da dört çizgi bulunmaktadır; askeri rütbe işaretlerini andıran bu işaretler Doğan Alparslan'a göre bir hiyerarşi göstergesi olmalıdır. Mührü üzerinde birden fazla çizgi bulunan kâtip ustalaşmış olarak kabul edilmelidir.[875] Kâtipler arasında var olan hiyerarşi, kâtibin becerisi ve deneyimine bağlı olarak alttan gelen kâtiplerin meslekte yükselmesine imkân vermektedir fakat var olan yükselme kriterlerine dair bilgimiz bulunmamaktadır.[876]

Öğretmen-öğrenci/ usta-çırak ilişkisini ve aynı zamanda bahsi edilmiş olan kâtiplik mesleğinin miras olarak aktarımını KBo XV 37+FHG 9+ABoT 1 a.y. VI 22 /CTH 628 numaralı Hurri kökenli (Ḫ)išuwa Bayramı metninin üçüncü tablet kolofonu açık bir biçimde göstermektedir. Metnin ilgili satırları şu şekilde kaydedilmiştir:

> "[*ḫ]išuwa [Bayramının onü]çüncü [tableti bitmiştir]. [Kraliçe Puduhepa] [kâtip]lerin [başı Walwaziti'yi] [Hattuša kentindeki Kizzuwatna tabletlerini araştırmak için] [görevlendirdikten sonra, bu ḫišuwa Bayramı tabletlerinin aynı gü]n [kopyalarını çıkardı]. Kâtiplerin başı Walwaziti'nin [oğlu,] Mittannamuwa'nın [toru]nu,*

[872] KUB XXXIII 120 + 119 + XXXVI 31 + XLVIII 97 a.y. IV 32-35: "*GÁB.ZU.ZU ŠÁ* ^{m}*LÙ ki-i TUP PU ar-ḫa ḫar-ra-an e-eš-ta na-at am-mu-uk* ^{m}*Aš-ḫa-pa-aš* ***PA-NI*** ^{m}***LÙ IŠ-TUR***" "…tahrip olmuştu/hasara uğramıştı. Ben Ašḫapa onu Ziti'nin önünde önünde / denetiminde yazdı(m)" (Karasu, "Arşiv-Kitaplık Sistemleri", s. 223-224); Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", s. 321; Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 180.

[873] KUB XIII 7 a.y. IV X+1 DUB 2^{KAM} ^{m}*Tu-ut-ha-li-ya* L[UGAL.G]AL *ŠA MA-ME-TI < > QA-TI ki-i TUP-PU ar-ha har-ra-an< > e-eš*[*-ta*] *na-at* ***A-NA PA-NI*** ^{m}*Ma-ah-hu-zi Ù A-NA* ^{m}*Hal-wa*-LÚ *ú-uk* ^{m}*Du-da-aš* (Shai Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi Magnus.Scriba In The Reign Of Tudhaliya IV", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* Çorum 25-31 Ağustos 2008, Cilt 1, Ankara 2010a, s. 321.)

[874] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 318; ABoT 65 a.y. 8-18 numaralı örnek metin için bkz. Harry A. Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, USA, 2009, s. 244.

[875] Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 247; Doğan Alparslan, 2013, s. 383.

[876] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 82.

MAḪ.DINGIRMEŠ-na'nın öğrencisi / çırağı (kâtip)[Talmi]-Tešub'un eli, Kâtiplerin başı Walwaziti'nin önünde yazdı"[877]

Bu noktaya kadar Hitit İmparatorluğu'nda kâtiplerin bir öğretmen-öğrenci ve usta-çırak ilişkisi çerçevesinde eğitim alarak meslek edindikleri anlaşılmış bulunmaktadır. Peki, bu eğitimin temel unsuru olan yazı hakkında neler söylenebilir? Kâtip eğitiminde kullanılan yazının M.Ö. 17. yüzyılın başlarında Halep'teki Kuzey Suriye kâtip merkezlerinde kullanılana benzer Geç Eski Babil stilinden uyarladığı konusunda bir fikir birliği bulunmaktadır.[878] Yazı, her ne kadar Anadolu'ya Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarlar tarafından getirilmişse de bu yazı yerel yöneticiler, tüccarlar ve *kārum*larda yaşayan Asurlu elit aileler tarafından sınırlı bir kullanım görmüştür. Söz konusu bu Eski Babil stili ise Hitit kralı I. Hattušili'nin M.Ö. 17. yüzyılın sonlarında gerçekleştirdiği Kuzey Suriye seferleri sırasında Anadolu'ya getirdiği kâtiplerden öğrenilmiştir.[879] Çivi yazısının uyarlanmasıyla Anadolu'da çivi yazısı okullarının organize edilip edilmediği ise açık değildir. I. Hattušili ve halefi I. Muršili'nin saltanatları döneminde sabit bir yazı tipi bulunmamakla beraber M.Ö. 15. yüzyılda Orta Hititçe olarak isimlendirilen çivi yazısında okullaşmanın başladığı görülmektedir. Bu eğitim Klasik Eski Babil eğitim materyallerinin Orta Hititçe ile çalışılması anlamına gelmektedir. Çalışması yapılan materyaller ise sözlük listeleri, Akad kralı Sargon ve Naram-Sîn'e ait efsanelerdir.[880] Yukarıda bahsini ettiğimiz metin kolofonlarındaki kâtip imzaları bu dönemde metinlere eklenmeye başlanmıştır. Bu durumun ilk örneği ise M.Ö. 15. yüzyılın ortasında yaşamış olan kâtip I. Ḫanikkuili'nin Naram-Sîn Efsanesi'nin Akadca yazılmış kopyasına adını kaydetmesidir.[881] M.Ö. 14. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise bütün bu durum, I. Šuppiluliuma'nın Kuzey Suriye'de bulunan Hurri kökenli Mitannileri yıkmasıyla değişmiştir. Bu yıkımın ardından Mitanni'den kaçanların ve getirilen savaş esirlerinin etkisiyle Hititli kâtipler yazıda Yeni Hititçe/ Geç Hititçe adı verilen yeni bir dönemi başlatmışlardır.[882]

---

[877] Cem Karasu, "Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar" *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, Ankara 1997, s. 227-228; Torri, "The Scribal School", s. 386.

[878] Shai,Gordin "The Sociohistorical Setting of Hittite Schools of Writing as reflected in Scribal Habits", *Visualizing Knowledge and Creating Meaning in Ancient Writing Systems* (BBVO 23), PeWeVerlag 2014, s. 61-62.

[879] Turgut Yiğit, "Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 37, 2005, s. 84.

[880] Gordin, "The Sociohistorical Setting", s. 62.

[881] Gordin, "The Sociohistorical Setting", s. 63.

[882] Gordin, "The Sociohistorical Setting", s. 68; Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 98.

Kâtip eğitimi ve bu eğitim için kullanılan müfredat veya program hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.[883] Hitit İmparatorluğu'nda okul eğitimi ve okul müfredatı demek Sumer ve Akadca öğrenmek ve Mezopotamya kökenli metinleri okumak anlamlarına gelmektedir.[884] Başkentte bulunan iki dilli hece işaretleri ve sözcük listeleri kâtiplerin hem Sumerce hem Akadca öğrenmek zorunda olduklarını göstermektedir.[885] Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan Hititçeyi konuşan insanlar için sınırlı imkânlarla bambaşka bir dilin çivi yazı işaretlerini ve dilini öğrenmek tahmin edileceği üzere çok meşakkatli ve uzun bir süreç olmalıdır. Bu sebepledir ki kâtiplik eğitimine erken yaşlarda başlandığı düşünülmektedir.[886] Çivi yazısının yapısından dolayı ezber ve bol tekrar gerektirmesi sıkı bir eğitim programının varlığına işaret etmektedir. Eğitim, basit hece ve kelime işaretlerinin defalarca kopya edilerek ezberlenmesi ile başlamaktadır. Bu aşamada öğrenci sonsuz kelime listeleri hazırlayarak gramer çalışmaktadır. Bunun akabinde karmaşık işaretlere geçilmektedir. Kâtip eğitiminin bu safhası öğrencilerin okul egzersiz tabletleri vasıtasıyla anlaşılabilmektedir; çünkü bu tabletler diğerlerinden farklı ve deneyimsiz bir el yazısına sahiptir, aynı zamanda çivi yazısı işaretleri de kabadır. Öğrenciler, birçok hata yaptıklarından bazı kelimeleri silmişlerdir. Çizgiler düz değildir. Bu okul egzersiz tabletlerinin tekrar tekrar kullanıldığı ve genellikle yok edildiği düşünülmektedir.[887]

Bu temel eğitim aşamasını başarıyla geçen kâtip adayı, eğitiminin devam eden safhalarında sözlüksel metinleri, edebî eserleri ve özel kutsal el kitapları kopyalayarak uzmanlaşmaya çalışmaktadır.[888] Bu aşamada kâtip adaylarının el yazıları detaylanmaktadır; bu aşamadaki bir öğrencinin yazdığı tableti eğitimini tamamlamış bir kâtibi yazdığı metinden

---

[883] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 320.

[884] Fincke C. Jeanette, "The School Curricula From Hattuša", *Theory And Practice Of Knowledge Transfer: Studies In School Education In The Ancient Near East And Beyond*, Leiden 2012, s. 85.

[885] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 97; Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 76.

[886] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 75.

[887] Fincke, "Curricula From Hattuša", s. 87.

[888] Beckman, *Hittite Birth Rituals*, s. 97; Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 320; Diğer taraftan Van Den Hout, Hitit metinleride çok sayıda Sumer ve Akadca logogram bulunmasından ötürü kâtiplerin her iki dili de bilmesi gerektiğini fakat ortalama bir kâtibin MÖ.13.yüzyıl kâtiplerinin basit Akadcaya bile hâkim olmadıkları ileri sürmektedir. Ona göre, çoğu Sumer ve Akad kompozisyonları, Hitit sarayındaki küçük bir kâtip grubu tarafından yazılmaktadır. Bu sebeple, sıradan kâtiplerin temel ve basit işaretleri öğrenerek zamanla cümlelere geçtiklerini fakat sözlük malzemesinin daha zor ve ileri müfredat gerektirdiğini ifade etmektedir. Buna bağlı olarak, sözlük malzemesinin temel yazıcılık eğitiminin bir parçası olmadığını da eklemektedir. (Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 159)

ayırmak zordur, ayırt edebilmenin tek yolu ise metin kolofonuna bakarak bilgi sahibi olmaktır.[889] Hattuša'da söz konusu bu ikinci aşama okul metinlerinin külliyatı 477 metin ve 388 tablet parçasından oluşmaktadır.

	Metin Sayısı	**Kırık Tablet Sayısı**
Eski Babil okul müfredatından bilinen metinler	14	19
Dini metinler	59	78
Tıbbi metinler	56	93
Listeler	5	5.5
Kehanet metinleri	137	160.5
Sınıflandırılamayan parçalar	117	121
Toplam	388	477

Tablo 3. Hattuša'da İkinci Aşama Okul Metinlerinin Külliyatı (Fincke, "Curricula From Hattuša", s. 88 Figür 2'den uyarlanmıştır)

Tablo 3'ten de anlaşıldığı üzere Hitit kâtip eğitiminde kullanılan materyaller arasında atasözleri, okul metinleri, mektuplar, tarihi metinler, mitler ve destanlar gibi Eski Babil okul müfredatında da bilinen kompozisyonlar yer almaktadır. Okul müfredatında kullanılan dinî metinleri ilahiler, dualar ve ritüellerin yanında Sumer ve Akadca iki dilli ritüel metinleri oluşturmaktadır. Tıbbı metinler, Hititlerin tıp anlayışı doğrultusunda büyülerle bağlantılı olan metinlerdir, söz konusu bu metinler Babil okul müfredatında bulunamamıştır. Müfredat içerisinde kullanılan listeler ise konuları bakımından çeşitlilik göstermektedir. Mevcut listeler arasında şifalı bitki tohum listeleri, çeşitli şehirlerin asker listeleri, *ḫapiru* insan listeleri ve hediye listeleridir.[890]

[889] Fincke, "Curricula From Hattuša", s. 88.

[890] Fincke, "Curricula From Hattuša", s. 88-89.

Eğitimlerini tamamlayan yeni mezun kâtiplere başkent arşivinde depolanması ya da birçok bölgeye dağıtılması için yüzlerce tableti tekrar tekrar kopyalattırmak gibi sıradan mekanik işler verilmektedir. Başkent Devlet Arşivi dışında dağıtım yapılacak yerler arasında akropoldeki A, D, E ve K binaları, bazı evler ve tapınaklardaki tablet depoları yer almaktadır.[891]

Çivi yazılı metin kolofonlarından anlaşıldığı kadarıyla Hititler zamanında Anadolu'da farklı dönemlerde farklı kâtip ekolleri bulunmaktadır. Bu ekollerin kurucuları, kâtiplik görevlerinin yanı sıra bürokratik işlerde de görev almakta ve başkâtip olmaları vesilesi ile kendi öğrencilerini yetiştirmekte ve çok sayıda kâtibin denetçiliğini de yürütmektedirler. III. Hattušili ve IV. Tudhaliya'nın saltanatının erken dönemlerinde başkent Hattuša'da bulunan kâtip ekollerinin başında Walwaziti ve Anuwanza bulunmaktadır. Walwaziti, II. Muršili ve II. Muwatalli'nin saltanatının erken dönemlerinde başkâtiplik yapmış olan Mittannamuwa'nın beş oğlundan biridir.[892] Dönemin diğer başkâtibi olan Anuwanza ^{LÚ}*SAG* şef olmasının yanı sıra Nerik'in efendisidir.[893] Anuwanza'nın en azından 15 kâtibin denetçiliğini yaptığı düşünülmektedir,[894] bu ekol genelde dinî metinler üzerine çalışmakta ve bunların kopyalanması ile ilgilenmektedir. Anuwanza'nın görev süresi boyunca Yamaç Evi'nde bulunan KBo VLV 37/ CTH 626 numaralı *Nuntarriyašḫa Bayramı* parçası ve Büyük Tapınak'ta ele geçirilen 807/z ve Bo 69/774[895] dışında kaydettiği bir belge ele geçirilememiştir. Bu sebeple, bizzat kendisinin belge kaydetmekten ziyade kâtiplere denetçilik yaptığı ve öğrencileri yetiştirdiği düşünülmektedir.[896] Anuwanza'nın ardından kendi oğlu Tummani de kâtiplik yapmış, kendisinin yetiştirdiği Ziti ve Angulli gibi kişiler de başka kâtiplerin denetçileri olmuşlardır.[897]

IV. Tudhaliya'nın saltanatının geç dönemlerine gelindiğinde ise başkentteki kâtip ekollerinin el değiştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu döneme tarihlenen tablet kolofonlarında başkâtip ve denetçi olarak Halwaziti/ Ḫalu̯aziti'nin ve Mahhu(z)zi'nin adı geçmektedir. IV. Tudhaliya ile Tarḫuntaša kralı Kurunta arasında yapılan ve Bronz Tablet olarak bilinen Bo 86

[891] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 80-81.

[892] Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 250.

[893] KUB XXXVI 83 a.y. 11-13 ve KUB X 89 a.y. IV x+1-4 (Karasu, "Arşiv-Kitaplık Sistemleri", s. 224-225; Gordin, "Scriptoria in Late Empire", s.164; Torri 2010, s. 388.)

[894] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 309.

[895] Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 777.

[896] Torri, "The Scribal School", s. 388.

[897] Gordin, "Scriptoria in Late Empire", s. 164; Kâtip ekolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shai Gordin, *Hittite Scribal Circler Scholarly Tradition and Writing Habits*, Wiesbaden, Harrossowitz 2015.

299 a.y. IV 43/CTH 106 antlaşma metninin kolofonunda metnin kâtip Halwaziti tarafından kaydedildiği belirtilmektedir. Metinde yer alan "*Ukkiḫalı Lupakki'nin oğlu, kâtip Ḫalu̯aziti yazmıştır*"[898] ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla Ukkiḫalı olan Halwaziti'nin babası Lupakki'dir. Halwaziti, kariyerinin ilerleyen dönemlerinde Pihami ve […-Šarru]ma başta olmak üzere farklı öğrenciler yetiştirmiş ve diğer kâtiplere denetçilik yapmıştır.[899] Halwaziti'nin başkâtip olarak diğer kâtiplere denetçilik yaptığını KUB XIII 7/ CTH 258 1-7 numaralı metin kanıtlamaktadır. Bu tablet kolofondaki imzasında kâtip Duda, tablet metnin eski kopyasının ne kadar eski ve yıpranmış olduğundan ve kendisinin tableti denetçileri Mahhu(z)zi ve Halwaziti önünde yeniden yazmak zorunda olduğundan bahsetmektedir.[900] Tabletin ilgili satırlarında kaydedilmiş olan "*Büyük kral (IV.) Tudhaliya'nın Yeminine/yönergesine ait ikinci tablet bitmiştir. Bu tablet kırılmıştı/tahrip olmuştu. Ben (kâtip) Duda onu Mahhu(z)zi ve Halwaziti'nin önünde yeniden yaptım/yeniledim/ yazdım*"[901] ifadeleri Mahhu(z)zi ve Halwaziti'nin diğer kâtiplere denetçilik yaptığını göstermekle beraber Mahhu(z)zi'nin ilk sırada yazılmış olması sebebiyle Halwaziti'den rütbece daha yüksek olduğu düşünülmektedir.[902]

Dönemin bir diğer başkâtibi ve buna bağlı olarak denetçisi Mahhu(z)zi, kâtiplik eğitimi almış bir kraliyet ailesi üyesidir. Yamaç Evi'nde görev yaptığı düşünülen Mahhu(z)zi'nin aynı zamanda devlet bürokrasisinde önemli görevlerde yer aldığı Ulmi-Tešub Antlaşması tanıkları arasında adının geçmesinden anlaşılmaktadır. Bunların dışında Mahhu(z)zi, Nişantepe'de bulunan çoklu mühür baskılarında hem başkâtip hem de *GAL* $^{LÚ.MEŠ}$*MUBARRÎ* "davaların efendisi" unvanını taşımaktadır.[903] Geç İmparatorluk Döneminde başkentte aynı dönemde faaliyet gösteren bu kâtip ekollerinin birbirinden tamamen bağımsız çalıştığı, farklı türde metinleri kopyaladıkları ve hatta aralarında bilimsel ve sosyal anlamda bir gerilim olduğu düşünülmektedir.[904] Mahhu(z)zi denetimi altında çalışan DINGIR.GE$_6$-zidi[905],Angulli,

[898] Aslantürk, "Ukkiḫa Şehri ve Kâtipler", s. 40-41; Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", s. 329.

[899] Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", aynı yer.

[900] Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", s. 320.

[901] Karasu, "Arşiv-Kitaplık Sistemleri", s. 220.

[902] Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", s. 321.

[903] Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", aynı yer.

[904] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 319; Torri, "Hereditary Transmission", s. 580.

[905] Van Den Hout, *A History Of Hittite Literacy*, s. 293.

Šakkapi,[906] Palla, Ḫanikkuili, Anatšar, Nananza[907] ve daha birçok kâtip daha sonra denetçi olmuş ve farklı kâtip bürolarında çalışmışlardır.[908]

Eğitim sistemi ve özelinde kâtip eğitim sistemi ile müfredatı hakkında ayrıntılı bilgi veya belirlenmiş bir müfredat bulunmadığından bahsedilmişti. Mevcut veriler, öğrenci ve kıdemsiz kâtip/ asistan kâtipler tarafından kayda geçirilmiş olan tablet kolofonlarından elde edilmektedir. Benzer şekilde kâtiplerin nerelerde, hani kurumlarda eğitim aldıkları, hangi kâtibin hangi okuldan mezun olarak mesleğe başladığı gibi konular kesinliği olmayan konular olup bu konuda yine tablet kolofonları ve belgelerin buluntu yerleri ipucu vermektedir. Kâtipler, eğitim süreçleri boyunca farklı içeriklere sahip tabletleri pratik amaçlarla tekrar tekrar kopyalamış ve bu kopyalar, sarayın idari merkezleri arasında yer alan *É* $^{(LÚ.MEŠ)}$*DUB.SAR* yazman/kâtip evi ve *É DUB.BA.A* tablet evi/arşivde saklanmıştır.[909] Çivi yazılı bu tabletlerin saklandıkları bu kurumlar, bilimsel ve edebî çalışmalar için tahsis edilmiş olup aynı zamanda kâtiplerin eğitim aldıkları, eğitildikleri yerler olarak değerlendirilmektedir.[910] İlaveten, söz konusu belgelerin M.Ö. 13. yüzyılda başkentte ve M.Ö. 14. yüzyılda Maşat Höyük ve Šapinuwa'da bulunmuş olması sebebiyle Hitit İmparatorluğu'nda birden fazla kâtip okulu olduğu düşünülmektedir. [911]

Bu dönemde okul metinleri olarak değerlendirilebilecek metinlerin çoğu I Numaralı Tapınak, Yamaç Evi ve Büyükkale'deki A, D, E ve K gibi yapıları içeren Hattuša Aşağı Şehir'den gelmektedir.[912] Kâtip isimlerinin, faaliyetlerinin ve buralarda saklanan el yazması metinlerin analizi Aşağı Şehir binaları arasında yoğun bir metin ve insan trafiği olduğunu göstermektedir. Bu durum, Aşağı Şehrin kâtip okulları açısından değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.[913]

[906] Gordin, "Scriptoria in Late Empire", s. 164-165.

[907] Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 776-779.

[908] Torri, "Hereditary Transmission", s. 583.

[909] Meltem Doğan Alparslan, " Kâtipler ve Arşivler", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 376; Doğan Alparslan, "Drei Schreiber, Zwei Könige", s. 247.

[910] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 81.

[911] Torri, "The Scribal School", s. 383; Weeden, "Hittite Scribal Schools", s. 131.

[912] Bryce, *Yaşam ve Toplum*, s. 81; Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 177; Gordin, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi", s. 319

[913] Torri, "The Scribal School", s. 383.

Hattuša Aşağı Şehir I Numaralı Tapınağın güneydoğusunda bir iç avlunun etrafına inşa edilmiş 16 büyük çok odalı kompleks 1967–1968 kazılarında J/18 ve J/19 karelerinde ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı Hitit İmparatorluk Dönemi'nin 2. ve 3. tabakalarına tarihlendirilmekle beraber Bittel tarafından *É GIŠ.KIN.TI* yani Zanaatkarlar/İşçiler Evi-Atölye olarak tanımlanmıştır. Söz konusu bu yapıda tapınak personeli görev yapmakta hatta yaşamını sürdürmektedir.[914] Daha evvel bahsini ettiğimiz KBo XIX 28 ö.y. 1-7/ CTH 237[915] numaralı metinde sıralanan 205 *É GIŠ.KIN.TI* personeli arasında kil ve tahta tablet kâtipleri sayılmaktadır. Bu yapıda ele geçirilen metin kolofonlarında bazı kâtipler kendilerini *EN GIŠ.KIN.TI (X)* "X'in öğrencisi/çırağı" şeklinde kaydetmişlerdir. Zanaatkâr/ usta anlamına gelen *EN GIŠ.KIN.TI* bu bakımdan kâtiplerin eğitiminde görevli bir memur olmalıdır. Meramuwa ve Zuwa başkentte *EN GIŠ.KIN.TI* unvanına sahip iki görevli olup, görevleri siyasi metinlerin, uluslararası antlaşmaların ve fermanların hazırlanması ve aynı zamanda usta-çırak çerçevesi içerisinde kâtip yetiştirmektedir.[916]

I Numaralı Tapınağın güneydoğusunda 1907 yılında Hugo Winckler başkanlığında başlayan kazılarda 5. arkeoloji katında Yamaç Evi bulunmuştur. 1911 ve 1912 yıllarında devam eden kazılarda 3, 4 ve 5 numaralı odalarda birçok çivi yazılı metin bulunmuştur. 1936 yılında Kurt Bittel başkanlığındaki kazı sezonunda ise burada yeni tabletler ve tablet parçaları çıkarılmıştr.[917] Burada ele geçirilen metin kolofonların incelenmesi neticesinde bu binanın bir kâtip okulu olarak hizmet ettiği anlaşılmıştır. Ele geçirilen metinlerden KBo XLV 69/ CTH 647 a.y. X+3-6 numaralı metinde[918] Pihami isimli şahıs *GAB.ZU.ZU* olarak kaydedilmiştir, benzer şekilde KBo XII 41/CTH 122 a.y. x+1- 4 numaralı metinde[919] Meramuwa *EN.GIŠ.KIN.TI* öğretmen/usta olarak kaydedilmiştir fakat öğrencisinin adı belirlenememiştir.

KBo XIII 240 /CTH 470 a.y. x+1 numaralı metin[920] Kuruntapiya isimli kâtibin Yamaç Evi'nin en eski kâtibi olduğunu ortaya koymaktadır. Kâtip Angulli'nin babası Palla ise Anuwanza'nın denetiminde Yamaç Evi'nde çalıştığını ise KBo XIII 27 + VBoT 12 (CTH 560)

---

914 Gordin, "Scriptoria in Late Empire", s. 159; Torri, "The Scribal School", s. 383.

915 Bkz. s. 189-190.

916 Torri, "The Scribal School", s. 387; Örneğin Meramuwa, II. Šuppiluliuma ile Kargamış kralı Talmi Tešup arasında imzalanan antlaşmanın bir kopyasını hazırlamıştır. (Torri, "The Scribal School", s. 392.)

917 Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 771.

918 Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 773; Torri, "The Scribal School", s. 386.

919 Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 774; Torri, "The Scribal School", s. 386.

920 Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 775.

a.y. 12-14 numaralı metin kanıtlamaktadır.[921] KBo XLV 37/ CTH 626 a.y. 1-3 numaralı metin[922] yine Yamaç Evi'nde bulunmuş olup Anuwanza,[923] diğer kâtiplerin denetçisi olarak kaydedilmiştir. II. Šuppiluliuma döneminde kâtiplerin çeşitli görevleri yerine getirdiği ve farklı öğretmenler denetiminde çivi yazısı öğrendiği bir merkez kâtip okulu olarak hizmet verdiği anlaşılan Yamaç Evi, metinlerin I Numaralı Tapınağa taşınmadan önce kopyalanıp düzenlendiği yer konumundadır. Yamaç Evi'nde ele geçirilen siyasi metin sayısının azlığı, bu belgelerin daimi olarak burada kalmadığını sadece kopyalanma süreleri boyunca Yamaç Evi'nde bulunduğunu ardından arşive kaldırıldığı fikrini akla getirmektedir.[924] İlaveten II. Šuppiluliuma ve ardılı III. Arnuwanda döneminde Yamaç Evi'nde üretilen metinlerin denetçiler tarafından denetlendikten sonra yeni kâtip adayları için eğitim materyali olarak kullanıldığı da düşünülmektedir.[925]

Büyükkale'de A Binası, çok sayıda eski metin kopyası, festival, ritüel ve kehanet serileri gibi önemli metinleri ve Sumer ve Akad literatürüne ait metinleri ihtiva etmesinden dolayı bir kütüphane niteliğindedir. Büyükkale A Binası'nda bulunan çok sayıdaki uzun koridor (7-10 numaraları odalar), bu yapının hem devam eden çalışmaların yürütüldüğü bir kütüphane hem de yeni kâtiplerin eğitilmesi için kullanılan bir okul olduğunu göstermektedir. Dahası bu binanın Walwaziti kâtip okulu tarafından kullanıldığı da düşünülmektedir.[926] Ayrıca Yamaç Evi'nde bulunan Anuwanza ekolü tarafından kaydedilen *AN.TAḪ.ŠUM*^{SAR} bayram ritüeli metninin Walwaziti'nin kontrol etmesi amacıyla buraya gelmiş olması farklı kâtip ekolleri arasında ortak çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.[927]

Başkent Hattuša dışında diğer Hitit yerleşimlerinde ele geçirilen tabletlerden buralarda da kâtip okulları veya bu amaçla kullanılan kâtiplerin şahsi evleri olduğu anlaşılmaktadır. Maşathöyük'te bulunan kâtiplerin diğerlerinden farklı olarak kullandıkları logografik terminoloji ve stylus ile ABoT 65 numaralı mektupta direk olarak *É DUB.BA.A* tablet evi'nden

[921] Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 776; Torri, "The Scribal School", s. 386.

[922] Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 777.

[923] Öte yandan Gordin, Anuwanza 'nın sadece Yamaç Evi ile sınırlandırılmaması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre Anuwanza, Aşağı Şehir ve Büyükkale'ye yayılmış iki veya daha fazla Kâtip okulunda çalışmaları denetlenmiş olmalıdır. (Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 194)

[924] Torri, "The Scribes of the House on the Slope", s. 781.

[925] Gordin, "Scriptoria in Late Empire", s. 170.

[926] Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 189.

[927] Gordin, "The Tablet and its Scribe", s. 195.

bahsediliyor oluşu Maşathöyük'te kâtip eğitimi için kullanılan yapıların olduğunu düşündürmektedir.[928] ABoT 65 numaralı mektuba göre başkâtip Ḫattušili, Maşathöyük'te hastalanmış ve tedavi amacıyla başkente dönmüştür. Başkâtip Ḫattušili'nin Maşathöyük'te ikâmet ediyor oluşu burada yeri belirlenememiş bir kâtip okulu olabileceğini düşündürmektedir. Tarhuntissa'dan Palla'ya gönderilen mektubun ABoT 65 ö.y. 1 6-10 numaralı ilgili satırları şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*Ḫattušili ve Arma-ziti'ye yazdığın selam mektubuna gelince (sana söylemeliyim) burada değiller. Ḫattušili biraz hastalandı ve Ḫattuša'ya gitti (tıbbi tedavi için). Ve Arma-ziti'nin evine gitmesine izin verdiler*"[929]

Mektubun devam eden satırlarında ise *É DUB.BA.A* tablet evinden bahsedilmektedir. Bunun dışında mektupta yer alan "babanız" ifadesi ile tablet evinin başkâtibinin kastedildiği düşünülmektedir.[930] ABoT 65 a.y. 8-18 numaralı metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

> "*Ve tablet odasında Atiunna ile doğrudan şöyle konuştum: "Babanız arkamda, beni yalnız bırakmayacak! Başkaları için bir şey yok mu? Kalacak mıyız? Hiçbir yerde? … Benden sonra devam edecek! O, beni yalnız bırakmaz…. Ḫattušili olsaydı…ben yapardım…*"[931]

Weeden,[932] Maşathöyük ile Šapinuwa arasında çok sayıda mektubun gidip geldiğini ifade etmektedir. Ortaköy'de görev yaptığı bilinen Piyama-Tarhu ve Sarpa isimli kâtipler bu mektupları gönderenler arasında yer almaktadır. Ayrıca burada ismi belirlenememiş bir başkâtibin farklı yerlere mektup gönderdiğini ve mektup aldığını da eklemektedir. Ona göre[933], Ortaköy'de de bir kâtip okulu olmalı veya kâtiplerin evleri hem ev hem okul olarak kullanılmış olmalıdır. Söz konusu bu mektuplar dışında KBo XXI 43 a.y. IV 1-7 numaralı metinde[934] yer alan "*[itkalzi ây]in[inin] dördü[ncü] tableti: Majestemin ağzınd[an] Zitḫara kentinde, [hasat mevsimi]nd[e] icra ettik. Bitmed[i.] Yirmi ikinci tableti Sa[pinuu̯a kentinden getirdiler,] sonra*

[928] Weeden, "Hittite Scribal Schools", s. 120.

[929] Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, s. 243.

[930] Weeden, "Hittite Scribal Schools", s. 123.

[931] Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, s. 244.

[932] Weeden, "Hittite Scribal Schools", s. 122.

[933] Weeden, "Hittite Scribal Schools", s. 131.

[934] Karasu, "Arşiv-Kitaplık Sistemleri", s. 230.

bu tabletle[rin] örneklerini [onlardan] çıkardı [k.]" ifadeleri Šapinuwa'da bir tablet arşivi ve dolayısıyla bir kâtip okulu olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Son olarak çivi yazılı metinlerden Ukkiya şehrinin kâtip eğitiminde önemli bir konuma sahip olduğu ve imparatorluğa kâtip temin ettiği anlaşılmaktadır. KUB VII 20 IV 7-7/ CTH 475 numaralı Kizzuwatna Kralı Pilliya'nın ritüel metin kolofonunda Ukkiyalı kâtip *Lili-u̯alu̯a*'nın; KBo XII 95 a.y. 2-3/ CTH 825 numaralı metnin kolofonunda Ukkiyalı kâtip *Piḫa-muu̯a*'nın ve son olarak Bo 86/299 a.y. IV 43/ CTH 106 numaralı Bronz Tablet'in kolofonunda ise Ukkiyalı kâtip *Lupakki*'nin isimleri geçmektedir.

7. HİTİT COĞRAFYASINDA TESPİT EDİLEBİLMİŞ ÇOCUK MEZARLARI

Hitit toplumunda çocuk hakkında bilgi edinilebilen yegâne arkeolojik kaynak çocuk mezarlarıdır. Mezarlarda bulunan kemik veya kül kalıntıları, çocukların vücut bütünlükleri bozulmadan yani ceset şeklinde veya yakılarak, yaşlarına uygun olarak farklı pozisyonlarda, tek başına veyahut da annesi veya yakınlık derecesi tespit edilememiş başka bir şahısla defnedildikleri gibi bilgileri sunmaktadır.[935] Hitit coğrafyasında mezar tespit edilebilmiş yerleşim yerleri Maşat Höyük, Alacahöyük, Boğazköy, Alişar ve Acemhöyük'tür. Maşat Höyük'te dibi delik olan çift küp mezarda bir çocuk cesedi bulunmuştur, çocuğun mezara vücut bütünlüğü bozulmadan yani ceset halinde konulduğu anlaşılmaktadır.[936] Alacahöyük'te yerleşim yerinin içinde tespit edilebilmiş mezarlar içerisinde çocuklara ait küp mezarlar bulunmaktadır. Söz konusu bu küp mezarların hangi yapı katına ait olduğu tespit edilememiştir.[937]

Boğazköy'de ise mezarlık alan olarak Yazılıkaya ile kent surlarının kuzeyinde bulunan Osmankayası ve Bağlarbaşı'ndaki kayalık alanların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu mezarlar, basit toprak mezarlar, üzeri seramik parçalı mezarlar ve urne mezarlar olmak üzere üç

[935] Andreas Schachner, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2008", *Archäologischer Anzeiger*, 1, 2009, s. 56; Andreas Schachner, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2009", *Archäologischer Anzeiger*, 1, 2010, s. 196.

[936] İ. Metin Akyurt, *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 51.

[937] Akyurt, *Ölü Gömme Adetleri*, s. 52.

çeşittir.[938] Kremasyon küllerini içeren urneler, genellikle bir kaya kütlesinin altında açılan küçük çukurların içine dik olarak yerleştirilerek etrafından taşlarla desteklenmiştir. Urneler, ağız kısımları başka bir çömlek ile çok sıkı bir şekilde kapatılmış vaziyette bulunmuşlardır. Küplerin saklanması için ince boyunlu ve kulpları simetrik biçimli kaplar tercih edilmişse de kâse biçimli ağzı daha yayvan kapların kullanımı da söz konusudur.[939]

Osmankayası ve Bağlarbaşı'nda toplam 71 adet kremasyon ve 22 adet toprak mezar tespit edilebilmiştir**.**[940] Osmankayası nekropolünde ele geçirilen urnelerde genelde bir bireye ait kalıntılar bulunmaktadır. Bununla birlikte geç evreye ait 5 urnede birer yetişkin ve 2-6 yaş arasında oldukları tahmin edilen çocuk kalıntılarına rastlanılmıştır.[941] 2 bireyin yakılarak küllerinin aynı kaba konmuş olması bunların yakın akraba olduğunu ve hastalık gibi bir nedenden ötürü aynı zamanda ölmüş olabilecekleri şeklinde yorumlanmaktadır.[942]

Başkentte yerleşim yerinde tespit edilebilmiş mezarlar ise evlerin oda veya avlu tabanlarında yer almaktadır. Büyükkale Va yapı katında bulunan bir evin 3 numaralı odasının duvar temeli altında 4 yaşındaki bir çocuğun iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Büyükkale'de IVa evresine ait iki mezardan birinde 8-11 yaşlarında olduğu tahmin edilen bir kız çocuğu evin köşesinde kaya taban içine oyulan çukura *hocker*/cenin pozisyonunda gömülmüştür. Bunun dışında başka bir evde ocağın yanındaki mezarda fazlasıyla tahribata uğramış bir bebek iskeleti tespit edilmiştir. Büyükkale'de IVd yapı katındaki bir evin avlusunda bulunan ocağın kuzeydoğusundaki mezarda başka bir çocuk iskeleti bulunmuştur. Büyükkale'nin kuzeybatı yamacında yer alan başka bir evin odasındaki mezarda 3 yaşındaki bir kız çocuğu gömülüdür. Aşağı Şehir 4. yapı katında bulunan 3 mezardan birinde 8 yaşındaki bir çocuk *hocker* pozisyonunda gömülü iken diğer mezar 12 yaşındaki bir çocuğa aittir. Büyükkale IVc evresine

[938] Schachner, *Hattuša,* s. 234; Akyurt, *Ölü Gömme Adetleri*, s. 52.

[939] Andreas Schachner, "Boğazköy-Hattuşa 2008 Yılı Çalışmaları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 1. Cilt, 25-29 Mayıs 2009 Denizli, s. 302; Schachner, *Hattuša,* s. 235.

[940] Schachner, *Hattuša*, s. 234. Öte yandan Anton M Axelsson Osmankayası'nda kremasyon ve basit toprak mezar sayısının 91 olduğunu ifade etmektedir. Bu buluntulardan 52'si iyi korunmuş durumdaki urne vazolarıdır, 17'si ise kırık durumdadır. Geriye kalanlar ise basit toprak mezarlardır. (Anton M Axelsson, **"**Hittite Mortuary Practices", *Kandidatuppsats 15 Global Arkeologi*, VT 2017, s. 6.)

[941] 3, 4, 6, 7 ve 16 numaralı urneler. 26 numaralı urnede bir hayvan (köpek olma ihtimali yüksek) kalıntılarıyla beraber bir çocuğa ait olduğu düşünülen kalıntılar mevcuttur. (Axelsson, **"**Hittite Mortuary Practices", s. 8)

[942] Schachner, *Hattuša,* s. 235.

ait başka bir mezarda ise kısmen korunmuş kadın ve yeni doğmuş bir bebeğe ait kemikler bulunmuştur.[943]

Alişar Höyük'te tespit edilebilmiş 47 mezar arasında 2 bebek ve 17 çocuk gömüsü bulunmakla beraber bunları hepsi cenin pozisyonunda gömülmüştür.[944] Acemhöyük'te gün yüzüne çıkarılan 5 basit toprak mezardan ilkinde yan yana 2 bebek, diğerinde 3-4 yaşlarında bir çocuk, üçüncü mezarda yeni doğmuş bir bebek ve sonuncusunda ise yine bebek iskeleti saptanmıştır.[945] Çocuklara ait olduğu tespit edilebilmiş bu mezar kalıntıları neticesinde Schachner,[946] Hitit İmparatorluğu'nda küçük çocukların ve bebeklerin yakılarak urnelerde, yaşça daha büyük olan çocukların ise çömleksiz ve *hocker* pozisyonda, başlar güneye yüzler doğuya bakar vaziyette defnedildiğini ifade etmektedir.

[943] Akyurt, *Ölü Gömme Adetleri*, s. 54.

[944] Akyurt, *Ölü Gömme Adetleri*, s. 60.

[945] Akyurt, *Ölü Gömme Adetleri*, s. 68-69.

[946] Andreas Schachner, "Boğazköy-Hattuşa 2008 Yılı Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 4. Cilt 24 - 28 Mayıs 2010 İstanbul, s. 223.

SONUÇ

Bu çalışmada, Boğazköy Devlet Arşivi'nde bulunan çivi yazılı metinler temel alınarak, Hitit kültür tarihi üzerine yazılmış kitap ve makalelerin konumuzla ilgili kısımları irdelenmiş ve konu bütünlüğü çerçevesinde bir araya getirilmiştir. Anadolu'da M.Ö. ± 1650- 1200 yıllarını kapsayan Hititler döneminde kazı merkezlerinde ele geçen arkeolojik malzemelerden de konumuz çerçevesinde istifade edilmiştir. 200 maddeden oluşan Hitit kanunları, bazı çivi yazılı metinler ve arkeolojik eserler, Hitit toplumunda aile birliği hakkında bilgi veren temel kaynaklardır. Çalışmamızın ilgili yerlerinde Hititçe çivi yazılı belgeler arasında ağırlıklı olarak kanun maddeleri, ritüel ve kehanet metinleri, mitler ve masallar ile çeşitli mektuplar kullanılmış ve mezkûr eserlerden alıntılar yapılmıştır.

Çalışmamızın başında cevaplandırmayı umduğumuz soruları sıralamıştır. Bunlardan ilki "Hitit kanunlarını bir kanun kitabı olarak değerlendirmek mümkün müdür?" sorusu idi. İlgili kısımda değerlendirdiğimiz üzere çeşitli araştırmaların ortaya koyduğu görüşler neticesinde Hitit kanunlarının genel bir kanun kitabı görüntüsü sergilemediğini söylemek mümkündür. Kanun maddelerinde işlenen konular, kısıtlı olmakla beraber toplumun genelinde görülmeyip sadece istisnai durumlardır. Yasa maddeleri daha ziyade, kayda geçirilerek sonraki vakalarda kullanılan emsal karar niteliği gösterdiğinden Hitit toplumunun yaşam sorunlarına değinen bir içtihat görüntüsü vermektedir. "Hitit kanunlarının temelinde bir felsefeden söz edilebilir mi?" sorusuna ise Hititler döneminde Anadolu'da dinî temelli bir adalet anlayışı hâkim olmasına karşın kanun maddelerinin toplum nizamını düzenleyen sivil bir nitelik göstererek hukukî meseleleri dinden uzak bir bakış açısıyla ele aldığı cevabını vermek mümkündür.

Hitit kanunları ile alakalı ortaya koyduğumuz diğer bir soru "Kanun maddeleri arasında sınırları kesin olarak çizilebilen bir düzenden söz etmek mümkün müdür?" iken yapılan incelemeler ve ortaya koyduğumuz araştırmacı görüşleri neticesinde kanun maddelerinde benzer olayların peş peşe sıralanması ile belirli bir düzen kurulmaya çalışıldığını ifade etmek mümkündür. Hukuk biliminin tam anlamıyla gelişmediği eskiçağda toplum düzeninin sağlanmasına yönelik alınan kararların ceza hukuku, aile hukuku, idare hukuku gibi modern gruplamalara ayrılarak kayda geçirilmesini beklemek yanıltıcı bir beklenti olacaktır. Ayrıca bu kanun maddelerinin tek bir kral döneminde kayda geçirilmemiş olması sebebiyle sınırları net olarak çizilebilen bir düzenden bahsetmek güç görünmektedir. Peki, "Kanun maddelerinin kayda geçiriliş tarihi belirlenebilir mi?". Ele aldığımız görüşler neticesinde yasa maddelerinin

Erken Krallık Dönemi'nde derlendiğini, İmparatorluk Dönemi'nde ise kayda geçirilmiş olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Hititler döneminde Anadolu'da aile yapısını anlamak adına sorduğumuz ilk soru "Çivi yazılı metinler Hitit toplumunda aile yapısı hakkında bilgi vermekte midir?" Hitit İmparatorluğu'nda şahıslara ait özel bir arşiv bulunmadığından toplum ve aile yapısını doğrudan yansıtan metinler tespit edilememektedir. Öte yandan, mevcut çivi yazılı metinlerden ve kanun maddelerinden çıkarımlar yapmak mümkün görünmektedir. Bu çıkarımlar neticesinde Hitit ailesinin babaerkil olduğu, evliliklerin çeşitli aşamalardan geçerek gerçekleştiği, belirli gereklilikleri olduğu ve aile büyükleri tarafından ayarlandığı elde edilen verilerdir. Cevaplandırmayı umduğumuz bir diğer soru da "Hitit toplumu tek eşli midir?". Hitit toplumunda evlilikler, büyük bir oranda tekeşli olmakla beraber levirat geleneğinin varlığı çokeşlilik konusunda soru işaretlerine neden olmaktadır. İlgili yerlerde ele aldığımız Bryce ve B. Dinçol'un görüşlerine göre Hitit toplumunda *levirat* geleneğinin varlığı toplumun çokeşli olduğunun göstergesidir. Fakat *levirat* geleneğini ortaya koyan 193. maddenin varlığı Hitit toplumunda çok eşliliğin yaygın olduğunu söylemek için yetersiz görünmektedir. Bu madde dışında kanunda yer alan herhangi bir hüküm Hititlerde birden fazla eşin yasal olarak kabul edildiği evlilik türüne örnek vermemektedir. "Hitit toplumunda aile bireyleri kimlerdir?" sorusu cevap aradığımız bir diğer soru iken mevcut çivi yazılı belgeler ve kanun maddelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hitit çekirdek ailesi anne, baba ve çocuklardan meydana gelmekte iken geniş ailede aile büyükleri de bulunmaktadır.

Hititlerde evlilik kurumunu ele aldığımız ikinci bölümde cevaplandırmayı beklediğimiz ilk sorusu "Evlilikler hangi aşamalardan geçerek gerçekleştirilmektedir?". Öncelikle Hititlerde evliliklerin aile büyükleri tarafından ayarlandığı ve resmî prosedürün muhataplarını erkek tarafı ile kadının babasının veya abilerinin oluşturduğu anlaşılmıştır. Öte yandan kadınların gönüllerinin istediği erkekle kaçtıkları yasa maddelerinden tespit edilebilmektedir. Evliliklerin ilk basamağını erkeğin kız tarafına verdiği başlık parası ile başlayan sözlenme veya nişanlanma evresi oluşturmaktadır, bu aşamada taraflar ayrıca birbirlerine hediyeler göndermektedir. Nişanın bağlayıcı olmadığı, taraflardan birinin belirli yaptırımlara maruz bırakılarak nişandan vazgeçebilmesinden anlaşılmaktadır. Başlık parasının ödenmesinin ardından kadının çeyizini alarak kocasının evine gitmesi ile tamamlandığı anlaşılmış bulunmaktadır. Hitit halkına ait herhangi bir düğün töreninden bahsedilmemiş olması çeşitli arkeolojik eserlerden çıkarım yapılmasını zorunlu hale getirmektedir. Bitik Vazosu, İnandık Vazosu ve Hüseyindede Vazosu'nda tanrıların evlenmesi ve ilkbahar bayramı münasebetiyle düzenlenen son derece

şatafatlı ve zengin kutlamalar tasvir edilmiştir. Sanat eserlerinin toplumdan tamamen bağımsız olarak ortaya konması mümkün olmadığından söz konusu vazolar toplumun kültürel hayatı hakkında genel bir çerçeve çizmesi bakımından son derece önemlidir. Halk nezdinde düşünüldüğü zaman düğün törenlerinin bu eserlerde tasvir edildiği şeklinden çok daha küçük kutlamalar yapılmış olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Halktan birileri evlendiği zaman evlenecek çift hazırlandığını, konuklara ikramlarda bulunulduğunu ve müzik eşliğinde dans edilerek eğlenildiğini varsaymak mümkündür. Bunlara ek olarak toplumun farklı tabakaları arasında yapılan evliliklerin önünde yasal olarak bir engel olmadığı da anlaşılmış bulunmaktadır.

"Hitit toplumunda evlilikler 'kadının satın alınması' ilkesine mi dayanmaktadır?" sorusu önemlidir. Hititler döneminde Anadolu'da evliliklerin geçerli sayılabilmesi için başlık parasının/"*kušata*" ödenmiş olması gerektiği anlaşılmıştır, değinildiği üzere köle ve özgür vatandaşlar arasında yapılan evlilikler de dahi aranan evliliğin geçerliliği noktasında aranan tek şart, başlık parasının ödenmiş olmasıdır. Bryce, Gurney, Alp, Neufeld, Süel, Doğan ve Orhun, başlık parasını "eş parası" veya "eş hediyesi" olarak değerlendirilmiş ve cayma durumunda kız tarafının elinde kalacak olan bir teminat olarak yorumlamışlardır. Öte yandan Koschaker, Kınal ve Kılıç erkeğin başlık parası ödemekle kadın üzerindeki "baba hâkimiyetini" satın aldığını ifade etmektedir. Bu görüşler neticesinde evlilik sırasında kadın tarafına ödenen başlık parasının bir satın almaya işaret ettiğini belirtmek için yeterli veri bulunmadığı tespit edilmiştir.

Evlilik kurumu çerçevesinde cevap aradığımız diğer bir soru da "Boşanma ve akabinde ortaya çıkan veraset ve velayet konuların kanun maddeleri tarafından düzenlenmiş midir?" Hitit kanunları, boşanma gerekçeleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemekle beraber geçerli boşanma gerekçesi olarak "*anlaşamamak"* kaydedilmiştir. Kanun maddeleri ve çeşitli çivi yazılı metinlerde bunun dışında bir gerekçeye rastlanmamıştır. Ayrıca yasa maddeleri, daha ziyade boşanma sonucunda tarafların mağduriyetlerinin giderilmesi üzerine tavsiye niteliğinde karar görüntüsü vermektedir. Boşanmanın akabinde çocukların velayeti konusu yasa maddelerince düzenlenmiştir. Babaerkil bir aile yapısına sahip olan Hititlerde babanın üstünlük haklarının devri, mal ve miras paylaşımı gibi konular önemlidir. Evlenme sırasında kadın tarafından getirilen çeyizin el değiştirmesi, mal varlığının taraflar arasında paylaştırılması, kadının sadece bir çocuk alması varsa diğer çocukların babada kalmasa prensibi çerçevesinde çocukların velayeti gibi konular kanunlarda açıklanmış olmakla birlikte Hitit toplumunda aile birliğinin belirli kurallar ve sıralamalar çerçevesinde kurulduğu ve sonlandırıldığı anlaşılmıştır.

Üçüncü bölümde temel olarak "Hitit ailesinin farklı yönleri var mıdır? Bu konuda çivi yazılı belgeler ve arkeolojik kaynaklardan bilgi edinmek mümkün müdür?" sorusuna cevap aradık. Hititçesi "*párn-/pir/per*" olan ve *É* ideogramı ile ifade edilen "EV"in, Hitit kültüründe "aile/hane halkı", "mimari olarak içinde ikamet edinilen yapı", "ekonomik yapılanma" ve "saray veya tapınak gibi kurumsal yapıları" ifade etmek amacıyla pek çok anlamı olduğu anlaşılmıştır. "Hitit ailesi ne tür konutlarda ikâmet etmiştir? Bu konut türlerinin temel yapı birimleri hakkında Hititçe belgeler ve arkeolojik kaynaklardan bilgi edinmek mümkün müdür?" sorusu ile *É* ideogramının "mimari olarak içinde ikamet edinilen yapı" yönü değerlendirilmeye çalışılmıştır. Hititçe çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hitit yerleşim yerleri sayıca fazla olmasına rağmen Hattuša, Alacahöyük, Šapinuwa, Šarišša, Alişar Höyük, Hüseyindede Tepesi, Tapikka/Tapigga gibi kentlerde görülen mimari yapıdan Hitit halkının ne tür konutlarda oturdukları az çok anlaşılabilmektedir. Buna göre, Hitit konutlarının inşasına sağlam bir zemin üzerine oturtulan taş temel üzerine taş duvar döşeği örülmesi ile başlanmaktadır. Subasman da denilen bu taş döşekler üzerine kerpiç duvar örülmekte ve konutun üstü damla kapatılmaktadır. Arkeolojik olarak iz bırakmadan yok olan konut damları hakkında çivi yazılı belgeler ve vazo betimlemeleri bilgi vermektedir. Buna göre damlar düz olarak inşa edilmekte olup üzerinde birden fazla kimsenin bulunabileceği ölçüdedir. Hitit konutlarında kapı ve pencerelerin tahtadan yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Pişirme veya ısınma amacına hizmet ocaklar, genelde ana mekânda veya avluda yer almakta olup bazı evlerde özel mekânlarda bulunduğu da bilinmektedir. Ayrıca ocakların taşınabilir veya sabit olabilmektedir.

Yine bu bağlamda cevap aradığımız bi diğer soru "Konut türleri arasında ortaya koyabileceğimiz plan türleri mevcut mudur?" iken Eski Hitit Dönemi'ne kadar en fazla kullanılmış olan konut planının dikdörtgen biçimli iki odalı konut planı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu bu ev tipinde ihtiyaç halinde var olan odalara iki oda daha eklenerek dört odalı plan elde edilmektedir. İmparatorluk döneminde iki odalı ev tipi evin önünde bulunan avlu ile beraber kullanılmaya devam etmiştir. Bunların dışında çok odalı-avlulu evler ile koridorlu ev planlarının varlığı da anlaşılmış bulunmaktadır.

É ideogramının sosyal yönü çerçevesinde "Mevcut belgeler ve arkeolojik veriler Hitit bireylerinin kullandıkları kıyafetler ve aksesuarlar hakkında veri sunmakta mıdır?" sorusuna mevcut çivi yazılı belgeler, 182. kanun maddesi ve arkeolojik betimlemeler ışığında cevap aranmaya çalışılmıştır. Neticede Hitit kadınlarının kısa tunik, manto, ayakkabı, çorap, saç bandı ve başörtüsü gibi kıyafetler giyerken, kemer, küpe, halhal, bilezik ve gerdanlık gibi ziynet eşyaları kullandıkları da anlaşılmıştır. Diğer taraftan Hitit erkeklerinin kısa tunik, ince giysi, iç

gömlek, uzun manto ve ayakkabı giydikleri tespit edilebilmektedir. Erkek ziynet eşyaları ise saç bandı, külah, küpe ve kemerdir. Kadın kıyafetlerinde kemerler daha sade ve düz iken erkek kıyafetlerindeki kemer çeşitliliği dikkat çekicidir. Çivi yazılı metinler ve arkeolojik tasvirlerin irdelenmesi neticesinde Hitit kadınlarının boyundan ayağa kadar uzanan düz sade elbiseler ve başörtüsü; erkeklerin ise uzun iç elbisesi, manto, küpe, çeşitli başlık ve kemer türleri ile daha zengin bir kıyafet çeşitliliğine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

É ideogramının sosyal yönü çerçevesinde irdeleğimiz "Hitit mutfak kültürü Hititçe belgelere ve arkeolojik tasvirlere yansımış mıdır?" sorusu kanun maddeleri, ritüel ve bayram kutlamalarını da içeren çivi yazılı metinler ve Alacahöyük Ortostatları, Hüseyindede A Vazosu, Zincirli Kabartması, İnandık Vazosu ve Eskiyapar Vazosu, Kastamonu Kınık Taprammi Çanağı ve Yağrı Steli'ndeki tasvirler çeçevesinde irdelenmiştir. Söz konusu kaynaklara göre Hititler döneminde Anadolu'da çoğu Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de tüketilmiş olan besin maddelerinin üretildiği ve tüketildiği anlaşılmıştır. Bu dönemde tüketilen et ürünlerinin başında sığır, koyun ve keçi gelmektedir. Kültürel olarak köpekle beraber kirli olarak kabul edilmesine rağmen domuzun da yendiğini çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Yine kuş ve balık tüketimi konusunda fikir ayrılıkları olmakla beraber bazı ritüel metinleri kuş tüketimine referans veriyorsa da balığın Hitit mutfak kültüründe yeri olmadığı yaygın olarak kabul edilmektedir. Hitit mutfağında süt ürünleri, gelişmiş olan hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak kolay erişilebilir görünmektedir ve çivi yazılı metinlerde tereyağı ve peynirden sıkça bahsedilmektedir.

Hitit mutfağında tüketilen meyve ve sebzeler hakkında en fazla bilgiyi sunan metinler arazi bağış belgeleridir. Bu belgelerde Hitit coğrafyasında üretilen ve tüketilen ürünleri listeler halinde bulmak mümkündür. Arazi bağış belgeleri başta olmak üzere ve diğer bazı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla meyveler *GIŠ* determinatifi ile ifade edilmekte olup tüketilen başlıca meyveler, üzüm / asma, zeytin, incir, elma, dağ elması/kayısı, erik/muşmula, nar, hurma ve armuttur. Sebzeler ise, salatalık, pırasa, soğan, sarımsak, mercimek/bezelye, nohut/fasulye, bakla ve karaburçaktır. Bunların dışında metinlerde tespit edilebilmiş birçok meyve ve sebze bulunmasına karşın bunların günümüzdeki karşılıkları tespit edilememiştir.

Arkeolojik buluntular, kaya resimlerindeki üzüm ve şarap figürleri, bağcılıkla ilgili kanun hükümleri ve çivi yazılı metinlerde sıkça zikredilen şarap ve bira, Hitit İmparatorluğu'nda bağcılığın, şarabın ve biranın önemini ortaya koymaktadır. Çivi yazılı belgelerde şarabın rengine ve tadına yapılan çok sayıda atıf, Hitit toplumunda gelişkin bir şarap kültürü olduğunu göstermektedir. Nasıl elde edildiği hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan

biranın ise et ve ekmeğin yanında Hititlerde dinî ve gündelik hayatta vazgeçilmez bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Zeytinyağı ve susam yağı gibi bitkisel kaynaklardan elde edilen yağların yanı sıra koyun ve domuzdan elde edilen hayvansal yağlar Hitit mutfağında kullanılmış olup bu yağlar hakkında Hitit ritüel ve kanun maddeleri bilgi vermektedir. Hitit ekonomisinde ve beslenmesinde önemli bir yeri olan bal, tanrıların, kralların ve Hitit halkının önemli besin maddeleri arasında zikredilmektedir. Sunu malzemesi olması dışında tatlandırıcı olarak da kullanılan balın yanında besinleri tatlandırmak için tuz, tere, kimyon, kekik, hardal, kişniş ve çörek otu gibi baharatların da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İç Anadolu Bölgesi, coğrafi ve iklim koşulları münasebetiyle arpa, buğday ve yulaf gibi hububat tarımının yaygın olduğu bir coğrafyadır. M.Ö. II. binde coğrafya ve iklim, bugünkünden çok da farklı olmadığından Hitit ekonomisinde ve mutfağında hububatlar geniş yer tutmaktadır. Buğday çeşitliliğinin ve dolayısıyla ekmek çeşitliliğinin çok olması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Çivi yazılı metinlerde yüzlerce ekmek çeşidinden bahsedilmesi, arkeolojik betimlemelerde ekmeğin açıkça tespit edilebilmesi, ritüel ve kutlamalarda tanrılara ekmek sunulması, Hitit coğrafyasında ekmeğe büyük önem verildiğini göstermektedir.

Hitit kültüründe "*É*" ideogramının pek çok anlamı bulunmaktadır, "aile/hane halkı" da bu anlamlardan birisidir. Hane halkının en küçük bireyi olan çocuk, ilk olarak "çocuğun Hitit toplumdaki yeri nedir?" sorusu çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Hitit İmparatorluğu'nda şahıslara ait özel bir arşiv bulunmadığından çocuk hakkında bilgiler kısıtlıdır. Öte yandan kanun maddelerinden anlaşıldığı kadarı ile çocukların bazı yasal hakları bulunmaktadır. Genelde dinî ve ritüel metinleri ile masallara konu olan çocukların dünyaya geliş şekilleri, isim koyma geleneği, hastalıkları hakkında sınırlı da olsa bilgi sahibi olmak mümkündür. Çocuk eğitimi konusunda ise en fazla bilgiyi çivi yazılı metin kolofonları vermektedir. Tüm bunlar neticesinde Hitit toplumunda çocuğa önem verildiği, bazı hukukî hakları olduğu, eğitimine önem gösterildiği gibi kısıtlı sonuçlara varmak mümkün görünmektedir.

Peki, Hitit toplumunda "Gebelik süreci nasıl ilerlemektedir? Çocuk ne şekilde dünyaya gelmektedir?" Hitit kültüründe gebelik ve doğum hakkında ritüel, fal ve kehanet tabletlerini içeren dinî metinler ve masallar bilgi sunmaktadır. "Appu ve İki Oğlu Masalı", "İnek ve Balıkçı Masalı" ve kanun maddesi 17 ve 18'den anlaşıldığı kadarıyla Hitit toplumunda gebelik günümüzde de olduğu gibi 10 ay olarak hesaplanmaktadır. Gebelik sürecinin ise önemli olduğu anlaşılmaktadır, bu süreçte gebe kadının yerine getirmesi gereken sorumlukları vardır: Ana tanrıçalar onuruna aylık törenler düzenlenmeli, kadın ve karnındaki bebek adına adaklar

sunularak arınma ritüelleri gerçekleştirilmelidir. Öte yandan fizyolojik elverişsizliğin yanında dinî yönden kirli olmak Hitit toplumunda çocuk sahibi olunamamasının nedenleri arasında görülmektedir. Bu durumun düzeltmek adına tanrılardan yardım istenmiş, ritüeller düzenlenmiş ve memnuniyetleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu noktada otların gücünden de istifade edildiği anlaşılmaktadır; ele geçirilen bir reçete örneğine göre çeşitli otlar karıştırılarak elde edilen ilaç, çocuk sahibi olamayan erkeğe içirilmiştir.

Hitit kadınlarının hamileliğin belirli bir evresinde ailelerinden bir süreliğine ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Çeşitli çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı üzere doğum öncesinde ruhsal hazırlıklar yapılmakta, doğum eşyaları hazırlanmaktadır. Eldeki veriler doğumun doğum sandalyesinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır; buna göre aralarında boşluk bırakılmak suretiyle yerleştirilen taburelerin üzerine yastık konulmakta ve doğum yapmak üzere olan kadın, her bir bacağı bir tabureye denk gelecek şekilde oturtulmaktadır. Ebe tarafından yönetilen doğum, doğan çocuğun battaniyeye sarılarak annenin kucağına verilmesi ile nihayete ermektedir. Doğum sırasında yaşanan aksilikler ise ruhsal kirlilikle ilişkilendirilmiş ve hemen düzeltmek amaçlanmıştır. Doğumun ardından anne ve bebeğin arındırıldığı, temizlendiği ve bebeğin uzun ve sağlıklı bir ömre sahip olması için tanrılara dua edildiği anlaşılmaktadır.

Çeşitli çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı üzere doğum esnasında işlerin yolunda gitmediği, çocukların eksik veya fazla organla doğduğu durumlarla da karşılaşılmıştır. Bunun yanı sıra ölü doğumların yapıldığı veya doğumun akabinde bebeklerin kaybedildiği de bilinmektedir. Çoklu doğumlar normal olarak değerlendirilmemiş, bu durumdan çeşitli anlamlar çıkarılmaya çalışılmış, iyi ve kötü olayların habercisi olarak kabul edilmiştir. Çocuk hastalıkları hakkında ise tıp uygulamaları ve ritüeller bilgi vermektedir.

Hitit toplumunda babanın aktif doğumda bulunmadığı anlaşılmaktadır, doğumun hemen ardından ebe, çocuğu doğum odasına gelen babasının dizlerine koymaktadır. Bu esnada baba, çocuğa uygun bulduğu ismi vermektedir. Çocuğun dize oturtulması vesilesi ile bir taraftan yeni doğan çocuğa isim verilirken diğer taraftan yasal vâris olarak kabul edildiği gösterilmek istenmektedir. Mitolojik metinlerde çocuğun doğduğu an yaşanan özel olaylar, çocuğun dış görünüşü, karakteri veya alın yazısı yeni doğan bebeğe isim verilirken gözetilen kriterler olarak yansıtılmakta iken pratikte bu kriterlerin uygulanabilirliği tespit edilmemektedir.

Dördüncü bölümde cevaplandırmayı umduğumuz diğer bir soru "Hitit toplumunda çocuk eğitiminden bahsetmek mümkün müdür?". Hitit toplumunda çocuk eğitimi hakkında veriler oldukça kısıtlı olmakla beraber Hitit kanunlarından çocukların eğitim alarak marangoz,

demirci, dokumacı, işçi, keçeci ve kâtip olabildikleri de anlaşılmaktadır. Hitit İmparatorluğu'nda toplumsal olarak prestijli bir meslek olan kâtipler devlet protokolünde de önemli bir pozisyonlarda yer almaktadırlar. Devletlerarası antlaşma metinleri, kral yıllıkları, dualar ve bayram metinleri gibi dinî metinler daha birçok belgeyi kâtipler kaydetmektedir. Bu bakımdan, birçok kâtip devlet bürokrasisine yakındır. Tablet sonlarında kâtibin unvanını, tabletin içeriğini, tabletin tamamlanıp tamamlanmamış olduğu bilgilerini içeren kolofonlar, kâtipler arasındaki hiyerarşiyi, öğretmen-öğrenci ilişkisini ve bu mesleğin aile mirası olarak bir sonraki nesle aktarılıp aktarılmadığını gözler önüne sermektedir. Bu kolofonlar vesilesiyle kâtipliğin babadan oğula geçtiği, bazı ailelerin kuşaklar boyunca bu mesleği icra ettikleri anlaşılmaktadır.

Kâtipler arasındaki hiyerarşi tespit edilebilmekte olup, öğretmen-öğrenci/ usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yeni kâtiplerin yetiştirildiğini söyleyebiliriz. Bu eğitimin müfredatı ve süresi hakkında belirlenebilmiş bir çizelge bulunmamakla beraber basit hece ve kelime işaretlerinin defalarca kopya edilerek ezberlenmesi ile başlayan bu sürecin karmaşık işaretlerin öğrenilmesi ile devam ettiği görülmektedir. Bu ilk aşamayı geçen öğrenci, Eski Babil okul müfredatından bazı edebî metinleri, dinî, tıbbi ve kehanet metinlerini kopyalayarak uzmanlaşmaya ve el yazısını detaylandırmaya çalışmaktadır.

Çivi yazılı metin kolofonlarından anlaşıldığı kadarıyla farklı dönemlerde farklı kâtip ekolleri bulunmaktadır. Bu ekoller, kâtiplik görevlerinin yanı sıra bürokratik işlerde de görev almakta ve başkâtip olmaları vesilesi ile kendi öğrencilerini yetiştirmekte ve çok sayıda kâtibin denetçiliğini de yürütmektedirler. Aşağı Şehir I Numaralı Tapınağın güneydoğusunda bir iç avlunun etrafına inşa edilmiş 16 büyük çok odalı kompleks, Yamaç Evi ve Büyükkale A Binası Hattuša'da bulunan ve kâtip okulu olması muhtemel yapılardır. Bunların dışında Maşathöyük ve Šapinuwa'da kâtip okulu olarak hizmet eden yapıların olduğu düşünülmekte Ukkiya Şehri ise Hitit İmparatorluğu'na kâtip temin eden önemli bir kent olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

A Concise Dictionary of Akkadian, Ed. Jeremy A. Black, A. R. George, J. N. Postgate, 2000, Viesbaden.

Akdoğan Rukiye, "Huqqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi*", Höyük,* Sayı. 4, Haziran 2011, s.1-74.

Akurgal Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1998.

Akyurt Metin İ., *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Albayrak Asuman, Solak M. Ülkü ve Uhri Ahmet, *Deneysel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı*, Metro Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Albayrak İrfan, "Kültepe'den Değişik Bir Masraf Listesi", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt 5, Sayı 1, 2002, s. 1-10.

Albayrak İrfan, "Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetnâme", *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, Cilt 4, Sayı 1, 2000, s.1-16.

Albrecht Goetze ve Edgar Sturtevant H., *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Society, New Haven 1938.

Alp Sedat, "Hitit Kanunları Hakkında", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Cilt 5, 1947, s. 465-482.

Alp Sedat, "Hitit Metinlerinde ^{GIŠ}kalmuş "LİTUUS" ve ḪUB.Bİ "küpe", *Belleten*, C. XII, Sayı 46, 1948, s. 301-319.

Alp Sedat, "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilırmak Bölgesinin Coğrafyası", *Belleten*, Cilt XLI, Sayı 164, 1977, s. 637-647.

Alp Sedat, "Sosyal sınıf NAM.RA'lar ve Ideogram'ın Hititçe Karşılığı", *Belleten*, XIII, Sayı 50, 1949, s.245-270.

Alp Sedat, *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000.

Alp Sedat, *Hitit Güneşi,* TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003.

Alp Sedat, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans- Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara 1999.

Alp Sedat, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2001.

Alparslan Metin, "II. Muršili ve Dönemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlamamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

Alparslan Metin, *Hititoloji'ye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009.

Alparslan Metin, "Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret", *Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 261-271.

Alpman Adil, "Hititler'de Adoption", *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg*, 4.-8. Oktober 1999'dan ayrıbasım, 2001, s. 32-39.

Alpman Adil, "Anadolu'da Evlatlık Alma Müessesesi", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı 3-4 (Temmuz), Ankara, 1970, s. 317-322.

Altıntaş Ömer Faruk, "Hukukun Kökeniyle İlgili Teorilere Genel Bir Bakış", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 8, 1996, s. 221-238.

Arıkan Yasemin, "Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde *Šuḫḫa*- "(Düz) Dam, Çatı" ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt 6, Sayı 1, 2003, s.11-57.

Aslantürk Nursel, "Ukkiia Şehri ve Kâtipler", *Turkish Studies,* Volume 9/1, 2014, s. 37-42.

Atila Nermin, "Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Šapinuwa, Šarišša, Tapikka Ve Alacahöyük", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018.

Axelsson Anton M, **"**Hittite Mortuary Practices", *Kandidatuppsats 15 Global Arkeologi,* VT 2017.

Ay Şeyma, "Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış", *Tarih Okulu,* Ocak - Nisan 2012, Sayı XII, s. 41-61.

Aygül Süel, "Hitit Kadınının Hukuki Durumu" *I. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 1990, s.239–253.

Balkan Kemal, "Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması", *Belleten*, Cilt LI, Sayı 200, 1987, s. 417-427.

Balkan Kemal, "Eti Hukukunda İçgüveylik", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1948, C.6, s. 147-152.

Balkan Kemal, *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Ankara Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1973.

Baltaçıoğlu Hatçe, *Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Yaban Domuzu ve Geyik Avı*, Ankara 1996.

Bayram Sabahattin, Çeçen Salih, "6 Neue Urkunden Über Heirat und Scheidung aus Kaniš", *AnAr* 1, Ankara 1995, s. 1-12.

Bayram Sebahattin, Çeçen Salih, "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi", *Belleten*, Cilt LX, Sayı 229, Aralık 1996, s. 579-645.

Beckman Gary, "Blood in Hittite Ritual", *Journal of Cuneiform Studies*, 63, 2011, s. 95-102.

Beckman Gary, "Herding and Herdsmen in Hittite Culture", *Documentum Asiae Minoris Antiquae*, Festschrift für Heinrich Otten, ed. E. Neu, 1988, s. 33-44.

Beckman Gary, "Inheritance and Royal Succession Among The Hittites", *Kanišš*uwar-*A Tribute to Hans G. Güterbock*, 1983, s.13-31.

Beckman Gary**, "**Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Ḫattuša", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 35, No. 1/2, 1983, s. 97-114.

Beckman Gary, "*The Hittites Assembly*", Journal of the American Oriental Society, Vol. 102, No.3, 1982, s. 435-442.

Beckman Gary, "The Sea! The Sea! A Rite from the South Anatolia (CTH 719)", *Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich Seines 100.Geburtstags*, ed. A. Müller-Karpe, E. Rieken, and W. Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, s, 15-29.

Beckman Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Atlanta 1999.

Beckman Gary, *Kaniššuwar- A Tribute to Hans G. Güterbock On His Seventh-Fifth Birthday,* The Oriental Institute, Chicago 1986.

Beckman M. Gary, "Birth And Motherhood Among The Hittites", *Women In Antiquity: Real Women Across The Ancient World*, (ed.) Stephanie Lynn Budin, Jean Macintosh Turfa, Routledge, London-New York 2016, s. 319-328.

Beckman M. Gary, *Hittite Birth Rituals*, Otto Harrassowitz, Weisbaden 1983.

Beckman M. Gary, *Hittite Birth Rituals*, Yale University Dissersatiton Thesis, 1977.

Bilgiç Emin, "Kültepe Tabletleri Üzerinde Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası", *10. TTKB*, s. 423-427.

Bozkurt Cengiz Tülin, "Hititler Örneğinde Levirat Olgusuna Sosyal Antropolojik Yaklaşım", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiri Kitabı,* Cilt I, Ankara, 2010, s. 131-137.

Bozkurt Cengiz Tülin, "Levirat Evliliklere Hitit Hukukundan Bir Referans", *Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı 2, 2009, s.143-151.

Brandau Birgit, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003.

Bryce Trevor, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

Bryce Trevor, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford University Press, 2005.

Childe Gordon, *Toplumsal Evrim*, Çev. Cemal Balcı, Alan Yayıncılık, İstanbul 1994.

Collins Billie Jean, *The Hittites and Their World*, SBL, Atlanta 2007.

Collins Jeans Billie, "Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context", *Journal of Ancient Near Easter Religion*, No. 6.1, 2006, s. 155-188.

Çınaroğlu Aykut, "Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş (?) Eseri", *Müze/Museum,* 4, 1990-1991, s. 53-58.

Çınaroğlu Aykut ve Çelik Duygu, *Atatürk & Alaca Höyük,* Ekici Ofset, Ankara 2010.

Çilingir Cesur Sevgül, "Eşyanın Cinsiyeti: Hitit Ritüellerinde Kadın", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı 24, 2019, s. 73-90.

Çilingir Cesur Sevgül, "The Timing of Ritual Performance in Hittite Texts: The "Morning" Rites", *Adalya 23*, 2020, s. 87-109.

Daddi Pecchioli Franca, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia İttita*, Roma 1982.

Darga Muhibbe, *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, YKY Yayınları, İstanbul 2020.

Darga Muhibbe, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992.

Darga Muhibbe, *Karahna Şehri Kült Envanteri. (Keilschrift urkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1825, İstanbul 1973.

Darga Muhibbe, *Hitit Mimarlığı/1-Yapı Sanatı Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985 İstanbul.

De Martino Stefano, "*L'uso di Bruciare Aromata Presso Gli Ittiti*", *Altorientalische Forschungen*, Vol. 25/1, 1998, s. 141–155.

Demirel Serkan, "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Çörek Otuna İlişkin Bir Öneri", *TAD*, Cilt 36, Sayı 61, 2017, s. 1-7.

Dinçol Ali M., " Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuk İle Etkileşimi", *Anadolu Araştırmaları,* Sayı 12, Aralık 2010, s. 83-100.

Dinçol Ali M., "Ašhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, Cilt XLIX, Sayı 193, 1985, s. 1-40.

Dinçol Ali M., "Eski Anadolu Dillerinde Yerleşim ve Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 116-121.

Dinçol Ali M., "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,* Cilt 1, Ankara, Görsel Yayıncılık, s.17-120.

Dinçol Ali M.,, *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970

Dinçol Belkıs, "Hitit Metinlerine Göre Ayak ve Baş Kıyafetleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Dinçol Belkıs, “Hitit Yasaları”, *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu,* YKY Yayınları, İstanbul 2019, s. 272-280.

Dinçol Belkıs, “Hititlerde Müzik ve Dans”, *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu,* YKY Yayınları, İstanbul 2019, s.582- 595.

Dinçol Belkıs, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003.

Doğan Alparslan Meltem, “Kâtipler ve Arşivler”, *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 376-389.

Doğan Alparslan Meltem, “Drei Schreiber, Zwei Könige”, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*, İtalya, 1 - 04 Şubat 2007, s. 247-257.

Doğan Alparslan Meltem, “Hititlerde Kadın”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 21, 2011, s. 70-79.

Doğan Erdal, *Hitit Hukuku- Belleklerdeki Kayıp*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2008.

Elmalı A. Osman, "Hititler'de Mitoloji", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1991.

Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3-4, 1963, s. 103-119.

Emre Kutlu ve Çınaroğlu Aykut, “A Group of Metal Vessels from Kınık Kastamonu”, *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (ed.)Tahsin Özgüç, Ankara 1993, s. 675-713.

Emre Kutlu , “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar-Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Ankara 2001, s. 487-492.

Emre Kutlu, “Maşathöyük’te Eski Tunç Çağı”, *Belleten*, Cilt XLIII, Sayı 169, 1979, s. 1-20.

Erginöz Şahinbaş Gaye, “Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* IX/1-2, 2007-2008, s. 199-213.

Erginöz Şahinbaş Gaye, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999.

Erkut Sedat ve Reyhan Esma, "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", *ACTA TURCICA*¸ 2012, Sayı IV/1, s. 80-86.

Erkut Sedat, "Çivi Yazılı Hitit Tabletleri", *Belleten*, Cilt. LXI, Sayı 232, 1997, s. 495-498.

Erkut Sedat, "Hititlerde Arı ve Bal", *Dr. E. Sedat Erkut Toplu Eserleri- Ölümünün Birinci Yılı Anısına*, Ed. Gülgüney Masalcı Şahin, Fatma Sevinç Erbaşı- Özlem Sir Gavaz, Bilgin Kültür Yayınları, Ankara 2017, s. 99-102.

Erkut Sedat, "Hititlerde Hukuk", *Eski Çağlarda Anadolu'da Hukuk 1- Asur, Hitit, Sumer,* Ankara Barosu Panel Bildirileri, Öncü Basımevi, Ankara, s.59-68.

Erkut Sedat, "Hititlerde Tuz Kullanımı", *Belleten,* Cilt LIV, Sayı 209, 1990, s. 1-7.

Ersoy Arif - Reyhan Esma, "Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler*", IV. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, s. 115-133.

Ertem Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1965.

Ertem Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974.

F. Del Monte Giuseppe, Tischler Johann, *Die Ortsund Gewässernamen der Hethitischen Texte,* RGTC VI/I, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1978 Wiesbaden.

Fincke C. Jeanette, "The School Curricula From Hattuša", *Theory And Practice Of Knowledge Transfer: Studies In School Education In The Ancient Near East And Beyond*, Leiden 2012, s. 85-101.

Friedrich Johannes, Annelies Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*, Vol.1, Hiedelberg 1975-1984.

Friedrich Johannes, *Die Hethitischen Gesetze*, Brill, Leiden 1959.

Friedrich Johannes, *Hethitisiches Wörterbuch*, Heidelberg 1952.

Friedrich Johannes, Kammenhuber Annelies, *Hethitisches Wörterbuch*, Band III, Lieferung 11, Hiedelberg 1991.

Fritzsche Elifta, **"***GA.KIN.AG EMSU* im Hethitischen**"**, *Altoriental. Forsch*., Akademie Verlag, 38/1, 2011, s. 15–62.

Fürüzan Kınal, "Eski Anadolu'da Kadının Mevkii", *Belleten*, Cilt XX, Sayı 79, 1956, s. 355-378.

Fürüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Goetze Albrecht, "Hittite Dress", (ed.) H. Krahe, *Corolla Linguistica: Festschrift Ferdinand Sommer zum 80*. Geburstag am 4. Mai, Wiesbaden 1955, s. 48-62.

Goetze Albrecht, "Hittite šipant-", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 23, No. 3, 1971, s. 77-94.

Goetze Albrecht, "The Priestly Dress of King", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 1, No. 2, 1947, s. 176-185.

Golec-Islam Joanna, "The Food of Gods and Humans in the Hittite World", *University of Warsaw The Institute of Archaeology*, BA Thesis, Warszawa 2016.

Gordin Shai, "A Scriptorium Of Mahhu(Z)Zi Magnus.Scriba In The Reign Of Tudhaliya IV", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* Çorum 25-31 Ağustos 2008, Cilt 1, Ankara 2010, s. 319-340.

Gordin Shai, "Scriptoria in Late Empire Period Ḫattusa: The Case of the É GIŠ.KIN.TI", *Pax Hethitica Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Wiesbaden 2010, s. 158-177.

Gordin Shai, "The Tablet and its Scribe: Between Archival and Scribal Spaces in Late Empire Period Hattusa", *Altorientalische Forschungen*, Vol. 38, Issue 2, 2011, s. 177-198.

Gordin Shai, *Hittite Scribal Circles Scholarly Tradition and Writing Habits*, Wiesbaden 2015.

Gordin Shai, "The Sociohistorical Setting of Hittite Schools of Writing as reflected in Scribal Habits", *Visualizing Knowledge and Creating Meaning in Ancient Writing Systems* (BBVO 23), PeWeVerlag 2014, s. 57-80

Gökçek L. Gürkan, "Pilaḫ-Ištar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar", *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, Cilt 7, Sayı 2, 2004, s. 65-74.

Greengus Samuel, "The Old Babylonian Marriage Contract", *Journal of the American Oriental Society,* Vol. 89, No. 3, 1969, s. 505-532.

Groddek Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 51*, (Dresdner Beiträgezur Hethitologie, Band 15) Dresden 2004.

Gurney Oliver R., "The Treaty with Ulmi-Tešub", *Anatolian Studies,* Vol. 43, 1993, s. 13-28.

Gurney Oliver Robert, *Hititler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.

Güçerdem Banu, "Hitit Ritüelleri Üzerine", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Günbattı Cahit, "Asur Ticaret Kolonileri Devrine Bir Bakış", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 10-11. Nisan 2004, Kayseri 2004, s. 257-260.

Günbattı Cahit, *Kültepe–Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No 89, Kayseri 2017.

Güterbock Hans G., Harry Hoffner, *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Guterbock (Assyriological Studies),*1997.

Güterbock Hans Gustav, Kendall Timoth, "A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist, *The Ages of Homer Tribute to Emily Townsend Vermeule* , (ed.) J.B. Carter, S.P. Morris, Austin 1995, s. 45–60.

Güterbock, Hans. G. "Oil Plants in Hittite Anatolia". *Journal of the American Oriental* Society, Vol. 88, No. 1, 1968, s. 66-71.

Haase R., "Über neue Vorschlage zur Erkarung der hethitischen Formel Parnaššeja suwaizzi", *Bibliotheca Orientalis,* XIX ¾, s. 117-122.

Hannah Marcuson, *"Word of The Old Woman": Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia,* The University Of Chicago-Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Unpublished Dissertation, Chicago 2016.

Haroutunian Hripsime, "Bearded or Beardless? Some Speculations on the Function of the Beard Among th Hittites", *Recent Developments in the Hittite Archeology and History,* Indiana 2002, s. 43-52.

Harry Hoffner A., "Paškuwatti's Ritual Against Sexual Impotence", *Aula Orientalis*, Vol. 5, 1987, s. 271-287.

Hoffmann Inge, *Der Erlass Telepinus (Texte Der Hethiter)*, Band 11, 1984.

Hoffner Harry A., *Hittite Myths*, Scholars Press, Atlanta 1998.

Hoffner Harry A., *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, USA, 2009.

Hoffner Harry A, Güterbock Hans G., *The Hittite Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*, Vol L-N, 1989.

Hoffner Harry A., "Birth and Name-Giving in Hittite Texts", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 27, No. 3, 1968, s. 198-203.

Hoffner Harry A., "Oil in Hittite Texts", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 58, No. 2, Anatolian Archaeology: A Tribute to Peter Neve, 1995, s. 108-114.

Hoffner Harry A., "The Laws of The Hittites: A Critical Edition", *Studies In Near Eastern Archeology and Civilization*, Vol. XXIII, 1997.

Hoffner Harry A., *Alimenta Hethaeourum-Food Production in Hittite Asia Minor*, American Oriental Series, Vol 55, 1974.

Hoffner Harry A., *An English-Hittite Glossary*, RHA XXV/80, 1967.

Imparati Fiorella, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992.

Karasu Cem, "Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar" *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, Ankara 1997, s. 215-238.

Karasu Cem, "Some Considerations on Hittite Scribes", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt 1, Sayı 1, 1995, s. 117-121.

Karauğuz Güngör, *Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

Karauğuz Güngör, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

Karauğuz Güngör, *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Karen R. Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia,* London 1998.

Kemal Balkan, "Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması", *Belleten* LI, S. 200, 1987, s. 417-427.

Kılıç Yusuf- Başol Serkan, "Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesneler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi/Academıc Journal of History and Idea*, Cilt 2, Sayı 6, 2015, s. 38-58.

Kılıç Yusuf, Duymuş H. Hande, "Mezopotamya'da Din Kadınları (Rahibeler)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 1, Ankara, s. 159-177.

Kılıç Yusuf, H. Hande Duymuş, "Hititlerde Kadın ve Siyaset", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 26, Sayı 42, 2007, s. 85-99.

Klengel Horst, "The Economy of the Hittite Household (É)", *Oikumene 5,* 1986, s. 23-31.

Koşay H. Zübeyr, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı - 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, V Seri, No. 2, Ankara 1938.

Küçükbezci Hatice Gül, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar İle Anadolu Halkı Arasında İlişkiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Sayı 26, s. 25-58.

Lewy Julius, "On Some Institutions of the Old Assyrian Empire", *HUCA* 27, 1956, s. 1-79.

Macqueen J. G., *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, London 1996.

Macqueen J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009.

McMahon Gregory, "The History of the Hittites", *The Biblical Archaeologist,* Vol. 52, No. 2/3, 1989, s. 62-77.

Mandaloğlu Mehmet, "İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 33, 2013, s. 133-159.

Martha T. Roth, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor,* Atlanta 1997.

Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Assur, Babil Kanunları ve Ammi Saduka Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

Melchert H. Craig, "Pudenda Hethitica", *Journal of Cuneiform Studies,* Vol. 35, No.3/4, 1983, s. 137-145.

Mielke Dirk Paul, "Hititte Fortifications Between Function and Symbolism, Understanding" *Ancient Fortifications Between Regıonalıty And Connectivity*, Ed. Arıane Ballmer, Manuel Fernández-Götz ve Dirk Paul Mielke), United Kingdom 2018, s. 63-81.

Mielke Dirk Paul*, "*Hittite Cities: Looking for a Concept", *Insights Into Hittite History and Archaeology,* Leuven, Paris 2011.

Mielke Dirk Paul, "Maşathöyük ve İnandıktepe", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013b, s. 208-217.

Mielke Dirk Paul, "Şehirler ve Yerleşim Düzeni", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 136-149.

Mielke Dirk Paul, *Kuşaklı-Sarissa Die Keramik vom Westhang,* Band II, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf 2006.

Murat Leyla, "Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Archivum Anatolicum*, VI, 2, 2003, s. 89-109.

Murat Leyla, "Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2002.

Murat Orhun, "Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 2010, s. 35-55.

Müller-Karpe Andreas, "1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Šarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar", *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 2003, s. 437-448.

Müller-Karpe Andreas, "Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk,* Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 2002, s. 470-475.

Müller-Karpe Andreas, "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 259-264.

Müller-Karpe Andreas, Vuslat Müller-Karpe "Kuşaklı-Sarissa," *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites- An Anatolian Empire,* ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 220-227.

Müller-Karpe Vuslat, Müller-Karpe Andreas, "Kayalıpınar", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 282-289.

Naumann Rudolf, *Eski Anadolu Mimarlığı,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Neufeld Emanuel, *The Hittite Laws,* London 1951.

Neve Peter, "Ein Hethitisches Hausmodell aus Boğazköy-Ḫattuša", *Aspects of Art and Iconography. Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç,* (ed.)Tahsin Özgüç, Ankara 1993, s. 439-444.

Neve Peter, "Hitit Krallığı'nın Başkenti Ḫattuša'da Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 99-115.

Nougayrol, Le Palais Royal d'Ugarit IV, Mission de Ras Shamra, Cilt IX, Paris 1956.

Ortmann Winfried, *Die Keramik Der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien,* Berlin 1963.

Öz Esma, "Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Özer Bulut Burcu, "Hitit Arşivleri ve Literatürü", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 74, 2020, s. 52-57.

Özgüç Nimet, "Excavations at Acemhöyük", *Anadolu*, Sayı 10, 1966, s. 29-53.

Özgüç Tahsin, "Bitik Vazosu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 1-2, 1958, s. 1-18.

Özgüç Tahsin, *Kültepe – Kaniš, Assur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.

Özgüç Tahsin, "Türk Tarih Kurumunun Genel Kurul Toplantısı içinde 'Maşat Höyük-Eski Tapigga Kazıları 1980 Çalışmaları'", *Belleten,* Cilt VLV, Sayı, 179, Ankara 1981, s.350-390.

Özgüç Tahsin, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Özgüç Tahsin, *Maşat Höyük II Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi,* TTK Yayınları, Ankara 1982.

Özgüç Tahsin, "Karum Kanis as a Trade City of International Trade", *Çağlar Boyu Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyum Bildirileri/ 5-7 Haziran 1996*, Ege Yayınları, Istanbul 1999, s. 321-330.

Özkan Süleyman, "Türkiye Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler", *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 173-192.

Piotr Taracha,"The Hittite Word for "Milk"", *Altorientalische Forschungen*, 25(1), 1998, s. 156–157.

Powis Smith J. M., *The Orijin and History of Hebrew Law*, Chicago 1960.

Poyraz Tacoğlu Tuğçe, "Türkiye'de Gerçekleştirilen Geleneksel Evlilik Çeşitlerinin Nedenleri ve Evlilikler Üzerinde Törenin Etkisi", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2011, s. 114- 143.

Puhvel Jaan, *Hittite Etymological Dictionary,* Vol. 1, Berlin 1984.

Puhvel Jaan, *Hittite Etymological Dictionary,* Vol. 3, Berlin 1991.

Puhvel Jaan, *Hittite Etymological Dictionary,* Vol. 4, Berlin 1997.

Reyhan Esma, "Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2002.

Reyhan Esma, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt 29, Sayı 47, 2010, s. 65-82.

Reyhan Esma, "Hititlerde Toprak Tahsisi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri,* Ankara, 1998, s.481-489.

Reyhan Esma ve Cengiz Tülin, "Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk", *Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı- Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu 25-27 Mart 2016*, Edirne.

Roth T. Martha, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997.

Saraç Tahsin, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük,* Adam Yayınları, İstanbul 1985.

Sayce Archibald Henry, **"**The Hittite Inscriptions", *The Biblical World*, Vol. 26, No. 1, 1905,s. 30-40.

Schachner Andreas, "Boğazköy-Hattuşa 2008 Yılı Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 4. Cilt 24 - 28 Mayıs 2010 İstanbul, s. 212-232.

Schachner Andreas, "Boğazköy-Hattuşa 2008 Yılı Çalışmaları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 1. Cilt, 25-29 Mayıs 2009 Denizli, s. 285-315.

Schachner Andreas, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2008", *Archäologischer Anzeiger,* 1, 2009, s. 21–72.

Schachner Andreas, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Ḫattuša 2009", *Archäologischer Anzeiger*, 1, 2010, s. 161-221.

Schachner Andreas, "Hattusa and its Environs: Archeology", *Hittite Landscape and Geography*, Brill 2017, s. 37-49.

Schachner Andreas, "Hitit Başkenti Hattuša'nın Yakın Çevresiyle İlişkisi", *4. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Ed: Önder İpek, Çorum 2014, s. 11-44.

Schachner Andreas, "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *Colloquium Anatolicum/ Anadolu Sohbetleri,* XI, 2012, s. 25-54.

Schachner Andreas, *Hattuša- Efsanevi Hitit İmparatoluğu'nun İzinde*, Çev. Işıl R. Işıklıkaya- Laubscher, Homer Kitabevi, İstanbul 2019.

Schachner Andreas, *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung Prahistorischer in Zentral-, Ost- und Südostanatolien,* Band I, Oxford 1999.

Seeher Jürgen, "The Cuneiform Tablet Archives and Libraries of Hattusha", Ancient Libraries in Anatolia the 24th Annual Conference Libraries and Education in the Networked Informationed Enviroment, Ankara 2003, s.7-17.

Sever Hüseyin, "Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kanis Karumu Kararı", *Belleten LVI*, 217'den ayrı basım Ankara,1992, s.667-675.

Sevin Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.

Sevinç Fatma, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Sosyal ve Ekonomik Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Mayıs 2008, Sayı:17, s.11-32**.**

Sipahi İ. Tunç, "Hititlerde Dans-Müzik ve Günümüze Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Cilt 1 Sayı: 1, Ankara 2019, s. 71-98.

Sipahi Tunç- Yıldırım Tayfun, *"*1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I. Cilt, 1998, s. 433-450.

Sipahi Tunç, *"*Erken Hitit Çağı'nda Hüseyindede ve Çevresi*", XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006,* Ankara 2006, s. 87-93.

Sipahi Tunç, Tayfun Yıldırım**,** "2001 Yılı Yörüklü/Hüseyindede Tepesi Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Ankara 2002, s. 259-266.

Sir Gavaz Özlem, *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012.

Süel Aygül, "Ortaköy-Šapinuwa", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*, Eisenbrauns 2002, s.157-165.

Süel Aygül, "Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi", *TÜBA-AR* I, 1998, s. 37-61.

Süel Aygül, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.

Süel Aygül, *Hitit Kaynalılarında Tapınak Görevlileri İle ilgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.

Süel Aygül ve Süel Mustafa, "Bir Hitit Başkenti: Šapinuwa", *Çorum Çevre Dergisi,* Sayı 5, s. 84-89.

Süel Mustafa, "Ortaköy-Šapinuwa: Bir Hitit Şehri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri,* Ankara 1998, s. 559- 572.

Şengül G. Aydıngün, "Mucizenin Kaynağı, Bereketli ve Her Şeye Hâkim", *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe,* YKY Yayınları, İstanbul 2015, s. 43-60.

Taş İlknur, "Ugarit Kralı Ammi Tamru ile Amurrulu Prenses arasındaki Boşanma Davası ve Diplomatik ve Hukuksal Sonuçları", *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş) ve Eski Önasya'da Barış Paneli*, E.Ü. Kapadokya Araştırmaları Merkezi, Nevşehir 2005, s. 113-125.

Taş İlknur, "Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, Sayı 1, s. 73-90.

Tir Ali Osman, "NAM.RA'ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler", *Archivum Anatolicum*, 12/1, 2018, s. 97-110.

Torri Giulia, "Hereditary Transmission of Specialized Knowledge in Hittite Anatolia: The Case of the Scribal Families of the Empire Period", *Tradition and Innovation in the Ancient Near East Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome 4–8 July 2011*, Eisenbrauns 2015, s. 577-586.

Torri Giulia, **"**The Scribal School Of The Lower City Of Hattuša And The Beginning Of The Career Of Anuwanza, Court Dignitary And Lord Of Nerik", *Quaderni di Vicino Oriente* V, 2010, s. 383-396.

Torri Giulia, "The Scribes of the House on the Slope". A. Archi / R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*, Roma 5–9 Settembre 2005 (SMEA 50), Rome 2008, s. 771–782.

Tsevat Mattitiahu, "The Husband Vails A Wife (Hittite Laws, Sections 197-98)" *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 27, No. 4, 1975, s. 235-240.

Tosun Mebrure ve Yalvaç Kadriye, *Sumer, Assur, Babil Kanunları ve Ammi Saduka Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s.205.

Turgut H. Mehmet, "Hitit Konutları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2013.

Türkçe Sözlük, Cilt 1, A-J, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

Türkçe Sözlük, Cilt 2, K-Z, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

Ünal Ahmet, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Belleten*, XLIV(175), 1980, s. 476-495.

Ünal Ahmet, "Beitrâge zum Fleischverbrauch in der Hethitischen Küche: Philologische Anmerkungen zu Einer Untersuchung von A. von den Driesch und J. Boessneck Über die

Tierknochenreste aus Bogazkoy-Hattusa", *Orientalia*, Nova Series, , Vol. 54, No. 3, 1985, s. 419-438.

Ünal Ahmet, "Bier im Alltagsleben Und im Kult Der Altanatolischen Völker", Das Schiff von Uluburun. Welthandel vor 3000 Jahren. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 15. Juli 2005 - 16. Juli 2006, Bochum: Deutsches Bergbau-Museum, 2005, s. 167-170.

Ünal Ahmet, "Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin!- İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 39- 46.

Ünal Ahmet, "Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa", *İDOL Dergisi 24/2005*, s. 5-16.

Ünal Ahmet, "Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında", *Belleten*, Cilt XLV/2, Sayı 80, 1981, s.432- 455.

Ünal Ahmet, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Belleten*, Cilt XLIV, Sayı 175, Ankara 1980, s. 475-495.

Ünal Ahmet, "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990)*, Ankara 1992, s. 186-207.

Ünal Ahmet, "Hittite Architect and a Robe Climbing Ritual", *Belleten*, Cilt LII, Sayı 205, Ankara 1988, s. 1469-1504.

Ünal Ahmet, "MESEDI-Text IBoT 1.36 I 33vd versus Physical Impurity", *Essays on Anatolian Archeology*, Wiesbaden 1993, s. 119-139.

Ünal Ahmet, *Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2019.

Ünal Ahmet, *Hititçe-Türkçe-Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara 2016.

Ünal Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Ünal Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

Ünal Ahmet, *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence: Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.

Ünal Ahmet, *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 209.

Ünal Ahmet, *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu From the City of Ḫurma Against Troublesome Years*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Van Den Hout Theo, "Administration and Writing in Hittite Society", *Archives, Depots And Store Houses In The Hittite World- New Evidence and New Research*, (= StMed. 23) Italian University Press, Genova 2012,s. 41-58.

Van Den Hout Theo, "The Silver Stag Vessel: A Royal Gift", Metropolitan Museum Journal, Vol. 53, New York 2018, s. 114-127.

Van Den Hout Theo, "Twee Tot Driemaal Daags; Eten En Eetgewoontes Bij De Hettieten", *Phoenix: Bulletin Uitgegeven Door Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, Vol. 43/2, Leiden 1997, s. 114-122.

Van Den Hout Theo, *A History Of Hittite Literacy: Writing and Reading in Late Bronze-Age Anatolia (1650–1200 BC)*, Cambridge University Press, UK 2020.

Vigo Matteo, "The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals: With Particular Emphasis on Funerary Practices", *Journal of Intercultural and Interdiciplinary Archaeology*, Vol. 1, 2014, s. 25-37.

Von Der Osten Hans Henning**,** *The Alishar Höyük Seasons of 1930-1932,* Part III, The University Of Chicago Press, Chicago 1937.

Weeden Mark, "Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?", *Altoriental Forsch*., Akademie Verlag, 38 1, 2011, s. 116–134.

Westbrook Raymond, *Property and the Family in Biblical Law, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 113*, 1991.

Willemijn Waal, "They Wrote On Wood. The Case for a Hieroglyphic Scribal Tradition On Wooden Writing Boards In Hittite Anatolia", *Anatolian Studies*, Vol. 61, 2011, s. 21-34.

Yaşar Coşkun, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları”, *Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı: 3-4, 1969, s. 1-61.

Yıldırım Tayfun, “Hüseyindede”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu /Hittites- An Anatolian Empire,* ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 228- 237.

Yıldırım Tayfun, “New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art”, A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma,* 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma 2008, s. 837-850.

Yıldız Fatma, “Hititçe Çivi yazılı Belgeler”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul 1993, s. 103-108.

Yıldız Sevcan, *Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar*, İksad Yayınları, Ankara 2019.

Yiğit Turgut - Özcan Ali - Kıymet Kurtuluş, Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları, Bilgin Kültür Yayınları, Ankara 2016.

Yiğit Turgut, “Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 26, Sayı 41, 2007, s. 1-8.

Yiğit Turgut, “Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 37, 2005, s. 79-86.

Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku Asur, Babil ve Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar,* Çizgi Kitabevi, İstanbul 2018.

Yusuf Kılıç, “Hitit Öncesi ve Hitit Dönemi Anadolu’da Veraset Sistemi”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri,* Ankara 2005, s. 513-518.

Zübeyr Koşay Hamit ve Mahmut Akok, *Alaca Höyük Kazısı 1940-48’deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966.

EKLER

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çiz. 1: Ahmet Ünal, *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence: Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 215.

Çiz. 2: Tahsin Özgüç, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 176.

Çiz.3: Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 837.

Çiz. 4: Tahsin Özgüç, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 176.

Çiz. 5: Tahsin Özgüç, "Bitik Vazosu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 1-2, 1958, s. 4.

Çiz. 6: Çorum Valiliği Çorum Müzesi, Hüseyindede Vazosu, s. 2.

Çiz. 7: Çorum Valiliği Çorum Müzesi, Hüseyindede Vazosu, s.1

Çiz. 8: Peter Neve, "Hitit Krallığı'nın Başkenti Ḫattuša'da Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 105

Çiz. 9: J. G. Macqueen, *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, London, 1996, s. 90.

Çiz. 10: Hamit Zübeyr Koşay ve Mahmut Akok, *Alaca Höyük Kazısı 1940-48'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, s. 14.

Çiz. 11: Peter Neve, "Hitit Krallığı'nın Başkenti Ḫattuša'da Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996.

Çiz. 12: Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük II Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi,* TTK

Yayınları, Ankara 1982, s. 36.

Çiz. 13: Tunç Sipahi, Tayfun Yıldırım**,** "2001 Yılı Yörüklü/Hüseyindede Tepesi Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Ankara 2002,s. 263.

Çiz. 14: Peter Neve, "Hitit Krallığı'nın Başkenti Ḫattuša'da Konut", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1996, s. 109.

Çiz. 15: Dirk Paul Mielke, *Kuşaklı-Sarissa Die Keramik vom Westhang,* Band II, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf 2006, s. 195.

Çiz. 16: Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 60.

Çiz. 17: Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 837.

Çiz. 18: Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 837.

Çiz. 19: Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 837.

Çiz. 20: Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 837.

Çiz. 21: Tahsin Özgüç, "Bitik Vazosu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 1-2, 1958, s.4.

Çiz. 22. Tayfun Yıldırım, "New Scenes on the Second Relief Vase From Hüseyindede and Their Interpretation in the Light of The Hittite Representative Art", A. Archi - R. Francia

(eds.), *VI Congresso Internazionale di lttitotogia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (SMEA50), Roma, s. 837.

Çiz. 23: Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe,* YKY Yayınları, İstanbul 2020, s. 221.

Çiz. 24: Sedat Alp, Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans *Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap,* Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 28.

Çiz. 25: Theo Van Den Hout, "The Silver Stag Vessel: A Royal Gift", Metropolitan Museum Journal, Vol. 53, New York 2018, s. 116.

Çiz. 26: Sedat Alp, Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans *Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap,* Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 12.

Çiz. 27: Tahsin Özgüç, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 164.

Çiz. 28: Tahsin Özgüç, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 171.

Çiz. 29: Hatçe Baltaçıoğlu, *Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Yaban Domuzu ve Geyik Avı*, Ankara 1996, s.23.

Çiz. 30: Emre Kutlu , "Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar-Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Ankara 2001, s. 486, Lev. X. res. 17.

Çiz. 31: Turgut Yiğit- Ali Özcan- Kurtuluş Kıymet, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Bilgin Kültür Yayınları, Ankara 2016, s. 115.

Çiz. 32: Ünal Ahmet, *Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 215.

Çiz. 33: Theo Van Den Hout, "The Silver Stag Vessel: A Royal Gift", Metropolitan Museum Journal, Vol. 53, New York 2018, s. 116.

Çiz. 34: Sedat Alp, Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans *Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap,* Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara 1999, s. 28.

RESİMLER LİSTESİ

Res. 1: Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın- On bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe,* YKY Yayınları, İstanbul 2020, s. 218.

Res.2: Muhibbe Darga, Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s.55.

Res.3: Kurşun Cengiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 15.09.2021.

Res. 4: Kurşun Cengiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 15.09.2021.

Res. 5: Kurşun Cengiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 15.09.2021.

Res. 6: Kurşun Cengiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 15.09.2021.

Res. 7: Kurşun Cengiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 15.09.2021.

Res. 8: Kurşun Cengiz, Çorum Müzesi, 22.09.2021.

Res. 9: Kurşun Cengiz, Çorum Müzesi, 22.09.2021.

Res. 10: Muhibbe Darga, Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s.55.

Res. 11: Tayfun Yıldırım , "Hüseyindede", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu /Hittites- An Anatolian Empire,* ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 233

Res. 12: Tayfun Yıldırım , "Hüseyindede", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu /Hittites- An Anatolian Empire,* ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 233

Res. 13: Kurşun Cengiz, Çorum Müzesi, 22.09.2021.

Res. 14: Muhibbe Darga, Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 147.

Res. 15: Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1998, s. 224.

Res. 16: Kurşun Cengiz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 15.09.2021.

Res. 17: Tahsin Özgüç, *İnandıktepe: Eski Tunç Çağının Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, Pl. L/4.

Res. 18: Muhibbe Darga, Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 305

Res. 19: Kurşun Cengiz, Çorum Müzesi, 22.09.2021.

Res. 20: **https://www.bulancakajans.com/el-deirmeni/** (Erişim Tarihi: 26.09.2021)

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Ortmann Winfried, *Die Keramik Der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, Berlin 1963, s. 14.

Tablo 2: Torri Giulia, "Hereditary Transmission of Specialized Knowledge in Hittite Anatolia: The Case of the Scribal Families of the Empire Period", *Tradition and Innovation in the Ancient Near East Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome 4–8 July 2011*, Eisenbrauns 2015, s. 581-584.

Tablo 3: Fincke C. Jeanette, "The School Curricula From Hattuša", *Theory And Practice Of Knowledge Transfer: Studies In School Education In The Ancient Near East And Beyond*, Leiden 2012, s. 88.

DİZİN

İLGİLİ SATIRLARI YA DA TAMAMI KULLANILAN METİNLER

A

ABoT 52 17
ABoT 65 214
ABoT 65 a.y. 8-18..... 215

B

Bo 2062 + Bo 2589 II 23-27..... 103
Bo 2469..... 186
Bo 5306 I 1-7 193
Bo 5333 ö.y. 1-9..... 194
Bo 86 299..... 202
Bo 86 299 a.y. IV 43 211
Bo 86/299 a.y. IV 43 216

C

CTH 382 203
CTH 390 .....195, 197
CTH 394 163
CTH 402 117
CTH 404 145
CTH 412 117
CTH 42 46
CTH 530 54
CTH 6 79
CTH 628 206
CTH 719 103
CTH 8 152

I

IBoT 2.131.....148
IBoT I 29 136

İ

İK 174-66.....48

K

KBo 11.14.....103
KBo 4 I.....92
KBo 5.9 I 21 83
KBo III 1.....79
KBo III 27.....79
KBo III 8 III.....145
KBo IV 1 ö.y. I 34.....94
KBo IV 10 .....80, 202
KBo IV 10/ 80
KBo IV 11 101
KBo IX 132 IV 10.....118
KBo LVII 111+Bo 4326.....145
KBo V 1.....147
KBo V 1 II 53 118
KBo V 1 II 54 118
KBO V 2 ö.y. II 35-40.....163
KBo V 7.....171
KBo V 7 a.y. 28 150

KBo V 7 a.y. 38 151
KBo V 9 I 21 83
KBo VI 10 15
KBo VI 12 15
KBo VI 14 15
KBo VI 2 77
KBo VI 25+ KBo XIII 34 192
KBo VI 26 ..... 15, 78
KBo VI 3 ..... 14, 77
KBO VI 34 117
KBO VI 4 17
KBo VI ö.y. I/ CTH 476 185
KBo VLV 37 210
KBo X 4 5 105
KBo XI 14 141
KBo XI 34 100
KBo XI 72+ dupl. II 41 132
KBO XII 106+I 6 117
KBo XII 41 213
KBo XII 95 a.y. 2-3 216
KBo XII I 12 a.y. 8-13 188
KBo XIII 101 I 8-12 132
KBo XIII 240 213
KBo XIII 27 213
KBo XIII 3 ö.y. 3 193
KBo XIX 28 ö.y. 1-7 ..... 201, 213
KBo XLV 37 214
KBo XLV 69 213
KBo XV 52 + KUB XXXIV 116 100
KBo XV II 65 176
KBo XVII (62 + 63) 189
KBo XVII 61 ..... 194, 199
KBo XVII 62+63 1-28 187
KBo XVII 62+63 IV 1-12 189
KBo XVII 65 190
KBo XVIII 192 115
KBo XXI 42 VI 4-6 203
KBo XXI 43 a.y. IV 1-7 215
KBo XXVIII 30 173
KBo XXXIX 8 ö.y. II 161
Kt 89/k 369 32
Kt 89/k 370 32
Kt a/k 894a 30
Kt o/k 196 c 32
Kt. 88/k 651 28
Kt. 88/k 71 29
KUB 17 28 ö.y. I 141
KUB II 13 102
KUB IX 22 187
KUB IX 27+ I 178
KUB LIII 22 II 148
KUB LIII 3 V 9-10 101
KUB LIX 2 136
KUB LV 28+Bo 7740 93
KUB LV 39 100
KUB VII 1 196
KUB VII 20 IV 7-7 216
KUB VII 67 17 145
KUB VIII 35/CTH 545 191
KUB VIII 83 192
KUB x 91 II 3 117
KUB XI 31 145
KUB XII 26 151
KUB XIII 11-16, 30, 31 14
KUB XIII 4 57
KUB XIII 4 ö.y. I 20 140
KUB XIII 7 211
KUB XIII 7 a.y. IV X 206

KUB XIV 7 ö.y. II 10 83
KUB XIX 22 188
KUB XLII 38 118
KUB XLIII 56 III 11-15 141
KUB XLIV 4+ KBo XIII 241 .....176, 194
KUB XLIV 46 125
KUB XV 1 III 13-16..... 158
KUB XV 31 I 15 167
KUB XVII 1 II 10 118
KUB XVII 18 II 113
KUB XVII 18 II 23..... 115
KUB XVIII 4 ö.y. II 14-20 140
KUB XX 1 III 14..... 117
KUB XX 11 II 21 145
KUB XXI 29 54
KUB XXIV 7 IV 191
KUB XXIV 8 172
KUB XXIX 13-38 14
KUB XXIX 30 15
KUB XXIX 34 78
KUB XXIX 4 113
KUB XXIX 4 I 19 118
KUB XXIX 4 I 38 117
KUB XXIX 4 ö.y. I 46 118
KUB XXVI 43 .....80, 148, 202
KUB XXVI 56 14
KUB XXVI 62, 8 83
KUB XXX 29 1-14 184
KUB XXX 30 ö.y 191
KUB XXX 36 II 1.....161
KUB XXXI 8942 100
KUB XXXII 15.....141
KUB XXXII 15 ö.y. 44-52 141
KUB XXXIII 97 96
KUB XXXIV 145
KUB XXXIV 18 193
KUB XXXV 102+103 III 4-6.....189
KUB XXXV 88 13-17.....197
KUB XXXVIII 12 I 11-18 201

R

RS 17, 116 75
RS 17, 159 75
RS 17.159/CTH 107.....5, 74
RS 17.226 .....5, 74
RS 17.396 75

ŞAHIS İSİMLERİ

A

Alwanzatar 20, 21
Ammihatna.....163, 164, 238
Ammurapi.....74
Anitta.....89
Anuwanza 12, 202, 210, 213, 214, 243
Appu 172, 173, 174, 175, 177, 178, 198, 200, 224

Ašhella 163, 231

B

Bentešina..... 74, 75

D

Duda..... 211

E

É 5, 52, 54, 55, 82, 91, 112, 122, 123, 201, 212, 213, 214, 215, 222, 223, 224, 234, 237

É $^{(LÚ.MEŠ)}$DUB.SAR 212

É DUB.BA.A.....212, 214, 215

É GIŠ.KIN.TI.....201, 213, 234

Ehli-Nikkal..... 74

Eskikayapınar..... 11

Eskiyapar 137, 138, 139

G

GA.*RAS*^{SAR} 150

GÁB.ZU.ZU.....205, 206

GAL DUB.SAR 205

GAL DUB.SAR.GİŠ 205

GEMÉ..... 52

^{GIŠ}. 101, 102, 118, 149, 157, 158, 161, 201, 213, 223, 234

H

Halwaziti..... 210

Hantitaššu..... 164

Hapalla.....16

Hattušili 2, 18, 54, 79, 80, 202, 207, 210

I

I. Šuppiluliuma..... 2, 46, 207

II. Muršili.....18, 202, 210, 228

II. Muwatalli 158, 210

II. Ramses 173

II. Tudhaliya 18, 47, 127

III. Arnuwanda.....214

III. Hattušili 173, 202

III. Tudhaliya 2, 18, 127

İ

İlluyanka..... 48, 102

K

Kumarbi..... 174, 175, 199

L

Labarna.....79

M

Mahhu(z)zi..... 210, 211

Mannum-balum-Aššur 28

Matanazi 173

P

Papanikri..... 147, 185, 186

Paškuvatti 180

Pilaḫ-Ištar 28, 29, 234

Puduhepa..... 158, 185, 206, 244
Pulliyanni 151, 171

S

Šaḫurunuwa..... 80
Šaušgamuwa..... 75

T

Tahurwaili 2
Telepinu 47, 79, 149, 159
Tešup 199, 213
Tivatapara 171
Tunnawili 178, 179
Tunnawiya 178, 180, 187, 189

U

Ullikummi..... 199, 200
Ulmi-Tešub..... 80, 211, 235

W

Walwaziti..... 206, 210, 214

Z

Zidi 48, 49

YER İSİMLERİ

A

Acemhöyük 146, 216, 218, 239
Alacahöyük ..7, 11, 13, 26, 64, 82, 83, 105, 115, 122, 125, 128, 132, 133, 134, 140, 142, 143, 152, 154, 216, 222, 228, 237
Alişar Höyük 88, 89, 105, 132, 135, 137, 140, 218, 222

B

Boğazköy ... V, X, 8, 10, 12, 27, 34, 64, 70, 86, 87, 88, 92, 95, 101, 102, 104, 107, 109, 131, 132, 135, 140, 149, 152, 181, 207, 216, 217, 218, 219, 233, 236, 239, 240, 241, 246, 249
Büklükale.....11

D

Duhdušna.....163
Durmitta.....163

E

Eskikayapınar 11
Eskiyapar 137, 138, 139

G

Gözlükule 11

H

Hanhana 48, 49, 64
Hüseyindede...6, 13, 62, 69, 70, 71, 72, 73, 89, 90, 98, 99, 103, 104, 109, 110, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 133, 134, 137, 154, 222, 242, 246, 249, 250, 252

İ

İnandık ..XII, 11, 13, 48, 49, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 73, 96, 97, 101, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 137, 138, 166, 229

K

Kalapiya 163
Kargamış 80
Kayalıpınar.....11, 118, 239
Kuššara 89
Kuşaklı 11, 87, 88, 107, 112, 156, 238, 250
Kuwarna..... 163
Kültepe.. X, 1, 27, 30, 31, 32, 89, 227, 230, 235

M

Maşat Höyük 10, 90, 91, 109, 110, 212, 216, 239, 240, 249

N

Nerik.....12, 169, 210, 243

O

Ortaköy.....10, 86, 87, 215, 242

R

Ras-Şamra.....11

S

Šapinuwa . 10, 87, 155, 156, 212, 215, 222, 226, 242
Šarišša..11, 82, 87, 105, 111, 112, 222, 228
Šarmana 163

T

Tapikka.....10, 82, 83, 90, 222, 228
Tarhuntašša.....80
Tel-açana 11
Tel-El-Amarna 11
Tunnawiya 178, 180, 187, 189

V

Vezirköprü.....11

TERİMLER

A

Alwanzatar 20, 21
AMAR..... 134
amtum 30
antiyandatar..... 47
arawanni..... 52
arnuu̯ala-/arnuwala 53
aššutum/aššatum..... 30

D

DUMU. VI, VIII, 37, 47, 61, 172, 197, 206

E

É 5, 52, 54, 55, 82, 91, 112, 122, 123, 201, 212, 213, 214, 215, 222, 223, 224, 234, 237
É $^{(LÚ.MEŠ)}$DUB.SAR 212
É DUB.BA.A.....212, 214, 215
É GIŠ.KIN.TI.....201, 213, 234

G

GA.*RAS*^{SAR} 150
GÁB.ZU.ZU.....205, 206
GAL DUB.SAR 205
GAL DUB.SAR.GÌŠ 205
GEMÉ..... 52
^{GIŠ}. 101, 102, 118, 149, 157, 158, 161, 201, 213, 223, 234
^{GIŠ}*GEŠTIN*.....14, 16, 149, 152
^{GIŠ}GIŠIMMAR..... 149
^{GIŠ}ḪAŠḪUR..... 149
^{GIŠ}Karpini.....149
^{GIŠ}līti-/lēti.....159
^{GIŠ}lutta/i- 102
^{GIŠ}NU.ÚR.MA 149
^{GIŠ}PÈŠ.....149
^{GIŠ}ŠENNUR.....149
^{GIŠ}ZERTUM.....149
GÚ.GAL.....150, 151, 161, 169
GÚ.GAL.GAL 150, 151, 161
GÚ.TUR..... 150, 151, 161
GUD.ÁB.....134
GUD.MÁḪ 134

Ḫ

ḫamenkanza ..... VI, VIII, 38
ḫandantatar.....2
Ḫappari-.....83
ḫarātar.....20
ḫašša-.....103
ḪUB.BÍ.....118, 125, 126, 227
ḫurkel.....21

I

Ì ^{GIŠ}*SE-ER-DÌ* 157
Ì.NUN.....14
Ídālu.....20, 21
ÍR/ARAD.....52
“iwaru” ..... VI, VIII, 42, 43

K

karū.....17
kinum.....17

KU$_6$ 145
kupahi/gupahi 124
"*kušata*" .....VI, VIII, 40, 41, 47, 51, 59
^{KUŠ}*E.SIR* 114, 115, 120, 121, 127, 128

L

LÀL 154, 157, 160, 161
LÚantiyanza 47, 49
^{LÚ}*DUB.SAR* 201, 204, 205
^{LÚ}DUB.SAR GİŠ.....201, 204
^{LÚ}DUB.SAR TUR 205
^{LÚ}SAG..... 210

M

MÁŠ 131
MUN 162
MUŠEN 144

N

NAM. RA..... 53
natta āra..... 20
NINDA 150, 151, 161, 165, 169

Q

qadištum..... 30

S

ŠAḪ.....140, 159
ŠE.GIŠ.Ì.....158, 161
ŠUM.SIKIL.ŠAR.....150
ŠUM^{ŠAR} 150

T

TA-ḪAP-Šİ.....118, 120, 122, 125, 126
ták-ku..... 14, 15, 16, 21, 37, 53, 61, 115
tarant-/ darant.....38
^{TÚG} kariulli 114
TÚG.SIG.....122, 123, 125, 127, 128
^{TÚG}BAR.DUL 124, 127
^{TÚG}*BAR.SI* 113, 116
^{TÚG}BAR.Sİ.....124
^{TÚG}BAR.TE.....124, 127
^{TÚG}*E.İB* 114, 122
^{TÚG}GAD.DAM.MEŠ 115, 124
^{TÚG}GÚ.É.A.....122
^{TÚG}KABALLUM 115, 124
^{TÚG}*kaluppaš* 114, 120, 121
^{TÚG}kureššar 116, 117, 121

U

UDU 54, 131, 160

W

waštai-/waštul 21

Z

ZÍZ.....54, 165